

Tartalom

Nekrológ

Szigeti Jenő (1936–2020) (Fazekas Csaba).....	5
--	---

Tanulmányok

A katolikus egyházi struktúra újra- és újjáalakításának kérdései Magyarországon déli egyházmegyéiben az 1710-es években Gózszy Zoltán	9
--	---

Közlemények

„Imperio regetet, iustitiam gubernaret, in ecclesiam cumsedentes” Buda Péter.....	25
--	----

Lelkészekre kiszabott börtönbüntetések a pesti cs. kir. hadbírószágon 1849-1854 Zakar Péter.....	37
--	----

A MINDSZENTY-KÉRDÉS:

A volt <i>gentiluomo</i> feljegyzései a bíborosról és a kialakult egyházpolitikai helyzetről Sági György	54
---	----

A magyar református lelkészeket ért sérelmek a csehszlovák uralom húsz évében Harsányi Béla	64
--	----

Dokumentum

Járvány idején

Lelkipásztori útmutató 1739-ből

Tóth Tamás 79

Katedráról

A pálos rend története első évszázadának nyitott kérdései

Németh Zsolt 90

Summaries in English

Issues of Restructuring and Reorganization of the Catholic Church in the Southern Dioceses of Hungary in the 1710s

Gózszy, Zoltán 115

Clergymen sentenced to prison by the Imperial and Royal Military Tribunal of Pest from 1849 to 1854

Zakar, Péter 115

The Question of Mindszenty: The Former Gentiluomo's Notes about the Cardinal and the Church Political Situation

Sági, György 116

Grievances suffered by Hungarian Reformed Pastors During the 20 years of Czechoslovak Rule

Harsányi, Béla 116

In a Time of Pandemic

Pastoral guide from 1739

Tóth, Tamás 117

Open problems concerning the first century of the Paulinian order's history

Németh, Zsolt 117

Recenziók

„Romert sokan, Floriánt csak kevesen ismerik”

Rómer Flóris és Ebenhöch Ferenc levelezése 1845-1888

(*ism.: Horváth József*) 124

Sztaniszlav Kozlov-Sztrutinszkij – Pavel Alekszand-rovics Parfentev:

Az oroszországi Katolikus Egyház története

<i>(ism.: Dinnyés Patrik)</i>	129
Kovács Attila Zoltán – Soós Viktor Attila (szerk.): A bíboros jegyzetei a kommunizmustól – Mindszenty József kommunista arcélek <i>(ism.: Török Ádám)</i>	138
Irene Rabl: „Ite ad Joseph” <i>(ism.: Forgó András)</i>	141
<i>E számunk szerzői:</i>	142

Szigeti Jenő (1936–2020)

Amikor az 1990-es évek elején ifjonti lelkesedéssel vettem bele magam a kisegyház történeti kutatásokba, szakirodalmi előzményként leginkább csak Szigeti Jenő munkáira támaszkodhattam. Azóta ez az egyháztörténeti diszciplína óriásit fejlődött, a felvéleést kötetek, konferenciák, doktori disszertációk, kutatócsoportok nehezen csokorba gyűjthető adatai mutatják, s már nem az első fiatal egyháztörténész nemzedék írja a baptisták, adventisták, metodisták és más kisegyházak történetét, illetve történeteit. De nem véletlen, hogy még mindig rendszeresen feltűnik a vonatkozó tanulmányok hivatkozásai között Szigeti Jenő 1981-ben megjelent, *„És emlékezzél meg az útról”*. *Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből* c. gyűjteménye.

Alighanem az első volt, aki az egyháztörténetírás és a vallási néprajz szakmai igényességével fordult ezekhez a bántó gyakorisággal „szektának” (le)minősített kisegyházakhoz, felmutatva, hogy e közösségeknek nemcsak jelenük van a 20. századi Magyarországon, hanem a tudomány által feldolgozható múltja is, akár csak a „történelminek” nevezett felekezeteknek. Úttörő és iskolateremtő volt a munkássága, összegző és inspiráló hatású egyszerre.

De Szigeti Jenő nem ragadt le a kisegyház-historiográfiánál, pedig a rendszerváltás után is egészen 2020 augusztusáig gyűjtötte és dolgozta fel a vonatkozó forrásokat és irodalmat, olykor saját korábbi publikációit is folyton újragondolva fáradhatatlanul írta kiváló, méltán gyakran idézett munkáit. Számomra mindig is hihetetlen munkabírás jellemezte, nem idegenkedett sem az esettanulmányoktól, sem a monografikus összegzésektől. (Utóbbira talán legjobb példa Rajki Zoltánnal közösen írt, 2012-es *Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig* c. alpművük.) További tanulmányai a legszélesebb körben vizsgálták alapkutatásokra építve a protestáns kegyesség-történet számos aspektusát, s irodalomtör-

téneti munkássága sem tekinthető csupán alkalmoszerű „kirándulásoknak”. (Írt Márai Sándorról, Csokonairól, az „egyversű” Csengey Gusztávról stb.) Kutatásai nyomán meglevenedtek régi korok kisembereinek vallásos látomásai, elmélkedései, sajátos bibliai látásmódja. Szigeti Jenő kiváló tudós volt, ún. tudományometriai mutatói egy sokfelé ágazó, mégis összetartó és rendkívül sikeres életút száraz tényadatai.

Ezek az adatok azonban talán tudós arcélének legfontosabb, a gyász pillanataiban váratlanul felértékelődő vonásairól árulnak el keveset. De az utókornak is tudnia kell, hogy Szigeti Jenő a megmaradó íráshoz hasonlóan nagyot alkotott az elszálló szó kimondásával is. Tudományos munkája mellett az adventista egyház lelkipásztora, sőt egy évtizeden át elnöke is volt, a szabadegyházak felsőfokú teológiai képzésének emblematisz vezetője. Mindig csodáltam, hogy ez az ízig-vérig egyszerre „egyházi” és „bibliás” ember milyen precízen el tudta választani szerepeit, a hívőt a tudós tanártól, holott a kettő kapcsolata esetében napnál világosabb volt. Soha nem azért írt, hogy saját felekezete vagy a kisegyházak öngazolását erőltesse olvasójára, tanulmányai a „szakma” példamutató alaposágú és a „sine ira et studio” szellemében megírt darabjai, sehol nem érződik, hogy „téríteni” akar. Sokkal inkább az, hogy mennyire elkötelezett érdeklődéssel fordult témáihoz, el tudta érni, hogy ugyanazzal az érdeklődéssel olvassuk a munkáit, amellyel ő megírta, s ez bizony komoly, nehezen utánozható siker. Nemcsak választott témaköreivel inspirálta fiatalabb kollégáit, hanem stílusával is. Diákjai szeretettel emlékeztek meg arról, hogy milyen átéléssel ecsetelte a Szentírás irodalomtörténeti szerepét, a költők, írók által megörökített, vagy csak sikertelenül keresett Isten-élményt. Egyházi ember is lehet „bibliás” ember, tudós professzor is lehet közvetlen beszélgetőpartner – sokszor bizonyította ezt. „Vitatkozz velem” – mondta egyik első találkozásunkkor, aztán azóta sokszor, eleinte nem is értettem, miért, aztán rájöttem, hogy eszmét cserélni akkor is fontos és érdekes, ha egyébként sejthető, hogy hasonlóan gondolkodunk. Nagyon jóleső érzés volt mellette megtapasztalni, hogy a „szakma” digitalizált korunkban sem merül ki kötelező konferencia-részvételekben, megszületett műveink egymásnak való elküldözgetésében. Maga volt a biznyság arra, hogy a személyes kapcsolatok nemhogy veszítettek volna fontosságukból, talán inkább felértékelődtek. Tanulmányjaiban, de személyes beszélgetéseinkben is megragadó volt, ahogy Biblia-történeti búvárkodásai során nemcsak az érdekelte, kik fordították, vagy éppen hol nyomtatták a magyar nyelvű Szentírást, hanem sokkal inkább az, hogy kik olvasták azt, mit jelentett nekik, hogyan értelmezték. Faggatta és megszólaltatta az erre vonatkozó mégoly szűkszavú forrásainkat. S nemcsak a protestáns egyháztörténet fontos alakjai keltették fel a figyelmét, hanem a „kisemberek”, a belőlük alakult szabad, Isten-kereső gyülekezetek (kedvelt szófordulatával: ecclesiolák) is. Sőt, az is érdekelte, hogy jutott el hozzájuk a nyomtatott Ige, igazán érdekesek voltak például

a bibliaárusokkal kapcsolatos kutatásai. Tudta értelmezni és bemutatni, mit jelentett a vallásszabadságért folytatott küzdelem, milyen jogi keretek között élték meg hitéletüket kisebb és nagyobb gyülekezetek tagjai. Példát mutatott nemcsak abban, hogy mivel érdemes történészként vagy néprajzusként foglalkozni, hanem abban is, hogy hogyan. Egyszerre volt személyében érintett és elemző, józan érvekkel vitázó és szilárd meggyőződésű. Továbbá – megerősítheti bárki, aki egyszer is találkozott vele – finom modorú, ahogy mondani szokás, „régí vágású”, igazi úriembert ismerhettünk meg személyében, mindig nyugodtan és intelligensen beszélt, stílusa nem nélkülözte még a humort sem.

Minden új, értelmes kezdeményezést fel tudott karolni és támogatni. E folyóirat is sokat köszönhet neki. Tizennégy tanulmánya jelent meg hasábjainkon, azt pedig megszámolni is nehéz volna, hány tanítvány, doktorandusz, kolléga munkáját közvetítette számunkra. De nem volt olyan lektorálási felkérés sem, aminek ne tett volna örömmel eleget, jóval határidő előtt, a rá jellemző alapossággal küldte meg véleményét, precíz javítási vagy pontosítási javasolataival együtt. Számos intézmény magáénak vallhatta, és ő igyekezett, hogy ne csak névlegesen kötődjön egykori iskoláihoz és munkahelyeihez. Amikor legutóbb a miskolci bölcsészkar kutatói almanachját szerkesztettem, elsőik között küldte el magyar és angol nyelvű tanulmányait, pedig már bő évtizede professor emeritusként volt kapcsolatban az intézménnyel.

Miközben tudós tanár volt, harcolta a hit nemes harcait is. Gyerekkorában megtapasztalhatta, miért ültették az ajtó mellé istentiszteleten (ugyanis, ha bejött az ellenőrzést tartó hatósági közeg, gyorsan ki kellett szaladnia, lévén a Horthy-korban 18 év alatti személy nem vehetett részt kiségyházi összejövetelen), aztán különböző szorítású államszocialista rendszereken át kellett egyensúlyoznia, hogy a rendszerváltás után a vallásszabadságot ért további kihívásokra keresett válaszairól ne is beszéljünk.

Egy ideje tudtuk, hogy betegeskedik, de elhitette a kívülállókkal, hogy alapvetően jól van. Azt írta nekem, hogy „kisebb problémákkal” küszködik, és a kedélyesen férfias megfogalmazást hihetővé tette, hogy személyes beszélgetéseinkkor, írásaiban valóban nyomát sem tapasztaltuk a kórtól és időtől sanyargatott test lélekre gyakorolt hatásainak. 2020. június 5-én még hosszú interjú adott a *7.tv* csatorna *Kikötő* c. műsorának, a százéves trianoni béke egyházakra gyakorolt hatását elemezte. Csak utólag tűnik úgy, hogy arca talán gyűrtöttebb volt a megszokottnál, de megfontolt és bölcs, jellegzetesen „tanáruras” hanghordozása semmit nem kopott. Jó volt hallgatni, mint mindig.

E sorok írójához intézett utolsó e-mailjében három „köszönöm”-mel nyomatékositotta, hogy legutóbb megjelent tanulmánygyűjteményéhez fülszöveget írtam. Még egyeztettük a következő recenziót – de a megva-

lósításban már nem tudom a segítségét kérni. Félek attól, hányszor kell még küzdenem azzal, hogy nem fordulhatok hozzá tanácsokért.

Kedves Jenő! Emléked megőrzésében talán mindennél többet mond, ha megismétlem Feléd utolsó kedves megfogalmazásod: Köszönjük, köszönjük, köszönjük!

(Fazekas Csaba)

A katolikus egyházi struktúra újra- és újjáalakításának kérdései Magyarország déli egyházmegyéiben az 1710-es években¹

Gözsy Zoltán

„violentia, quae non consecratum Episcopum, sed nec litigiosum et inquietum aliquem saecularem decet.”²

A katolikus egyház újkori történetének számos fordulópontja volt, mind történeti, mind regionális tekintetben. A déli egyházmegyék szempontból az 1710-es évek kimondottan speciális történeti korszaknak számítanak. Párhuzamosan szorult vissza egy háborús karakterrel bíró történeti eseménysor, és indult meg egy részben tudatos, tervezett át-, illetve újjáalakítás, részben spontán újjáalakulás. Ezen folyamatok irányát megszabta a korszakot jellemző átmenetiség, amely leginkább a jogi, tulajdoni bizonytalanságokban gyökerezett. Átmeneti abban a tekintetben is a korszak, hogy párhuzamosan próbálták meg a közigazgatási intézményeket régi és új alapokon, régi és új elvek szerint, régi és új szereplőkkel működtetni. Hasonló tendenciákat tapasztalhatunk vármegyei, uradalmi szinten, illetve az egyes lokális közösségek esetében: egymás mellett éltek kontinuus és letelepített közösségek, sőt egy településen belül is tapasztalhatunk ilyen párhuzamosságokat. Mindebből következik, hogy a 18. század első évtizedeiben az újra- és az újjáépítés attitűdje keveredett egymással.³ Az átmenetiség az egyházi struktúrát is érintette, részben tradicionális okokból, részben mert III. Károly kulcsszerepet szánt a katolikus egyháznak, mind igazgatási, mind társadalompolitikai szempontból.

Az állam a 17. század végétől támogatta az egyházi struktúra működését és megerősítését. Mind törvényi szabályozással, mind (ha nem

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatás Ösztöndíj (BO/01080/16/2) támogatásával készült

² JUHÁSZ KÁLMÁN: Der Raaber Bischofs-Probst Graf Ladislaus Nádasdy gestorben 1729. Burgenländische Heimatblätter 21 (1959.) 46-54. (a továbbiakban: JUHÁSZ, 1959.) 52.

³ VÖ. ADRIÁNYI, GABRIEL: Beiträge zur Kirchengeschichte Ungarns. München 1986. (Studia Hungarica 30). 75; GÖZSY ZOLTÁN: Konsolidierung der Kircheninstitution in Südtransdanubien nach der Osmanenzeit. In: Varga Szabolcs, Norbert Spannenberger (szerk.) Ein Raum im Wandel. Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2014. 197-215. 197.

is rendszeres) anyagi támogatással.⁴ Az egyházpolitika szereplői tisztában voltak a plébániahálózat jelentőségével, az elvárások meg is fogalmazódtak, ám ezek végrehajtása az 1700-as évek elejének hektikus viszonyai miatt esetlegesnek és kevésbé hatékonynak bizonyultak. Emiatt szorgalmazott III. Károly komplex és effektív megoldásokat. Az egyház szervezeti megerősítésében gondolkodott, a célkitűzéseket szerinte ugyanis egy alkalmas papokból álló intézmény tudta csak garantálni (*per bonam idoneorum pastorum institutionem*).⁵ Az egyházmegyéket újra kellett szervezni, hogy ténylegesen és eredményesen funkcionáljanak, ezek alakíthatták ki a lokális egyházi struktúrát, ezek biztosíthatták a lokális társadalom spirituális igényeinek kielégítését, ami a legfontosabb fundamentumát jelentette a közösség konzolidációjának.⁶

Az 1710-es évek egyháztörténetének tanulmányozásához nem elégséges csak az egyházi intézményeknél keletkezett és oda érkező források vizsgálata. Ebben az időszakban számos világi közigazgatási szervezet volt befolyással (és élt beleszólással) az egyházi struktúrára.⁷ Ezekkel a hivata-

⁴ Összefoglalóan: DÉNESI TAMÁS: Plébániaszervezés Somogy a 18. század első felében, In: Góczy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár [szerk.]: Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúltra (1700–1740). *Seria Historiæ Dioecesis Quinqueecclesiensis VII.* Pécsi Egyháztörténeti Intézet. Pécs, 2009. 213; a támogatásról: OROSS ANDRÁS: A Dél-Dunántúl kamarai és katonai igazgatása a 17-18. század fordulóján. In: Góczy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár [szerk.] *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúltra (1700–1740).* *Seria Historiæ Dioecesis Quinqueecclesiensis VII.* Pécsi Egyháztörténeti Intézet. Pécs. 92.

⁵ MNL BML IV. 1. a. 9. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára. IV. 1. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 9. kötet. (Prothocollum Incltyi Comitatus de Baranya a die 19. mensis Septembris anni 1730 inchoatur) 343; MNL BML IV. 1. b. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára IV. 1. Baranya Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. b. Közgyűlési iratok. II. 1733. 23; Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára IV. Megyei törvényhatóságok. 1. Tolna Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. b. Közgyűlési iratok. 3. 576.

⁶ Az újjászervezéshez: GÓCZY ZOLTÁN – VARGA SZABOLCS: Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedében. *Századok* 143. (2009) 5. 1123-1161; TÓTH TAMÁS: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784). Budapest – Kalocsa 2014. (a továbbiakban: TÓTH, 2014.) 59-65.

⁷ Vö. GÓCZY ZOLTÁN: Az egyháztörténet 18-19. századi forrásai a dunántúli megyei levéltárakban. In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (Szerk.) *A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai.* *Seria Historiæ Dioecesis Quinqueecclesiensis. II.* Pécs, 2006. 121-135.

lokkal részben együtt kellett működni az egyháznak, részben alá kellett vetnie magát azok célkitűzéseinek. Ez az intézményi heterogenitás tovább erősítette a korszak speciális és átmeneti jellegét. Az egyes egyházmegyei vezetők így abban látták az újjáépítő szerepük legfőbb garanciáját, munkájuk sikerét, ha megerősíthetik vezető és döntéshozó pozícióikat, ha azt autonómmá, függetlenné tudják tenni, ha saját maguknál centralizálhatják a rájuk bízott intézményi struktúrát. Ennek azonban kevésbé volt realitása Dél-Magyarországon az 1710-es években. A pillanatnyi érdekek alapján meghozott világi döntések nem mindig egyeztek az egyházmegyei vezetők hosszútávra tervezett újjáépítési, konszolidációs törekvéseivel. A török háborúk sikeres lezárása felülírta a katolikus egyház szempontjait.

A világi és az egyházi struktúra törekvéseiben tapasztalható párhuzamosság több problémát és egyenetlenséget okozott, és nem csupán egyházmegyei szinten vagy a szerzetesek működésében, hanem plébániai szinten is. A század első évtizedeiben a birtokosok vagy tisztartóik által favorizált plébánosok nem minden esetben feleltek meg a Tridentinum által elvárt elveknek, és ennek következtében a püspökök által támasztott elvárásoknak sem. Emellett az egyes uradalmak, illetve bizonyos esetekben az egyes közösségek különböző szerződéseket kötöttek a plébánossal, különböző módon támogatták a plébániákat, aminek hatására jelentős különbségek alakultak ki az alsósintű egyházi struktúrában. Hasonló egyenetlenséget tapasztalhatunk abban is, hogy a plébánosok különböző helyekről érkeztek a püspökség területére, különböző helyeken szerezték végzettségüket, különböző fokozattal.⁸ Mivel ekkor még nem működött papi szeminárium sem a pécsi, sem a csanádi egyházmegyében, nem beszélhetünk egységes végzettségű plébánosokról. A Tridentinum egyházkormányzati elvei amiatt sem tudtak érvényesülni, mivel egységes plébániai struktúra, illetve egységes szabályrendszer hiányában valójában nem volt értelme vizitációt tartani, így egységes kontrollról sem beszélhetünk.

Cselekvési környezet

Jelen tanulmányban Franz Nesselrode pécsi és Nádasdy László csanádi püspök 1710-es évekbeli tetteit, döntéseit vizsgálom, emellett árnyalni és differenciálni próbálom a személyiségük megítélésében tapasztalt sematikus képet. A vizsgálat előtt fel kell tárni a cselekvési környezetet. Rendhagyó módon nem kívülről, hanem belülről világitánám meg a történeti szituáció kontextusát. Az egyházi szereplők korabeli szubjektív helyzetértékelése összefüggött az önértelmezésükkel is. E célból az újjáalakuló pé-

⁸ Vö. HERMANN ISTVÁN: A Veszprémi Egyházmegye papsága 1700 és 1777 között. In: Forgó András – Gózy Zoltán (Szerk.) Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században. Pécs, 2019. 263-266; GÓZSY ZOLTÁN: Alsópapság helyzete a 18. században a pécsi egyházmegyében. In: Forgó András – Gózy Zoltán (Szerk.) Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században. Pécs, 2019. 226-230.

csi egyházmegye 1714-ben tartott zsinatát veszem alapul, ezen keresztül egyszerre vázolom fel a saját helyzetértékelést és a megoldási javaslatokat.

Nesselrode püspök zsinatra hívó körlevele az összetörtség képét nyújtja számunkra. Ennek okaként a különböző korokban elkövetett jogtalanságokat említi (*ob diversas temporum injurias*). A püspök a stabil szervezeti infrastruktúrában, a megfelelően kiépített plébánosi rendszerben látta annak a kulcsát, hogy minimálisra csökkenjenek az egyházmegye működésében tapasztalható függőségi problémák, joghatósági viták. A körlevél szerint az egyházmegye megsemmisített (*disturbata*), valamint összezavart (*confusa*) állapotban van, és miközben szétdarabolt, töredékes (*convulsa*), addig, illetve éppen ezért, törvények, szabályok és mértékek nélkül működik.⁹ Keresztély Ágost esztergomi érsek 1712-ben a kalocsai egyházmegyével kapcsolatban az elpusztított (*devastatus*) és az elnéptelénített (*depopulatus*) jelzőket használta,¹⁰ amikor pedig 1719 februárjában Nádasdy László püspöki joghatóságának zavartalan működtetését kérte a császártól, hasonló jelzőkkel, elhagyatottként és kifosztottként írta le egyházmegyéje állapotát.¹¹ A negatív helyzet bemutatása után még megjegyzi Nesselrode, hogy az egyház és a lelkek veszteségeit felmérve, a legszomorúbb sóhajtással, megalázottan (*humiliata*), semmivé-, tönkre téve (*prostrata*) kell szemlélni a helyzetet.¹² E jelzők plasztikusan adják vissza azt az érzést, hangulatot, ahogy a kor egyházi embere megélte püspöksége állapotát.

A zsinati körlevél kitér a problémák kezelésére is. A megoldás kulcsa az együttműködés, mégpedig a püspökség tagjainak kooperációja. Az együttműködők okosságára (*prudentia*) és bölcsességére (*sapientia*) van szükség ahhoz, hogy mindent jobb rendbe és státuszba állítsanak vissza, mind a templomok, mind a plébániák esetében (*omnia in meliorem ordinem ac statum, tam ex parte ecclesiarum, quam etiam parochiarum redigantur*).¹³ Azaz egyfajta rend létrehozásaként, illetve visszaállításaként értelmezték a saját feladatukat.

Két férfi, hasonló esetek

A világi és az egyházi hatóságok, illetve a különböző egyházi szereplők eltérő prioritásai, ellentétesnek tűnő érdekei felerősítik a történeti források értelmezésének bonyolultságát, valamint az értelmező felelősségét. Az eltérő prioritások, eltérő szempontok az adott korban is eltérő önértelmezéseket generáltak, továbbá eltérő értelmezéseket a jogosítványok, a funkciók, a hierarchia, a precendencia területén. A forrásokban meglévő értelmező,

⁹ Pécsi Káptalani Levéltár Fasc. XIV. Dispositiones Diaecesanae. Numero 14. (a továbbiakban: PKL Fasc. XIV. No. 14.) 1-2.

¹⁰ TÓTH, 2014. 54.

¹¹ TAKÁTS ENDRE: Gróf Nádasdy László csanádi püspök (1662-1729). Szeged, 1943. (a továbbiakban: TAKÁTS, 1943.) 50-51.

¹² PKL Fasc. XIV. No. 14. 1-2.

¹³ PKL Fasc. XIV. No. 14. 1-2.

önértelmező diskurzus dekódolása hozzásegíthet bennünket, hogy belássunk az 1710-es évek folyamataiba, az eltérő pozíciókból adódó lehetőségek és kötöttségek párhuzamos érvényesülésébe, az egymást kioltó vagy támogató hatások logikájába.

Az önértelmezés kérdése különösen releváns egy olyan egyházi tisztségviselő esetében, aki egyszerre több tisztséget is viselt, egyházit és világit egyaránt. Az öndefiníció több szinten mozog, a lojalitás pedig különböző autoritásokhoz köti. Az egyházi vezető saját, konkrét, speciális funkciójában tekint önmagára. Ehhez kapcsolódik az igen összetett szerep-, funkcióértelmezése: az egyház jogainak, érdekének védelme, visszaállítása, ugyanakkor megújítása. Ezt a kizárólagos szerepet és a vele járó felelősséget felerősítette, hogy világi hivatalok is beleavatkoztak az egyház ügyeibe, illetve az, hogy a püspökök nem tartózkodtak folyamatosan az egyházmegyéjükben.

Franz Wilhelm Nesselrode pécsi püspök és Nádasdy László csanádi püspök egyaránt az 1710-es években kísérelte meg megkezdeni az újjáépítést a saját egyházmegyéjében. Mindketten több egyházi tisztséggel is rendelkeztek. I. Lipót 1703 februárjában nevezte ki székesfehérvári prépostnak,¹⁴ majd ezt követően, 1703. április 19-én pécsi püspöknek Nesselrodet.¹⁵ Ez utóbbi napon két császári dekrétum íródott, melyek közül az egyik kimondta, hogy az összes egyházi birtok visszamenőleges hatállyal (*postliminio*) a püspökséghez tartozik, a másik megszabta az esztergomi érseknek, hogy a püspököt és a káptalant vezesse be illően és törvényesen a birtokaikba.¹⁶ Nesselrode – elődjéhez hasonlóan – szintén megkapta Baranya és Tolna vármegyék főispáni tisztségét. Baranya élére 1703. július 30-án, Tolna élére ugyanezen év szeptember 12-én nevezték

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii. 26. kötet. (a továbbiakban: MNL OL A 57.) 256. Préposti tevékenységéről lásd: FÉNYI OTTÓ: A székesfehérvári királyi bazilika és a préposti residentia a XVII. században. In: Székesfehérvár évszázadai 3. kötet. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1977. 127–144; BARANYAI, 1979; BARANYAI BÉLÁNÉ: A két Nesselrode. In: Székesfehérvár évszázadai, 1688–1848. IV. kötet. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1979. (a továbbiakban: BARANYAI, 1979.) 43–48.

¹⁵ I. Lipót ezen a napon kelt új adományozási oklevele már pécsi püspökként említi Nesselrodét. KOLLER JOSEPHUS: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. VII. kötet. Pest, 1812. (a továbbiakban: KOLLER, 1812.) 188.

¹⁶ Koller a *rite* és a *legitime* határozószókat használja, előbbivel az egyházi, utóbbival a világi, jogi keretekre utalt. KOLLER, 1812. 188.

ki.¹⁷ Nádasdy Lászlót 1710. július 15-én nevezték ki csanádi püspökké,¹⁸ 1711. január 5-én pedig győri kanonoknak. A győri préposti tisztséget folyamatosan kérvényezte a prímástól, majd 1713-ban meg is kapta ezt, emellett Fogarasföld örökös főispánja, királyi tanácsos, székesfehérvári örkanonok lett,¹⁹ sőt Keresztély Ágost esztergomi érsek a segédpüspökévé is kinevezte.²⁰

Két férfi, egy recepció

Személyiségüket és püspökségüket egyaránt problémásnak, konfliktusosnak ítélték meg a kortársak és ilyen módon írta le később a szakirodalom is. Hermann Egyed kiemelte Nesselrode-ról, hogy „*kemény természete állandó harcba keverte a megyével, várossal, káptalanával és a városbeli szerzetesekkel.*”²¹ E jellembeli problémákkal összekötötte, hogy emiatt haladt lassan az egyházmegye újjáépítése.²² A szakirodalomban többször találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy a nagyobb terjedelemben és sűrűbb leírásokkal megőrző források hatására a történészek hangsúlyosabban tárgyalják a múltbeli polémiákat, konfliktusokat. Sörös Pongrác például igen részletesen prezentálja Nádasdy László életét bemutató írásában az 1703 előtti éveket, majd az ezt követő, forráshiányos időszakra azt a megállapítást teszi, hogy „*Nádasdy a következő években meglehetősen csendes ember volt.*”²³ E mögött tudatos törekvést látott Sörös: „*Bizonyosra vehetjük, hogy rajta volt, hogy erre az időre a renden*”²⁴ kívül szerezzen magának valami állást, javadalmat.”²⁵ Baranyai Béláné ugyancsak erős képet fest a pécsi püspökről és székesfehérvári prépostról: „*az idősebb Nesselrode képe így a magyar történelemben egy örökösen hadakozó, pereskedő, saját igazságát haláláig védő vagy kereső, harcra született egyéné; minden, csak nem egy békés szelídlelkű főpásztor és*

¹⁷ MNL OL A 57. 26. 350; FALLENBÜCHL ZOLTÁN: Magyarország főispánjai. Budapest, 1994. 64; 101. Angyal Pál szerint 1705. szeptember 12-én nevezték ki Baranya, Tolna és Valpó vármegyék főispánjává. ANGYAL PÁL: Bárány Nesselrode Vilmos püspök és főispán kora. Pécs-Baranyai Múzeum Évkönyve 2. (1909). 63-67; 95-103. (a továbbiakban: ANGYAL, 1909.) 67.

¹⁸ SÖRÖS PONGRÁC: Fogarasföldi Nádasdy László gróf. In: Religio. Tudományos, társadalmi és irodalmi kath. folyóirat 74 (1912.). (a továbbiakban: SÖRÖS, 1912.) 213.

¹⁹ SÖRÖS, 1912. 213.

²⁰ MNL OL A 57. 30.

²¹ HERMANN EGYED: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. (a továbbiakban: HERMANN, 1973.) 299.

²² „*Alatta tehát az egyházmegye felélesztése csak nehezen haladt előre.*” HERMANN, 1973. 299.

²³ SÖRÖS, 1912. 213.

²⁴ Pálos Rend. Nádasdy pálos rendbeli szerepéről: TAKÁTS, 1943. 10-17.

²⁵ SÖRÖS, 1912. 213.

*prépost.*²⁶ Borsy Károly a pécsi egyházmegye kiváló kutatója pedig úgy fogalmaz halálával kapcsolatban, hogy „*aligha volt, aki megkönnyezte volna*”.²⁷ 1943-ban Takáts Endre a következőképpen jellemezte Nádasdyt és Keresztély Ágost, esztergomi érseket a csanádi püspök életrajzában: „*Mindkettejükben közös vonás, hogy parancsuk és tekintélyük előtt feltétlen meghajlást kívánnak, megvan bennük a szinte akaratosságig menő akaraterő, s az érdeklődés és tevékenység sokrétűsége, színes szövedéke.*”²⁸ Hangel Flóra, Takáts Endre biográfiájának recenzense a Délvidéki Szemle lapjain egyszerre harcokként és áldozatként jellemezte Nádasdyt, majd hozzátette: „*végtelen akaratosságával, hatalmi vágyaival, engedetlenségével és durvaságával igen messze jár Szent Páltól és inkább a század főpapjaihoz és nemes uraihoz áll közel.*”²⁹ Juhász Kálmán a Nádasdy életét vázlatosan ismertető írásában – Takáts Endrére hivatkozva – megjegyzi a püspökről, hogy „*nem csak a temesvári hivatallal állt háborúban, hanem mindenhol, ahol megfordult, összeütközött a környezetével.*”³⁰ Joachim Bahlcke Nádasdyval kapcsolatban konklúzióként összegezte a forrásokban és a szakirodalomban szereplő megállapításokat: „*Nádasdy László, egy lázadó fia, egészen 1729-ben bekövetkezett haláláig kellemetlen személynek számított*”, hozzátéve, hogy a vele kapcsolatos bizalmatlanság nemcsak személyének szólt, hanem a „*magyar rendek jogi álláspontjának*”.³¹

²⁶ BARANYAI, 1979. 44.

²⁷ BORSY KÁROLY: Pécs püspökei a török idők után. Pécsi Szemle 4. (2001.) 1. 2001. 26.

²⁸ TAKÁTS, 1943. 65. Emellett a korszak püspökei (pl. Nesselrode és utódai) esetében többször előkerül idegen származásuk. Vö. SZEKFI GYULA: Magyar Történet. IV. kötet. Budapest, 1935. 431. „*Nesselrode Ferenc báró nyitja meg Pécs idegen püspökeinek sorát ... Nesselrode idegen, Pécsen nem tartózkodó utódai alatt megint pangás állt be az újjáépítésben.*” HERMANN, 1973. 298-299; HERMANN, 2015. 169-170. A kérdésről legutóbb összefoglalóan: FORGÓ ANDRÁS: Korszakváltás – elitváltás? A püspöki kar a török kiűzése utáni évtizedekben. In: Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században. Forgó András – Gözsy Zoltán (Szerk.). Pécs, 2019. 73-75; 88-89.

²⁹ HANGEL FLÓRA: Dr. Takáts Endre: Gróf Nádasdy László csanádi püspök. Délvidéki Szemle 2 (1943). (a továbbiakban: HANGEL, 1943.) 384.

³⁰ „*Nicht nur mit den Behörden der Temesvarer Landesadministration stand er auf dem Kriegsfusse, sondern überall, wo er verkehrte, kam es zum Zusammenstoß mit seiner Umgebung.*” JUHÁSZ, 1959. 47. Juhász Radonay Mátyás pécsi püspökkel állítja párhuzamba Nádasdyt: „*Sein Zeitgenosse, der Bischof von Fünfkirchen, Radonay, war ebenfalls eine gewalttätige Natur.*”

³¹ BÄHLCKE, JOACHIM: A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686-1790). Budapest, 2013. (a továbbiakban: BÄHLCKE, 2013.) 211.

Két férfi, egy kép

Az itt felsorolt karakterjegyekben közös a permanens akaratosság, konfliktusvállalás, tekintélyelvűség.³² A rögzült kép mögött számos összetevő áll, részben a kopott vászon, a sötét tónusú festékek, az erős szálú ecsetek, valamint a bár naturalista alkotást tervező, mégis bizonyos (pre) koncepcióval bíró festők. Azaz a megismert kép főbb részletei, témái már a korabeli forrásokban megjelennek (a citált jelzőkkel már a kortársak sem fukarkodtak), ezek alól a történészek sem von(hat)ták ki magukat. A forrásokban szereplő értékítéletek ugyanis általában valós helyzeteket jelenítenek meg, szubjektív csomagolásban találva. Ritkábbak az olyan egyértelműen megkérdőjelezhető, így forráskritikáért kiállító kútfők, mint például a győri kanonokok Keresztély Ágost érsekhez címzett panasza. Felemlítették Nádasdy Lászlóval kapcsolatban – többek között –, hogy ha bort iszik, és azután telihold van vagy holdfogyatkozás, akkor mutatkozik meg igazán a prépost kibírhatatlan, zsarnoki magatartása.³³

Az ellenséges érzés és a panaszok mögött tényleges konfliktusok állnak. Panaszlevelek, uralkodói állásfoglalások, vizsgálatok sora jelezte a joghatósági ellentéteket. Nesselrode püspökségével már az 1710-es évek legelején komolyabb frontok nyíltak. Az amúgy Somogy vármegyéhez, ugyanakkor a pécsi püspökséghez tartozó Szigetvárt egy vitatott plébánosváltás miatt a helyiek a Veszprémi püspökség kebelén belül látták volna szívesebben, amit a kamarái tisztartóság és Volkra veszprémi püspök is támogatott, az esztergomi érsek viszont exempt plébániaként akarta a kezelni.³⁴ Nesselrode 1712-ben kezdte meg a zágrábi püspökkel igen hosszú ideig elhúzódó polémiáját a határokkal, joghatósággal, valamint a tizedfizetéssel kapcsolatban,³⁵ de hosszú pereskedést folytatott a pécsváradai apátsággal, a pécsi káptalannal is. Utóbbi konfliktus odáig fajult, hogy Kazó István pécsi prépostot elzáratta. A préposttal szembeni perből tudjuk meg, hogy Nesselrode főispánként konfliktusban állt Madarász Lászlóval, Somogy és Baranya vármegyék alispánjával is (*controversias, odia et dissensiones*).³⁶ 1713. június 26-án például főispánként feloszlatta a vármegyei közgyűlést, és új tisztújítást rendelt el. A nézeteltérés miatt

³² Volkra esetében „*határozott egyéniségét, sőt keménységét*” említi Körmendy, illetve, hogy „*földesúrként is szigorúan járt el mind a saját, mind a rábízott érdekek és értékek udelmében*”. Ugyanakkor hozzáteszi: „*Ez azonban nem tette érzéketlenné, mert híveinek és környezetének fizikai szükségletei sem kerültek el figyelmét.*” KÖRMENDY JÓZSEF: Gr. Volkra Ottó Ker. János veszprémi püspök élete és munkássága 1665-1720. Veszprém, 1995. (a továbbiakban: KÖRMENDY, 1995.) 60.

³³ TAKÁTS, 1943. 61.

³⁴ GÓZSY ZOLTÁN: Szigetvár története a 18. században. Szigetvár, 2012. 267-269.

³⁵ MNL OL A 57. 36. 551.

³⁶ Pécsi Püspöki Levéltár (a továbbiakban: PPL). 1719. 8. Acta processum et arrestationem Praepositi Stephani Kazó et Francisci Wilh. Comit. a Nesselrod Episcopi QEcclésiensis concernentia. 1719. 8.

bizottságot kellett kirendelni.³⁷ 1716 szeptemberében királyi bizottságot küldtek Pécsre, a püspök és a város között kialakult viták tisztázása céljából.³⁸ Nesselrode különösen figyelt a rá bízott birtokok határaitra, így több határvita, per indult.³⁹ A 18. század elejének határvitái, joghatósági kérdései meghatározták az egykori hódoltsági területek püspökeinek mindennapjait, jó példa erre a veszprémi egyházmegye: Volkra püspöknek a zágrábi, a győri és az esztergomi egyházmegyékkel voltak emiatt konfliktusai.⁴⁰

Nádasdy László a püspöki kinevezése után Szeged városával (tizedfizetés, plébános kinevezése miatt),⁴¹ valamint a katonai hatóságokkal is konfliktusba került, győri prépostként pedig tulajdonképpen az egész győri káptalannal.⁴² Nádasdy abban sem maradt el Nesselrode mögött, hogy a győri kanonokok panasza szerint 1717-ben Orbán Mátyás titeli prépostot arcul ütötte és börtönbe vetette.⁴³

Természetesen az érintett püspökök is érzékelték a körülöttük lévő negatív, ellenséges légkört, de ebben az ellentétekre épülő rendszerben biztos pontként, illetve a helyes, üdvös cselekedetek elvégzőjeként és végrehajtójaként tekintettek magukra. Egyházi esküjük és az ebből származó papi identitásuk nem is engedett más utat számukra. Igen pontosan mutatja ezt az alapállást Nesselrode püspök 1719. március 30-án III. Károly királyhoz intézett levelének részlete: *„Engem viszont minden nap és minden pillanatban vádol és bánt a lelkiismeretem súlya (tkp. a lelkiismeretfurdalás) ama szigorú eskü miatt, amelyet egyházam jogainak megvédése és fenntartása érdekében tettem.”*⁴⁴ A pécsi püspök kijelentésében benne van a permanens aggodás és figyelem, a feloldhatatlan elköteleződés. Nesselrode mondata nélkül nem érthetjük meg azt az állhatatosságot és kitartást, amellyel a katolikus egyház jogosítványaiért küzdöttek.

³⁷ ANGYAL, 1909. 66-67.

³⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára IV. 1008. a. Pécs szabad királyi városi rangra emelésével kapcsolatos iratok gyűjteménye. 11.

³⁹ MNL OL A 57. 35. 416.

⁴⁰ KÖRMENDY, 37-39.

⁴¹ A tizedfizetéssel kapcsolatban. Budapest Főváros Levéltára (BFL). IV. Buda Város Tanácsának iratai (1686-1901). j. Tanácsi levelezések (Correspondentiae magistratuales) (1687-1854). 13. doboz 1716. 336-341; TAKÁTS, 1943. 50. A plébános kinevezésével kapcsolatban: TAKÁTS, 1943. 38-39.

⁴² TAKÁTS, 1943. 56-66.

⁴³ TAKÁTS, 1943. 63.

⁴⁴ *„Ego autem omni die ac momento propter praestitum ad defendenda, et manutennenda ecclesiae meae jura, strictum juramentum conscientiae gravamine obnoxior et affligor.”* PPL. Iratok. 1719. 1. Instantia Episcopi Quinqueecclesiensis Comitibus de Nesselrode (a továbbiakban: PPL 1719. 1.)

Nesselrode a kinevezésekor önmagára az összeomlott pécsi püspökség helyreállítójaként (*restitutor*) és védelmezőjeként (*vindex*) tekintett.⁴⁵ Éppen a fizikai távollét és a döntésekben mutatott gyengeség számlájára írta a két püspök a velük szemben állók sikereit. Nesselrode püspök szerint például a bizonytalan helyzetet használta ki a pécsváradi apátság, és az instabil állapotokat igyekezett a maga javára fordítani: miközben ő az országgyűléssel, a megyei közigazgatással és igazságszolgáltatással foglalkozott, addig a pécsváradi apát a kamarai tisztartó támogatásával erősítette meg a pozícióit, úgy vettek ki falvakat a joghatósága alól, hogy arról nem kapott tájékoztatást.⁴⁶ Nesselrode többször fordult az uralkodóhoz, hogy tisztázzák ezt a kérdést. Az 1719. március 30-án III. Károlyhoz írt levelében nehezményezte, hogy a kijelölt két fős bizottság nem kezdte meg a munkáját,⁴⁷ majd feltette kérdését: „*Vajon valamikor szándékoznak megkezdeni?*”⁴⁸

Az egyes tisztségek hatékony ellátásához a helyben tartózkodás (*residentia*) nyújthatott volna biztos alapot. Mivel azonban a korszak püspökei számos más tisztséget láttak el az ország különböző pontjain, nem tudták az összes funkciójukat érdemben ellátni. A távollét több szempontból is konfliktust okozott: a vezetésük alá tartozó intézmény működésében gondok támadtak, amit részben belső problémaként, a kollegiális lojalitás hiányaként éltek meg, részben a külső szereplők jogtalan támadásaként. A rájuk bízott közösség viszont gyakran élt a *vagabundus*-ság vádjával. Nádasdy Lászlóhoz Győrben a kóborlást mint szokást, praxist kötötték (*evagandi conusetudo*), sőt közvetlenül az egyéniségéhez kapcsolták, „*hiszen már kora ifjúságától a vérében hordja ezt, és még a szerzetesi fegyelem sem tudta visszatartani*”. Életrajzírója ezt már faktumként találta 1943-ban: „*Nyugtalan természete nem hagyta otthon ülni, hanem állandóan vitte hosszabb-rövidebb utazásokra.*”⁴⁹

Míg Nesselrode püspöknek rendelkezésére álltak Pécsen püspöki épületek és templomok, addig Nádasdynak még az egyházi tevékenység is komoly nehézségekbe ütközött. 1711-ben folyamatosan kérvényezte, hogy használhasson templomot (az igen rossz állapotú Szent Erzsébet templomot kérte plébániatemplomnak, valamint a sáncok között lévő templomot a jezsuiták számára), és hogy biztosítsanak neki a várban egy épületet rezidenciaként. Nádasdy az udvart és Herberstein parancsnokot is megke-reste, de nemleges választ kapott, mivel ezeket az épületeket a katonaság szempontjából nélkülözhetetlennek tartották.⁵⁰ A következő évben sem

⁴⁵ KOLLER, 1812. 188.

⁴⁶ PPL 1719. 1.

⁴⁷ „... *praedicti Domini commissarii intra quatuor annos munus suum nec hucusque inchoassent.*” PPL 1719. 1.

⁴⁸ *Utrum aliquando inchoaturi sint?* PPL 1719. 1.

⁴⁹ TAKÁTS, 1943. 62.

⁵⁰ TAKÁTS, 1943. 30.

oldódott meg Szegeden a templom-kérdés, emiatt Nádasdy elfoglalta azt, ám eljárását erőszakosnak ítélték.⁵¹ A püspök lépését április 20-án tudatták a haditanáccsal és a kamarával, Herberstein pedig ezt májusban jelentette. Azt írta, hogy Nádasdy a szegedi palánkban álló rongált templomot erőszakkal feltörette és elfoglalta, a benne lévő élelmészeti tárgyakat kidobatta.⁵² A szegedi Szent Demeter templomot az a veszély fenyegette, hogy az erődítmények bővítése miatt lerombolják. Ekkor a templom üresen és elhagyatottan állt, a püspök nem tudta csekély jövedelméből restauráltatni, a város pedig nem akarta, mivel nem értett egyet Nádasdy plébánosi kinevezéseivel. Keresztély Ágost 1715. november 25-én azt válaszolta Nádasdynak, hogy a templom elbontását nem tudja megakadályozni. Temesvár ostromának előkészítése során Eugen Herberstein tábornok 1715 októberében azt jelezte, hogy az élelem elhelyezésére nem tud alkalmasabb helyet, mint ezt az üres templomot. A hadügyi tanács azt válaszolta, hogy Herberstein a templomot elfoglalhatja a megjelölt célokra, azzal a kiegészítéssel, hogy „*ezt követeli a kereszténység közös java.*”⁵³

A püspöki pozícióhoz való ragaszkodás abban a tekintetben is érthető, hogy azt (pontosabban a hozzá kapcsolódó jogosítványokat) bizonyos esetekben megkérdőjelezték. 1716 novemberében Nádasdy László arról tudósította az újonnan kinevezett temesvári parancsnokot, hogy csanádi püspökként kíván részt venni annak beiktatásán. A parancsnok azonban éppen az egyházi tisztségben való megjelenést tiltotta meg (*qua episcopus Bannatum*), ugyanakkor engedélyezte a látogatást grófként vagy vendégként (*qua comes Nádasdy et hospes*).⁵⁴ Ez a történet nem csupán a titulusról szól, hanem jóval nagyobb jelentőségű körülményekről, illetve koncepciókról (leginkább arról, hogy a központi kormányzat a csanádi püspökség déli részét ki kívánta vonni a püspök joghatósága alól). Mivel Nádasdy ezt meg akarta akadályozni, egy önmagát generáló konfliktus alakult, amely az egyházi autonómia körüli elvi vitává szélesedett.⁵⁵ Joachim Bahlcke e jelenség értelmezése során kiemeli a püspök egyéniségét és családi múltját (apja,

⁵¹ „*was ihm wegenger von dem Bischofen zu Csanad Grafen Nadasdy in der Statt Szegedin gewalthsamer weiss in possession genommener Kirchen berichtet worden ist*” TAKÁTS, 1943. 35.

⁵² „*...dass Nadasdy, die in der Palanka zu Szegedin stehende öde Kirchen mit Gewalt hette aufschlagen, wegnehmen, und die darin bissher geweste Proviantsachen herauswerfen* 1712. április 20; TAKÁTS, 1943. 35.

⁵³ „*Letzlich hat sich derselbe wegen der in der Pallanka sehenden öden Kirchen, um daraus zu Erbauen Eines Magazins von dem Bischoffen Nadasdy Vicar Generalen nichts Ihren (irren) zu lassen, weillen es Ihre Kayserlich. Mayestät des gemainen Wesens auch der gesamten Christenheit fürtringender dienst Erheusche*” TAKÁTS, 1943. 43.

⁵⁴ BÄHLCKE, 2013. 206-207.

⁵⁵ BÄHLCKE, 2013. 207.

Nádasdy Ferenc országbíró halálos ítéletét és kivégzését), sőt egyenesen azt a konklúziót vonja le, hogy „*a múlt állandóan kísérté*” Nádasdyt.⁵⁶

Nádasdy kérvényeit, illetve terjedelmes emlékiratát 1719-ben Bécsben több alkalommal is tárgyalták. A július 7-én, Savoyai Jenő elnökletével az udvari tanács, majd augusztus 22-én a királyi kancellária kiterjesztette a püspök joghatóságát a Maros-Tisza-Duna közére. Amikor azonban Nádasdy vizitálni akart Temesváron, az ottani jezsuita superior tiltakozott ez ellen, a bánsági adminisztráció pedig megírta neki, hogy a Temesi Bánság püspökének nem ismerhetik el. Joghatósága végül 1724-ben került kimondásra, január 17-én III. Károly rendelete elismerte Nádasdyt a Bánság főpásztorának.⁵⁷ 1723-ra érte el, hogy püspöki fizetésül 2000 forintot, a székesegyházi szükségletek beszerzésére 1000 forintot, továbbá négy kano-nok fizetésére 2000 forintot utalványoztak ki.⁵⁸

Két férfi, egy álláspont

A hivatal- és a joggyakorlás területén tapasztalható alárendeltség, függőség figyelembe vétele nélkül nem érthetjük meg az esetleges, átmeneti helyzetet, sem azt, hogy a püspökök miért léptek fel a rendteremtés és a centralizáció igényével. E törekvésük intenzitása egyenesen arányos az adott helyzetben tapasztalható kiszolgáltatottságukkal és az ebből fakadó frusztráltsággal. Nesselrode igen pontosan fogalmazta meg az alapszituációt: „*mivel a rend a dolgok lelke, egyetlen állam, város vagy közösség sem élvezheti a békét, a nyugalmat és a csendet, jól szabályozott intézkedések és belső rend nélkül.*”⁵⁹ Nádasdy László 1718. május 12-én a győri káptalannál végzett egyházlátogatás során egy 17 pontból álló javaslatot készített a káptalan új rendjére vonatkozólag. Ezek egy „üdvös” rend kialakítását szolgálták, amelyre egyértelműen a hatáskör kiterjesztését és megerősítését célozta meg.⁶⁰

A kortársak és a későbbi történeti irodalom által megnevezett karakterjegyekben tehát közös a permanens akaratosság, a konfliktusvállalás, a tekintélyelvűség. A negatív kép értelmezéséhez érdemes bevonni az *Eigen-Sinn* kifejezést.⁶¹ A fogalom tulajdonképpen bárki viselkedésére al-

⁵⁶ Ezt a megállapítást Bahlcke nem támasztja alá konkrét érvekkel. BAHLCKE, 2013. 207.

⁵⁷ SÖRÖS, 1912. 229.

⁵⁸ Nádasdy igényelte volna, hogy fizetését az erdélyi püspökéhez hasonlóan 7-8000 forintra emeljék, de ez nem realizálódott. SÖRÖS, 1912. 229.

⁵⁹ „*Quod cum ordo sit anima rerum, nullave republica, civitas, vel communitas absque bene regulata dispositione, atque ordinatione domestica pace, quiete et tranquillitate frui.*” PPL 1719. 8.

⁶⁰ TAKÁTS, 1943. 62-63.

⁶¹ A fogalom értelmezéséről: LÜDTKE, ALF: Geschichte und „Eigensinn“. In: Berliner Geschichtswerkstatt (Hrsg.): Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis von Alltagsgeschichte. Münster, 1994. 139–153; a magyar

kalmazható, jelentése a szituáció és a cselekvő személyiségének függvénye, végső értelmét mindig az adott szövegekörnyezetben nyeri el. Használható az egyéni cselekedetek vizsgálatánál: egyfelől az egyén, másfelől a nagyobb közösség szempontjából engedi értékelni az eseményeket; az olvasó így nemcsak az önfejűség megnyilvánulásaiával, hanem annak következményeivel is szembesül. A nagyobb közösség perspektívája nyújt távlatot az „önfejűségek” értelmezéséhez és (erkölcsi alapú) megítéléséhez. Értelmezhetjük makacssággként, öntörvényűségként, önfejűségként (vagyis éppen abban az értelemben, ahogy azt a kortársak és a szakirodalom értelmezte a két püspökkel kapcsolatban), de jelen esetben az autonómia értelmezést érdemes használni.⁶² Az egyéni érdekek, cselekedetek, az önfejűség formáinak ábrázolása azt illusztrálja általában, hogy az egyének tetteit elsősorban saját céljaik vezérelték, saját válaszaikat saját szempontjaikból következően fogalmazták meg. Nesselrode és Nádasdy esetében részben erről, részben mégis másról van szó. Velük kapcsolatban egyfajta „intézményi Eigen-Sinn” értelmezést kell alkalmaznunk, hiszen célkitűzéseikben ott találhatóak a katolikus egyház komplex és egyben aktualizált elvárásai. Tovább árnyalja a helyzetet, hogy a két püspök esetében valójában az autonómia kereséséről, érvényesítéséről kell beszélnünk, és mivel cselekvési önállóságuk részleges hiányát tapasztalhatjuk, így viselkedésüket túlkompenzációként is értelmezhetjük. Takáts Endre megállapítása szerint „nem alakította kora szellemét, hanem az valósult meg benne.”⁶³

Az egyes karakterek és cselekedetek vizsgálatának kibővítése elengedhetetlen. A cselekvési környezet mellett érdemes az egyes megnyilvánulásokat akció-reakció korrelációban vizsgálni, mert ezek hiányában az egyes cselekményeket, akciókat önös érdekként, motivációként értelmezzük. A rendelkezésünkre álló források alapján azt feltételezhetjük, hogy a tárgyalt két püspök mindegyik egyházi funkciójában az elvárásoknak igyekezett megfelelni. Amikor püspökként kellett fellépniük, megvívták jogi küzdelmeiket a püspökségük védelmében akár a káptalannal szemben, amikor viszont prépostként kellett konfrontálódni, akkor a káptalan érdekeiben tettek meg.

Két férfi, egy eset

Az egyházi funkciók képviselőit, jogosítványok védelmezésének prioritása egyértelműen kimutatható Nesselrode és Nádasdy esetében. Kettejük pályafutása úgy alakult, hogy ezt a helyzetet egy közös szintéren is prezentálhatjuk. A Nesselrode által 1703-tól vezetett székesfehérvári káptalanban Nádasdy László 1713-1729 között, 16 éven keresztül töltöt-

historiográfiában: MAJTÉNYI GYÖRGY 2003: Önfejűség – a másik Németország történelme. Aetas 18. 1. 142-148.

⁶² Vö. KÖVÉR GYÖRGY: Biográfia és társadalomtörténet. Budapest, 2014. 94.

⁶³ TAKÁTS, 1943. 138.

te be az örkanonoki tisztséget.⁶⁴ A társaskáptalant Szent István alapította, birtokai kiterjedtek Fejér, illetve Baranya, Somogy, Tolna, Veszprém és Zala vármegyékre.⁶⁵ A custos cím jelentős presztízzsel bírt, mivel eredetileg a magyar szent korona őreinek a javadalma volt,⁶⁶ ám Nádasdy beiktatása idején nem voltak tisztázva a birtokai és a jogosítványai. Nádasdy örkanonokként (is) haladéktalanul munkába kezdett, helyreállította a kegyuraságra alá tartozó székesfehérvári Szent Anna kápolnát.⁶⁷ Célul tűzte ki, hogy az összes birtokát visszaszerzi. Kinevezése után pár hónappal már kérelmezte a javadalmak átadását, az újszerzeményi bizottság pedig elismerte Nádasdy jogcímét a Somogyban és Zalában fekvő birtokokra, miután ez a két vármegye már megfizette váltságot. Birtokain térítési és telepítési akciókat kezdeményezett, felépíttette az attalai, a göllei és a mernyei templomot.⁶⁸ A Baranya és Tolna vármegyékben lévő birtokok átvételével kapcsolatban azonban eredménytelenül küzdött, ezért 1717-ben panaszt nyújtott be az Udvari Kamarához. Nádasdy úgy érezte, hogy custosként rá háramlik a káptalani javak összességének visszaszerzése. Mivel nem voltak tisztázva a káptalan birtokainak tulajdonlási kérdései, Nesselrode pécsi püspök és székesfehérvári prépost ugyanazokra a javakra emelt igényt prépostként a káptalan nevében, mint Nádasdy örkanonokként. A csanádi püspök ebben a kérdésben is állhatatos és agilis volt, egészen haláláig írt kérvényeket a kamarához, amelyekben az 1551. és az 1561. évi megyei összeírásokkal igazolta birtokjogát. A Magyar Királyi Kamara tájékoztatása alapján az Udvari Kamara egyrészt ezt nem tartotta elégségesnek, és az eredeti dokumentumokat kérte, másrészt a székesfehérvári káptalan tényleges felállításától tette függővé az ügy tárgyalását, ugyanis így tisztázni lehetett

⁶⁴ 1713. február 18-án értesítette az esztergomi érsek Nádasdyt, hogy az ő előterjesztésére III. Károly február 16-án kinevezte a győri nagypréposti és egyben a székesfehérvári custosi javadalomra. Melhárd és Bojt Lajos szerint Nádasdy már 1710-ben, csanádi püspöki kinevezésével egyidőben kapta meg az örkanonokságot, és Melhárd szerint 1725-ig volt annak birtokában. MELHÁRD GYULA: A székesfehérvári örkanonokság története. Veszprém, (a továbbiakban: MELHÁRD 1906.). 37; BOJT LAJOS: A fehérvári örkanonokság (custodiatus) birtokának története a XVII. század végétől 1833-ig. Budapest, 1935. (a továbbiakban: BOJT, 1935.) 6; TAKÁTS, 1943. 70-71.

⁶⁵ A székesfehérvári társaskáptalan középkori történetéről: MEZEY LÁSZLÓ: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: Székesfehérvár évszázadai. 2. kötet. Szerk. Kralóvánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 21-36; PÜSPÖKI NAGY PÉTER: A székesfehérvári prépostság és bazilika előzményei és szerepe az alapítás első századában a kánoni jog tükrében. In: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika jelentősége. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1996. 7-93; a birtokállományról: BOJT, 1935; az örkanonokságról: MELHÁRD, 1906.

⁶⁶ TAKÁTS, 1943.

⁶⁷ MELHÁRD, 1906. 37; SÖRÖS, 1912. 214. TAKÁTS, 1943. 72.

⁶⁸ SÖRÖS, 1912. 214.

volna, hogy a káptalan nevében kinek van joga a birtokokhoz. Nádasdy e két felvetést nem tartotta reálisnak, hiszen az eredeti alapítólevelet valójában senki nem tudta felmutatni, a kamarának pedig szerinte nem kellett foglalkoznia a jövedelmek és javadalmak felosztásával, azt a káptalan majd saját maga fogja intézni a felállítás után („*in corpore est, et erit ipsius Capituli proportionem et divisionem inter se facere*”).⁶⁹ Nádasdy tisztában volt azzal, hogy a prépost és az örkanonok közötti megegyezés nélkül nem lesz sikeres a birtokok visszaszerzése, így 1728. december 11-i kérvényében javasolta, hogy a pozsonyi kamara hallgassa meg mindkettejüket ez ügyben, szülessen meg egy békés, minden érdekelt fél tetszésére szolgáló egyesség, és újra állíttassék fel a káptalan („...*audiatur Dominus Praepositus et Custos, potius huic causae placidus finisimponeretur, ut tandem Capitulum Albense restauraretur*”).⁷⁰

Nesselrode és Nádasdy esetében két olyan egyházi vezetőt láthatunk, akik a 17-18. század fordulójának bonyolult folyamatai között igyekeztek – saját funkcióiknak megfelelően – a rájuk bízott intézmény, közösség, struktúra érdekeit képviselni és védeni, illetve a korábbi – számukra érvényes – jogi állapotot kiindulási alapként értelmezni. Egyetérthetünk Joachim Bahlcke tézisével, mely szerint tulajdonképpen egyházjogi kérdések terelődtek politikai síkra, miként azzal is, hogy a korszakban mind Bécsben, mind a Bánságban téma volt a lojális, a magyar rendi álláspontot kevésbé preferáló személyek kinevezése.⁷¹ Ugyanakkor az egyes püspökök tevékenységének, döntéseinek megítélését nem tartom tisztán származás szerint tematizálható kérdéskörnek. Nem véletlen, hogy Bahlcke Nádasdy László ügyét részletesebben, hosszabban ismertette, míg a német származású Franz Nesselrode – hasonlóan problematikus – recepcióját nem vetette fel, mivel az kevésbé illeszkedik ebbe a koncepcióba.

Hangel Flóra harcosként és áldozatként jellemezte Nádasdyt. E ket-tős értelmezés szerint a körülmények miatt volt bukásra ítélve a csanádi püspök, de „áldozatvállalása” nem volt hiábavaló, mert ezzel megalapozta a következő időszak eredményeit: „*szervező, építő energiája nem tudott alkotni, mert az akadályok túlnöttek erőin és a megnemértés és ellenséges indulatok még az ő rendkívüli képességeit is leküzdötték, de alapokat tett le és jogokat harcolt ki, elő - készítve a jövő nagy alkotásait.*”⁷²

A források alapján látható, hogy az igencsak mozgalmas és konfliktusos évek után, az 1720-as évtizedet már kompromisszumosabb és konstruktívabb tevékenység jellemzi. Nesselrode idején megindult a plébániahálózat és az egyházi infrastruktúra fejlődése, Nádas-

⁶⁹ TAKÁTS, 1943. 79-80.

⁷⁰ TAKÁTS, 1943. 80.

⁷¹ BAHLCHE, 2013, 212-214.

⁷² Hangel, 1943. 384.

dy pedig kitarító levelezés, utánajárás következtében elérte, hogy az 1723. augusztus 7-én Prágában kiadott császári rezolúció értelmében a Temesi Bánság a csanádi püspök joghatósága alá tartozzon,⁷³ 1724. január 17-i rendelete pedig elismerte Nádasdyt.⁷⁴ Viszont a földesúri jog a császárt illette, ennek következtében ő gyakorolta a kegyúri jogot valamennyi templom és javadalom felett. Szimbolikus ebből a szempontból Nádasdy korábban idézett 1728. december 11-i kérvényében megfogalmazott „*placidus finis*” kitétel. A *placidus* jelzőben benne foglaltatik a békés, csendes, illetve a tetszetős, megelégedésre szolgáló lezárás, ami érthető módon lehetett jelen a sokat küzdő Nádasdy László igényei között.

⁷³ BÄHLCKE, 2013, 210.

⁷⁴ SÖRÖS, 1912. 229.

KÖZLEMÉNYEK

„*Imperio reget, iustitiam gubernaret, in ecclesiam
cumsedentes*”

Adalékok a 3. orléans-i zsinat (538) jelentőségének értelmezéséhez, az államhatalom zsinati döntések kikényszerítésében játszott szerepének érvényre juttatásában

Buda Péter

A napóleoni korszak jogi vitái – a forradalom évtizedét követően, a konkordátum és a Civil Code megalkotásának időszakában – “a szekularizáció első mérföldkövét”¹ jelentették Franciaországban.² Az 1798-ban hatalmától megfosztott és Rómából távozni kényszerített, majd száműzésben hamarosan elhunyt VI. Piusz pápasága ezen évszámot megelőzően „kiemelkedő momentuma volt”³ az egyház és állam közötti párviadalnak a Nyugat történelmében.⁴ (A téma aktualitásának továbbélését, pontosabban megújulását jelzi, hogy a pápa által az uralkodónak, az egyházi vezetőknek, illetve a Nemzetgyűlésnek és „Franciaország népének” címzett, a forradalom eszmeiségét kritizáló és az egyház pozíciójának megőrzéséért síkra szálló írásait ezen a nyáron jelentetik meg először angol fordításban, eredeti francia nyelvű megjelenése, azaz 1798 óta.⁵) Noha a pápa óriási erőfeszítéseket tett a Code Civil 1793-ban elindított és többször elakadt kodifikációs folyamatával párhuzamosan a forradalom eszméinek visszaszorítása érdekében, végül az egyháznak el kellett fogadnia a jogrendszer szekuláris átalakítását.⁶ Állam és egyház viszonyának,

¹ JEAN BAUBEROT, *Histoire de la laïcité en France*, Paris, PUF, coll. « Que sais-je ? », 2010. le chapitre I, « La Révolution et l'Empire, premier seuil de laïcisation », 5 sq.

² YVES BRULEY: “Mariage et famille sous Napoléon: le droit entre religion et laïcité”, *Napoleonica. La Revue*, 2012/2 (No 14), 111-126. (továbbiakban: BRULEY, 2012) 112.

³ JEFFREY J. LANGAN: “The French Revolution Confronts Pius VI. Volume I: His Writings to Louis XVI, French Cardinals, Bishops, the National Assembly, and the People of France with Special Emphasis on the Civil Constitution of the Clergy,” <https://www.staugustine.net/our-books/books/french-revolution-confronts-pius-vi/>

⁴ Lásd még pl.: GÉRARD PELLETIER, *Rome et la Révolution française. La théologie politique et la politique du Saint-Siège devant la Révolution française (1789-1799)*, Publications de l'École française de Rome, 2004.

⁵ Eredeti kiadás: VI Pie, *Collection Generale Des Brefs Et Instructions De Notre Saint Pere Le Pape Pie VI, Relatifs a La Revolution Francaise*. Guillon Le Clere, Paris, 1798. Angol kiadás (kiadás alatt): Jeffrey J. Langan (transl. and comm. by), *The French Revolution Confronts Pius VI. Volume I: His Writings to Louis XVI, French Cardinals, Bishops, the National Assembly, and the People of France with Special Emphasis on the Civil Constitution of the Clergy*. St. Augustines Press, 2020. Újabb francia kiadás: VI Pie, Guillon, *Collection Generale Des Brefs Et Instructions De Notre Saint Pere Le Pape Pie VI, Relatifs a La Revolution Francaise*. Nabu Press, 2013.

⁶ BRULEY, 2012. 112.

illetve az állami és egyházi törvénykezés fúziójának egy és negyed ezredévnyi – persze igencsak viharos – története zárult le ezzel a forradalom és a napóleoni törvénykezés eredményeképpen. Napóleon nem véletlenül pengetett történelmi húrokat, amikor 1809-ben a még a Pápai Államhoz tartozó területeket is a francia birodalomhoz csatolva ezt arra hivatkozva tette, hogy a pápaság visszaélt Nagy Károly adományával.

A pápai hatalomnak a Pápai Állam területeinél is fontosabb tartópillére, az egyházi jog állami kikényszeríthetősége szempontjából Nagy Károly nyilvánvalóan meghatározó jelentőséggel bír, elég itt most az *Admonitio generalis* és a Karoling-reneszánsz hozzá hasonló kapituláriuma-it megemlíteni. Azonban ahogyan Nagy Károly nyugatrómai császár és frank uralkodó államát Klodvig alapozta meg,⁷ hasonlóképpen a Karoling-egyházreform és az állami jog ezzel együtt járó további átformálása az egyházi jog képeire pedig „nagyon valószínű, hogy inkább volt a Meroving – ha nem éppen római birodalmi – példa természetes folyamánya, mint valami *ex nihilo* újítás”.⁸ A Klodvigtól Nagy Károlyig tartó egyházszerzési tevékenység két és fél évszázada alatt természetes fejlődési folyamat zajlott, „Nagy Károly pedig levonta mindezen folyamatok logikus konklúzióit”.⁹ Ezen konklúziók jól ismertek és kutattak. Kevésbé mondható el azonban ugyanez a korai Meroving-korszak zsinatainak egyes határozatairól, különösen arról, hogy ezek a határozatok milyen mértékben járultak hozzá azon rendszer alapjainak a megteremtéséhez, amelynek eredményeképpen az egyházi törvénykezés – egészen a 18–19. század fordulójáig – a frank állam „jogrendszerének alkotórészévé vált”.¹⁰ E tanulmányban ezért néhány adalékkal kívánunk szolgálni e zsinatok említett folyamatban játszott szerepének reflektorfénybe állítása érdekében, különös tekintettel az 538-ban (tehát a pápai jelenlét galliai bástyájának tekinthető Arles frank uralom alá kerülését követően, és az egyház politikai befolyásának talán még elődeihez képest is nagyobb befolyást biztosító I. Theodebert korában) ülésezett 3. orléans-i zsinat egyes idevágó rendelkezéseire.¹¹

Az egyházi-állami „kettős királyság” alapjainak lerakása

⁷ RALPH W. MATHISEN, “Clovis, Anastasius, and Political Status in 508 C.E.” In: Ralph W. Mathisen-Danuta Shanzer, *Battle of Vouillé*, Brill, 2012, 79–110. 107.

⁸ GREGORY HALFOND, *The Archaeology of the Frankish Church Councils AD 511–768.*, Brill, 2010. 215.

⁹ Uo. 211.

¹⁰ Uo. 149.

¹¹ A zsinatok szövegének latin nyelvű kiadása: Charles de Clercq (szerk), *Concilia Galliae: A.511–A.695*, Brepols Editores Pontificii, 1963. Francia nyelvű kiadás: JEAN GAUDEMET, Brigitte Basdevant-Gaudemet (szerk.), *Les canons des conciles mérovingiens (VIe–VIIe siècles)*, Paris: CERF, 1989.

Nem sokkal vélhetően 508-ban történt keresztiségét követően¹² a frank uralkodó bizonyította, hogy lépése egy átgondolt szövetséggkötési stratégia részét képezte. „A kereszténység, annak birodalmi verziója, Klodvigra és utódaira új szakralitást ruházott, különösen az egyház kormányzásának és a rend biztosításának missziójával a királyságban.”¹³

¹² Klodvig keresztiségének időpontja kapcsán a Tours-i (Szent) Gergely-féle időpont (496) hitelessége már a 19. század végén megkérdőjeleződött. Ennek megfelelően a 20. század legelején is jelentek meg olyan munkák, amelyek 508-ra tették az esemény dátumát. (Bruno Krusch, *Ionae Vitae sanctorum Columbani, Vedastis, Iohannis*, MGH Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum 37, Hanover and Leipzig, 1905. 301-308.; ezt az álláspontot védte meg: E. R. Vaucelle, la Collegiale de Saint-Martin de Tours (Paris, 1908), 411-423. Mindezt idézi: LEON LEVILLAIN: “La conversion et le baptême de Clovis”, *Revue d'histoire de l'Église de France* 21 (1935) 161-92. 162.) Ezt követően ugyanerre jutott Rolf Weiss, a Zürichi Egyetem Történettudományi Fakultása kiadványsorozatának keretében 1971-ben megjelent munkájában (ROLF WEISS, *Chlodwigs Taufe: Reims 508*, Geist und Werk der Zeiten, Frankfurt, 1971.), majd 1985-ben Ian Wood, a Leeds-i Egyetem - a korszak egyik neves - kutatójának tanulmánya szintén 508-at határozta meg a keresztiség évszámaként (IAN N. WOOD, “Gregory of Tours and Clovis,” *Revue belge de Philologie et d'Histoire Année* 1985 63-2. 249-272.), amit aztán a szerző 1994-ben megjelent könyvében is megerősített (IAN N. WOOD, *The Merovingian Kingdoms 450-751*, Routledge, 1994.). 1998-ban Danuta Shanzer, akkor a Cornell University, jelenleg pedig a Bécsi Egyetem latin filológus kutatója jutott ugyanerre a következtetésre Klodvig keresztiségének datálásáról szóló értekezésében (DANUTA SHANZER: “Dating the baptism of Clovis: the bishop of Vienne vs the bishop of Tours,” *Early Medieval Europe*, 1998 7 (I) 29-57.). Woods és Shanzer közösen szerkesztett munkájukban újfent megerősítették ezt az elméletet (Ian N. Wood, Danuta Shanzer, *Avitus of Vienne: Selected Letters and Prose*, Liverpool University Press, 2002. 368.). Michael Edward Moore, éppen a fenti munkákra hivatkozva szintén 508-at említi meg lehetséges időpontként a frank királyság felemelkedéséről szóló, a Catholic University of America kiadásában megjelent munkájában (Michael Edward Moore, *A Sacred Kingdom: Bishops and the Rise of Frankish Kingship, 300-850*, The Catholic University of America Press, 2011. 104.) (A magyar egyetemi oktatásban tankönyvként használt KATUS LÁSZLÓ, *Európa története a középkorban*, Kronosz, 2014.) például nem tesz említést ezekről a kutatási eredményekről és a Tours-i (Szent) Gergely-féle 496-ot említi valószínű dátumként, megjegyezve, hogy más források szerint 498, 499 és 506 is elképzelhető időpont.) A fentebb említett munkákban felsorakoztatott érvek mellett megítélésünk szerint az 511-ben tartott első orléans-i zsinat időpontja is egy ilyen kései dátumot támaszt alá; Klodvig elszánt egyházpolitikai stratégiája háttérén nehezen képzelhető el, hogy az 508-ban (annak is a karácsonyán) megtörtént keresztiség és az 511 júliusában Klodvig által összehívott első zsinat között eltelt két és fél évnél jelentősen hosszabb ideig várakozott volna az uralkodó egy zsinat megszervezésével, vagyis ez az összefüggés is gyengíti egy ennél az időpontnál korábbi keresztiség valószínűségét (hozzátéve természetesen, hogy az első zsinat időpontjának kiválasztásánál nyilvánvalóan egyéb szempontok is közrejátszottak).

¹³ RÉGINE LE JAN: “La sacralité de la royauté Mérovingienne,” *Annales HSS*, novembre-décembre 2003, n.6., 1217-1241. 1226.

Mindehhez szervesen hozzátartozott a jog és a törvényhozó szakralitása, „felszentelése”¹⁴ is. Klodvig pedig ezen eszme jegyében hívott össze zsinatot Orléans-ban 511-ben és igényelte magának a törvényhozói jogot.¹⁵ Klodvig ezzel a zsinattal megalapozta az egyházszervezet kiépítésének és az egyházfegyelmi szabályok rendszerezésének, továbbá világi (állami) érvényre juttatásának művelését a frank birodalomban. „Az orléans-i zsinat alkalmával kialakított módszernek köszönhetően, igen szoros szövetség alakult ki a korona és a püspökök között.”¹⁶ A zsinatok nagymértékben a Római Birodalomban alkalmazott mintákat és protokollokat követték: „A frank királyok, [római] birodalmi elődeiket kívánván utánozni, ujjukat sem mozdították meg annak érdekében, hogy csökkentség a megörökölt egyház római karakterét.”¹⁷

Ne felejtjük el: a frankok által fokozatosan meghódított terület csak részben volt romanizált és katolikus. Maga az egyházszervezet is megszenvedte a Nyugat-Római Birodalom bukásával járó kaotikus időket, mivel a szervesen a birodalom adminisztrációjához kötött egyházszervezet működése az előbbi összeomlásával szintén szétesésnek indult. Róma messze volt, a római érdekek képviselőjét korábban ellátó fontos egyházi központot, Arles-t pedig ebben az időszakban (536-ig) még az ariánus gótok uralták. A pápa rendelkezhetett bármiről a messze távolban, de az sok esetben el sem jutott a címzettekhez a megfelelő, egységes adminisztrációs rendszer híján. Nem volt megoldható továbbá a pápai rendelkezések érvényesítése, a rendelkezésekhez fűzött szankciók foganatosítása, kikényszerítése sem. (Márpedig egy jogszabály akkor jogszabály, ha kikényszeríthető szankció is kapcsolódik hozzá.) Problémát jelentett az egyházi jelenlét biztosítására hivatott szervezetrendszer töredezettsége, a templomok, az „utánpótlás-képző” oktatási intézmények és úgy általában az anyagiak hiánya. A Klodvig által meghódított területeken a pápai hatalom a gyakorlatban kezdetben nem sokat jelentett, sőt, talán maga a római egyház sem élt volna túl Klodvig frank királyságának színre lépése nélkül. Klodvig katolizálása és az ezt követően általa elindított egyházszervezési tevékenység ezért jelentett a római egyházat, a középkori Európát és végső soron a világtörténelem irányát is meghatározó, radikális fordulópontot.¹⁸

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ ODETTE PONTAL, *Histoire des conciles mérovingiens*, Éditions du Cerf, Institute de Recherche et d’Histoire des Textes (CNRS), 1989. (továbbiakban: PONTAL, 1989.) 50.

¹⁷ GREGORY HALFOND, *The Archaeology of the Frankish Church Councils AD 511-768.*, Brill, 2010. (továbbiakban: HALFOND, 2010.) 5.

¹⁸ M. WALLACE-HADRILL, *The Long-Haired Kings*, Methuen, 1962. 172. Leon Levillain: “La conversion et le baptême de Clovis”, *Revue d’histoire de l’Église de France* 21 (1935) 161-92. 161. John Moorhead: “Clovis’ Motives for Becoming a Catholic Christian,” *Journal of Religious History* ,”

A Klodvig által megkezdett, majd utódai által folytatott egyházszervezési intézkedések egyik fő eszköze tehát a zsinatok rendszeres összehívása volt. E zsinatokból mintegy két évszázad alatt 70-80 megtartására került sor, a pontos számot nem ismerjük. Ez azt jelentette, hogy a frank birodalom és a pápaság szövetségkötését követő két évszázadon keresztül átlagosan három évente volt zsinat a birodalomban, ami kétségtelenül rendkívüli egyházszervezési tevékenységre utal. (Klodvig előtt is tartottak ugyan egyházi zsinatokat például Galliában a Nyugat-Római Birodalom bukása után, azonban ezek esetében – mivel nem katolikus volt az aktuális uralkodó – nem beszélhetünk sem a zsinati rendeletek állami kikényszerítésének rendszerszintű bevezetéséről, sem az egyházszervezet kiépítését és fejlesztését lehetővé tevő, szisztematikus állami támogatás biztosításáról.) Ezen a ponton érthetjük meg igazán, mekkora jelentősége volt Klodvig katolikus keresztségének: a frank uralkodó ugyanis „megalkotta a királyi hatalom zsinati döntések kikényszerítésével való társításának normáját.”¹⁹

A Meroving-zsinatok alapvetően az alábbi három területtel kapcsolatos tevékenységet végeztek: egyházi törvényalkotás, bíraskodás, továbbá anyagi juttatások és privilégiumok juttatása. Vagyis: ezek a zsinatok teremtették meg az Európa jövőjét meghatározó pápai uralom infrastrukturális, dogmatikai és egyházszervezeti konszolidációját. A törvényalkotás során megalkotott jogszabályi rendelkezések egy „egységesített egyház törvényalkotói megnyilvánulásai voltak.” A későbbi Karoling egyházreform, majd az ún. magas középkor egyházjogi gyűjteményei nagymértékben alapoztak az ekkor létrejött egyházjogi anyagra. A zsinati rendelkezések eredményeként kiépült a birodalmon belül – ahogy fentebb is említettük – az egyházközségi és szerzetesi szervezet, illetve pontosabb meghatározásra kerültek a püspöki hatalom velejárói. Mindez az ehhez szükséges anyagi háttér biztosításával is együtt járt. Természetesen fontos törekvés volt a kialakuló egyházi hierarchia Rómával való egységének erősítése, a vitás kérdésekben Róma döntőbírói szerepének érvényre juttatása.²⁰

A rendelkezések másik – noha természetesen a fentiekhez szervesen kapcsolódó – fontos csapásiránya a rituálé, vagyis a kultusz szabályozása volt. A frank hódításokkal egyidőben vált sokrétűbbé a vallási élet is a birodalomban: egyre több pogány kultusz, ünnep, szokás jelent meg immár a határokon belül. Az egyház folyamatosan dolgozott a kereszténység ezen új szokásokhoz történő adaptálásán, a különböző szokások kereszténységbe való beépítésén, a keresztény teológiával való vélt összhangba hozás által. Az egyház „törekedett a tömegek által követett vallási hiedelmeknek a keresztény hagyományhoz történő

¹⁹ HALFOND, 2010. 146.

²⁰ PONTAL, 1989. 295.

asszimilációjára.”²¹ A keresztény rituálé fentebbi okok miatti proliferációjával (ünnepek, szentek, szokások, stb. megsokasodása) párhuzamosan a zsinatok komoly erőfeszítéseket tettek a keresztény rituálé egységesítésére.

A zsinatok mindezen tevékenysége ugyanakkor mit sem ért volna, ha nem áll ott mögötte a mindenkori uralkodó támogatása, vagyis az állam. „Nagy Konstantin óta a római uralkodók elismerték az egyházi kánonok kötelező érvényét. Akárcsak a frank királyok.”²² Aho- gyan Klodvig egyik utódja fogalmazott: „Parancsoljuk, hogy a kánoni rendeleteket a maguk teljességében meg kell tartani.”²³ A zsinatokon összegyűlt püspökök kifejezetten „építettek arra, hogy a királyi kormányzat kikényszerítse a rendelkezéseiket.”²⁴ Ismét egy jellemző ko- rabeli megnyilvánulás, immár a zsinati püspökök szájából, amint az épp aktuális uralkodóhoz intéznek kérést: „A leghálásabbak lennénk, ha mindazt, amit a Te hatalmad (imperium) kihirdetett és amit oly sok püspök elrendelt és elterjesztett, mindenki betartaná.”²⁵ Az állam tulajdonképpen a saját igazságszolgáltatását rendelte e feladat mellé, azaz, „világi hivatalnokokat bocsátott az egyház rendelkezésére” annak érdekében, hogy a zsinati rendelkezések helyi szinten érvényt szerezzen.²⁶ „A püspököknek ez a törvényhozói kapcsolata a monar- chiával lehetővé tette számukra, hogy közügyekben (causae publicae) is törvényt alkossanak, ami egyébként a királyi kormányzat egyedüli előjoga lett volna. ... A zsinaton résztvevő püspökök közötti kon- szenzus biztosította a kánonok spirituális tekintélyét; a királyok szerepe a kikényszerítésben pedig világi tekintéllyel is felruházta őket. ... Mindez azt jelentette, hogy a kánonjogi rendelkezések (regulae), noha a szó szoros értelmében nem hivatalos világi jogszabályoknak [leges] minősültek, mégis hatósági törvényhozói aktusoknak számítottak, és a frank állam ... jogi rendszerének főbb alkotórészei voltak.”²⁷ Vagyis „a frank püspökök a Meroving királyokkal együtt dolgoztak egy olyan politika kialakításán, amely az egyházi törvénykezést valódi erővel [értsd: az állam erejével] ruházná fel.”²⁸

²¹ PATRICK J. GEARY, *Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World*, Oxford University Press, 1988. (Kindle Edition)

²² HALFOND, 2010. 138.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Idézi: HALFOND, 2010. 142.

²⁶ HALFOND, 2010. 148.

²⁷ Uo. 149.

²⁸ M A CLAUSSEN: *Archaeology of Frankish Church Councils, AD 511–768* (review) https://www.researchgate.net/publication/239858708_Archaeology_of_Frankish

A frank állami jogalkotás olyan szervesen összefonódott az egyházi zsinatokkal, hogy „az első törvényhozói aktus, amely egy frank királyhoz társítható, Klodvignak az 511-ben tartott orléans-i zsinathoz kapcsolódó, alapvetően vallási tartalmú rendelkezése.”²⁹ Mindez azt is jelentette, hogy „a királyi uralkodás koncepciójának egyik lényegi eleme,” vagyis a törvényhozás zsinati és a továbbörökített ókori római modellekre épült.³⁰ A királyi és a püspöki jog kapcsolata szoros, egymással kölcsönösen összekapcsolódó volt: „a királyi jog a zsinati háttértől nyerte el presztízszét, míg a zsinati jog a királyi kihirdetésnek köszönhette súlyát és erejét. A királyi és a püspöki hatalom így egy kettős királyság ideális formáját öltötte.”³¹ Fontos hangsúlyozni, hogy a királyi vallási szerepének ellenére a pápa marad mindeközben az egyház feje, „a frank egyház nem hagyja figyelmen kívül sem Róma tekintélyét, sem a pápai rendelkezések kötelező jellegét, sem pedig a pápa döntőbírói szerepét.”³²

Az egyház tanítói és közvetítői tekintélyének kikényszerítése a 3. orléans-i zsinat (538) rendelkezéseiben

A Klodvig és utódai által meghonosított zsinatok intézménye tehát az állami joggal szimbiozisban valójában az egyház középkori hatalmának tényleges – kézzelfogható, a működést és fennmaradást garantáló – alapjait fektette le, miközben az állami jogot „finoman a zsinati jog képére formálta.”³³ És ahogyan az egyházi hatalom lényegi vonása az Isten és ember közötti közvetítés rituális intézményesítése volt, úgy e zsinatok végső soron ennek a közvetítői hatalomnak szereztek érvényt. Miként az egyik zsinat határozatainak kihirdetése kapcsán fogalmaznak a résztvevő püspökök: „ismertesd minden templomban mindazt, amit *a Szentlélek a mi szájunkon keresztül diktált*, hogy mindenki megismerhesse bármiféle kifogás nélkül azt, amit meg kell tartani.”³⁴

Az 535-ben tartott Clermont-i zsinat püspökei szemléletesen adtak hangot annak, milyen végső igényekkel is lép fel az egyház e folyamat keretében. A királyhoz, I. Theodeberthez címzett megszólalásukban arról az ideális helyzetről beszélnek, amikor „a templomban a királlyal együtt

Church Councils AD 511-768 review

²⁹ MICHAEL EDWARD MOORE, *A Sacred Kingdom: Bishops and the Rise of Frankish Kingship, 300-850*, The Catholic University of America Press, 2011. (továbbiakban: Moore, 2011.) 135.

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 138.

³² PONTAL, 1989. 248.

³³ MOORE, 2011. 139.

³⁴ Mâcon 585, HALFOND, 2010. 134. (Kiemelés tőlem - B. P.)

üléseze irányíthatják az országot és az igazságszolgáltatást.”³⁵ Nem is kellett sokat várniuk ahhoz, hogy alapvető fontosságú lépések történjenek e tekintetben. Az egyház vallási – illetve teológiai – tekintélyének állami joggá emelése útján mérföldkönek, illetve bizonyos tekintetben a későbbi fejlemények alapjának tekinthető a klodvigi egyházpolitika szellemében³⁶ 538-ban összehívott 3. orléans-i zsinat. A zsinat alkalmával került ugyanis deklarálásra először, hogy az eretnekeket mindenki köteles a világi hatóságok kezébe átadni.³⁷ Mindezzel a zsinat valójában „a világi igazságszolgáltatás (iudex civitates) köteletségévé tette az eretnenség elleni harcban az egyház támogatását.”³⁸ Két kulcskifejezése van ennek a rendelkezésnek: a *kötelesség* és a *világi hatóságok*. Innentől fogva az elvekhez és felszólításokhoz immár konkrét világi szankció is hozzárendelődött, mérlegelési lehetőség nélkül. Vagyis itt és ekkor öltött konkrét formát annak a gyakorlatnak az alapja, amely az egyház tanítói hatalmát állami úton kényszeríti ki, azaz ezzel vált valóban „húsbavágóan” konkréttá az egyházi és az állami jog-, illetve az annak kikényszerítésére hivatott igazságszolgáltatási – rendszer szimbiózisa.

És hogy mennyire pontosan az „in ecclesiam cumsedentes” – vagyis az egyháznak az ember és Isten közötti közvetítői hatalma állami kikényszerítése – jegyében történt mindez, arra a zsinat két további rendelkezése a példa. A Klodvig által elindított zsinatok közül ez a zsinat rendelkezett ugyanis először a vasárnap megtartásának törvényi kötelezettségéről, megteremtve aztán az alapot számos ezt követő, a vasárnap megtartásának

³⁵ „...imperio regetet, iustitiam gubernaret, in ecclesiam cumsedentes ex more.” Clermont-i zsinat, 535. Idézi: MOORE, 2011. 143.

³⁶ PONTAL, 1989. 108.

³⁷ Uo. 113.

³⁸ HALFOND, 2010. 148. Tény, hogy a Justinianus kelet-római császár által kiadott jogszabályok rendelkeztek bizonyos – a császárság területén, tehát nem a frank birodalomban tartott – egyházi zsinatok határozatainak világi törvényerőre emeléséről, sőt, az eretnekek üldözéséről is. E rendeletek azonban inkább a kialakulófélben lévő frank egyházpolitikára gyakorolt szimbolikus befolyásuk miatt, közvetve bírtak befolyással a pápai egyházi hatalom konszolidálására mintsem önmagukban. A kelet-római császárságnak ugyanis tényleges kikényszerítő hatalma nem volt az egyház jövőjének számító nyugaton (Justinianusnak az egységes birodalom felélesztésére irányuló törekvése közismerten rövid életűnek bizonyult). Ennek is köszönhetően a pápaság fokozatosan eltávolodott a kelet-római császárság vonzáskörzetétől, majd a frank Nagy Károly római császárrá koronázásával ez a folyamat látványosan meg is pecsételődött. A római pápaság középkori hatalmának kialakulására így inkább közvetett, mintsem tényleges hatást gyakoroltak a justinianusi törvények. A római mintát követő frank uralkodók nyilvánvalóan követendő irányként tekinthettek e rendelkezésekre, emellett pedig nem akarták alább adni ők sem, hiszen a pápa támogatásának elnyeréséhez fontos volt, hogy ne tűnjenek ők sem szűkmar-kúbbnak, mint a riválisnak is számító kelet-római császár.

rendjét szabályozó zsinati és királyi törvénykezéshez.³⁹ Priebsch külön felhívja a figyelmet arra is, hogy a zsinat vasárnap-pap-kezelésével kapcsolatos rendelkezése a római császár Nagy Konstantin vasárnap-ediktumának eszmeiségét eleveníti fel,⁴⁰ ami viszont „a hit, a hierarchia és a Római Birodalom egységének védelmezésére”⁴¹ irányult. Vagyis a Meroving-féle vasárnap-törvény úgyszintén egy egyetemes vallási rend és tekintély elfogadására alapuló politikai egység biztosításának eszköze volt. Ennek alapja azonban a vallási egyetemességnek – vagy nevezhetnénk strukturált vagy hierarchizált szinkretizmusnak is⁴² – az a koncepciója volt, amely az egyház kezébe helyezte az Isten és ember közötti közvetítést, annak két legfontosabb területét: a kinyilatkoztatás és a bűnbocsánat tekintetében is.

Előbbi vonatkozásában mindez azt jelentette, hogy az egyház számára a kinyilatkoztatás letéteményeseként tekintett, mai megfogalmazásban: „Az Egyházból származik az Újszövetség, nem pedig fordítva.”⁴³ Ami természetesen impliciten magában foglalja azt a felfogást is, hogy „a Biblia nem a mennyből jött, egészben, érintetlenül, a Szentlélek által

³⁹ PONTAL, 1989. 296.

⁴⁰ Robert Priebsch, *Letter from Heaven. On the Observance of the Lord's Day*, Oxford, Basil Blackwell, 1936. 27.

⁴¹ ULRICO AGNATI: “Constantine’s Statutes on Sunday Rest Social and Juridical Remarks,” *CALUMET – intercultural law and humanities review*, 6 March 2015. 1-34. (továbbiakban Agnati, 2015.) 26.

⁴² Erre a felfogásra jellemző Leonardo Boff alábbi megfogalmazása, mely szerint a kereszténység eleve nem egy olyan “vallás, amely Isten vagy Krisztus kezéből származik, amely jelenlegi formájában jutott el hozzánk. ... Tiszta kereszténység nem létezik, soha nem létezett és soha nem létezhet. Az isteni mindig emberi közvetítésen keresztül jelenik meg. ... Ami konkrétan létezik az mindig az Egyház, azaz a kereszténység történelmi-kulturális és vallási megfogalmazódása, intézményesülése. ... Ez az optimista értelmezés tette lehetővé a nagy katolikus szinkretizmus kifejlődését: ünnepeket, szertartásokat, tradíciókat és vallási tanításokat asszimiláltak, építettek be és értelmeztek újra keresztény háttérrel, amelyek így a Katolikus Egyház szimbolikus bőségének részévé váltak.” (LEONARDO BOFF, *Church: Charisma and Power. Liberation Theology and the Institutional Church*, SCM Press, 1985, 94.) XXIII. János pápa *Princeps pastorum* kezdetű enciklikája ugyanennek a szemléletnek adott hangot, támaszkodva XII. Piusz Evangelii praecones kezdetű enciklikájára: “A Katolikus Egyházat ... sohasem jellemezte a pogány tanításokat megvető vagy feltétel nélkül elutasító magatartás. Ehelyett inkább, megtisztítva minden téves salaktól, beteljesítette és tökéletesítette őket a keresztény tanítással. Ilymódon az Egyház bizonyos mértékig megszentelte az egyes népek művészetét és kultúráját ... és sajátos szokásait, hagyományos intézményeit is. ...; még ünnepnapjaikat is átalakította, változtatlanul hagyva időpontjukat és formájukat, de a mártírok és a szent misztériumok ünneplésére szentelve őket.”

⁴³ National Conference of Catholic Bishops. *Ad Hoc Committee on Biblical Fundamentalism: A Pastoral Statement for Catholics on Biblical Fundamentalism*. Washington, D.C.: U.S. Catholic Conference, Office of Pub. and Promotion Services, 1987.)

adottan.”⁴⁴ (Épp ezért van szükség – ezen értelmezés szerint – az egyházra, mint az autentikusság intézményes őrére, amihez a garanciát – szintén ezen értelmezés szerint – az apostoli jogfolytonosság biztosítja.) A „kinyilatkoztatás” (a fenti értelmezés alapján indokolt az idézőjel) ezen koncepciója természetesen már lehetővé tette, hogy az egyház szakítson az apostoli korszak – amelyet Aloysius Pieris S.J. a „végtelenen meg nem alkuvó evangélizáció”⁴⁵ korszakának nevez – keresztényeinek a szemléletével, amikor az evangéliumot – szintén Aloysius Pieris S.J. megfogalmazásában – „úgy hirdették, hogy az adott kultúra kommunikációs rendszerére, amely saját vallási kifejezőmódokkal és szimbólumokkal rendelkezett, nem voltak tekintettel.”⁴⁶ A birodalmi vallási státusszal, illetve ambíciókkal felvértezve az egyház aztán leszámolt ezzel a „pogány vallásokkal szembeni kérérlhetetlen hozzáállással,”⁴⁷ és immár „a hit, a hierarchia és a Római birodalom egységének védelmezését”⁴⁸ követve kialakult az „inkulturáció” korabeli katolikus koncepciója, melynek jegyében az egyház többek között a Tízparancsolat szövegét – vagyis a kinyilatkoztatást – is megváltoztatta, a szombati nyugalomnapot vasárnapra téve át.⁴⁹ Az említett zsinati intézkedés – illetve ahogyan majd látni fogjuk, az ezt követő további zsinati és királyi rendeletek – tehát ennek a legmesszebb menő teológiai igénynek az érvényesítéséhez társították az államhatalmat.

Emellett ugyanakkor a zsinat a misén való és a mise végéig tartó (!) részvételt is előírta.⁵⁰ Ez utóbbi kitétel jelentőségét az is adhatja, hogy az eucharisztia bemutatására (ami lényegét illetően Krisztus áldozatának bemutatása a pap által, vagyis közvetlenül kapcsolódik az Isten és ember közötti bűnrendezés kérdéséhez) és az abból való részesülésre a mise végén, a bibliai szakaszok felolvasása és a szentbeszédet követően került sor, amit – a 6. században – már csak egy ima és a hívek megáldása követett, mielőtt a pap az oltárt megcsókolva távozott. A tény, hogy a zsinat szükségesnek tartott egy külön rendelkezést szálni a mise végéig való tartózkodás kötelezé-

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ ALOYSIUS PIERIS, “Western Christianity and Asian Buddhism: A Theological Reading of Historical Encounters”, in *Love Meets Wisdom: A Christian Experience of Buddhism*, Maryknoll, New York: Orbis, 1988. 17-42.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ AGNATI, 2015. 26.

⁴⁹ Marie-Joseph Lagrange, a neves katolikus, dominikánus teológus, a jeruzsálemi *École Biblique* megalapítója megfogalmazásában: „[Az egyház], mintegy az egész emberiséghez fordulva, elválasztotta a Tízparancsolatot a zsidó törvények maradékától, azonban még így is változtatnia kellett rajta néhány vonatkozásban, a képkultusz és a szombat tekintetében, hogy olyan egyetemes karaktert adjon neki, mint amilyen egyetemes az evangélium.” (MARIE-JOSEPH LAGRANGE: *Saint Paul Épître aux Galates*. Troisième Edition, Librairie Victor Lecoffre, J. Gabalda, 1950. LXXII.)

⁵⁰ PONTAL, 1989. 113.

sére, arra is utalhat, hogy voltak abban az időben olyanok, akik legalábbis nem tekintették nélkülözhetetlennek és nem is igényelték a pap szentáldozásban megmutatkozó – a Krisztus-helyettesítést kifejező – szerepét.

A zsinat jelentőségét jelzi, hogy több rendelkezése belekerült a Corpus Juris Canonici-be, a közel ezer évvel később – több fázisban – összeállított egyházi jogszabálygyűjteménybe⁵¹, amelyet aztán majd csak 1917-ben vált fel egy egyházi jogi törvénykönyv. Ne felejtjük el megemlíteni, hogy a szóban forgó zsinatra az azt követő évben került sor, amelyben Klodvig leszármazottja, I. Theodebert frank uralkodó (533-547/548) elfoglalta Arles-t és Provence-t, a galliai területek katolikus, pápai irányítást képviselő egyházi központját az osztrogót királyságtól. Ezen a zsinaton tehát a római befolyást érvényesítő szempontok még inkább meg tudtak jelenni. Tudható, hogy a zsinaton kulcsszerepet játszó Szent Aubin a zsinatot megelőzően meglátogatta Arles befolyásos püspökét (Arles-i Caesariust), és a tanácsát kérte a zsinaton tárgyalandó témák kérdésében, illetve aztán erre támaszkodva terjesztette elő a zsinati jogi rendelkezéseket.⁵² Az összefüggés jelentőségét az adja, hogy Caesarius gyakorlatilag a pápa galliai vikáriusaként (helyetteseként) működött,⁵³ de tevékenységének gátat szabott, hogy épp a zsinatot megelőző évig Arles az osztrogót királyság fennhatósága alá tartozott. A szóban forgó orléans-i zsinat idejére ez az akadály elhárult.

I. Theodebert kapcsán – aki a zsinat mögött álló egyik frank uralkodó volt – pedig lényeges megemlíteni, hogy épp ő volt az, aki a többi frank uralkodóhoz képest is példanélküli mértékű befolyást biztosított a püspököknek a királyi udvarban, illetve az állam egyházi ügyeiben.⁵⁴ Továbbá nem lényegtelen talán az sem, hogy épp őt tekintik – és tekintették – Klodvigot követően a legfigyelemreméltóbb és legambíciózusabb uralkodónak.⁵⁵ Theodebert odáig elment az önálló birodalmi gondolat útján, hogy saját neve alatt és arcképével veretett aranyérméket, nem pedig a kelet-római császárával, amire korábban egyetlen frank vagy más germán király alatt sem volt példa.

A fentebb említett zsinati rendelkezések további zsinatok, illetve királyi törvényalkotások révén nyertek újabb és újabb megerősítést. A világi hatóságok eretnekek elleni harcban való részvételi kötelezettségét például a 626/27-ben Clichyben tartott zsinat tovább szankcionálta. Kiközösítéssel fenyegette azokat a bírákat, akik nem tartották magukat a 614-ben Párizs-

⁵¹ Uo. 114.

⁵² Uo. 108.

⁵³ WILLIAM E. KLINGSHIRN: *Caesarius of Arles. The Making of a Christian Community in Late Antique Gaul.* (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought), Cambridge University Press, 1994. 258

⁵⁴ MOORE, 2011. 142.

⁵⁵ L. pl. ERNEST LAVISSE, "Histoire de France) Albert Stanburrough Cook." *The Journal of English and Germanic Philology*, Vol. 22, No. 3 (Jul., 1923), 424-427. 426. Idézi: MOORE, 2011. 142.

ban tartott zsinat rendelkezéseihez, amelyek a zsinati kánonok mindenki számára kötelező érvényét ismételték meg.⁵⁶ A Clichyben tartott zsinat rendelkezett arról is, hogy fel kell kutatni a még esetleg rejtőzködő eretnekeket.⁵⁷ A vasárnap kötelező megtartása kapcsán is újabb rendelkezések születtek az orléans-i zsinat nyomán: az 585-ben Mâconban tartott zsinat különösen hangsúlyozta a vasárnap – és egyéb egyházi ünnepek – megszentelésének kötelezettségét. Emellett a világi személyek által a klerus tagjai iránti tiszteletadás kötelezettségét is előírta⁵⁸. Még ugyanebben az évben királyi rendelet erősítette meg a zsinat rendelkezéseit, majd a vasárnap kötelező megtartásának állami kötelezettségével kapcsolatban a frank uralkodók is újabb rendeleteket alkottak: II. Childebert 596-ban, I. Dagobert 630-ban.⁵⁹

Fentieket összegezve tehát kimondhatjuk, hogy az 538-as zsinat rendelkezései a frank uralkodók, illetve a középkori pápaság által követni szándékozott egyházpolitika lényegi elemei vonatkozásában tekinthetők mérföldkönek. Azzal, hogy az egyház – akár az isteni törvények felett is rendelkező (l. pl. vasárnap) – határozatait az állam világi eszközök bevetésével is köteles volt kikényszeríteni, az egyházi törvénykezés valóban a frank állam „jogrendszerének alkotórészévé vált.”⁶⁰ Mindezek hátterén különösen érdekes, hogy a 18-19. század fordulóján lezajlott, tanulmányunk elején említett események mennyire pontos negatív tükörképei e korszaknak. 538-ban a pápai Róma felszabadítása, majd ugyanennek a hadjáratnak a keretében Itália végérvényes megszabadítása a keleti gótoktól a kelet-római császár seregei által, továbbá a katolikus romanitás fő bástyájának és a legjelentősebb egyházi jogi műhelynek tekintett⁶¹ Arles és Provence katolikus frank uralom alá kerülése nagymértékben megemelte a pápai hatalom presztízsét és ázsióját, és még inkább érdemesnek tűntette fel arra, hogy a frissen katolizált frank birodalom még tovább lépjen az egyházi és világi jog szorosabbra fűzésében. A napóleoni korszakban elszenvedett meg- (és el-)hurcoltatás, a politikai, anyagi és presztízsbeli veszteségek ezzel szemben a pápai befolyás olyan mértékű csökkenését eredményezték és egyben jelezték, amelynek hátterén az állam és egyház elválasztásának immár a jogi folyamata is döntő győzelmet vívhatott ki, a fentiekben bemutatott szakrális „kettős királyság” kora-Meroving korszakban lefektetett alapjait állítva feje tetejére – a Code Civil átvételével Európa nagy részében.

⁵⁶ HALFOND, 2010. 148.

⁵⁷ PONTAL, 1989. 214.

⁵⁸ Uo. 191.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ HALFOND, 2010. 149.

⁶¹ MOORE, A 2011. 46, 56.

Lelkészekre kiszabott börtönbüntetések a pesti cs. kir. hadbírószágon 1849-1854

Zakar Péter

Bevezetés

Julius Haynau cs. kir. tábornag 1849. július 1-i kiáltványában tudatta, hogy rendkívüli haditörvényszékeket állítanak fel a szabadságharcban szerepet játszott személyek felelősségre vonása érdekében. Magyarország meghódításával párhuzamosan először a pozsonyi (július 10), majd a pesti (augusztus 4) megszervezésére került sor, ezt követte Aradon, Kassán, Kolozsvárott, Nagyváradon, Temesváron, Pécsen és Nagyszebenben a hadbírószágek felállítása. Pest hatáskörébe főként a szabadságharc kapcsán elkövetett – osztrák szempontból – súlyos politikai bűncselekményeket sorolták, az aradi törvényszék főként a hivatásos katonák ügyekre specializálódott, a többi hadbírószág esetén részben az adott régióban elkövetett cselekményeket vizsgálták ki, részben azokat a – többnyire kisebb súlyú ügyeket – amelyeket nem utaltak Arad, illetve Pest hatáskörébe. Erdélyt, mint ekkoriban külön koronaterületet nem számítva, a pesti hadbírószág vizsgálta a legtöbb lelkész ügyét, aminek oka az egyház politikai jelentőségében keresendő.¹

A cs. kir. hadbírószágek tevékenységéről kevés feldolgozás készült. Ezek sorából kiemelkedik Hermann Egyed 1932-ben megjelent munkája, amely „A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolútizmus idejében” címmel jelent meg. Ennek szerzője alaposan áttekintette a rendelkezésre álló abszolútizmus-kori hadbírószági iratanyagot, ugyanakkor a szabadságharcra vonatkozó forrásokat kevésbé ismerte, így a vádlottak vallomásait időnként kritika nélkül emelte át munkájába. Elemzésünk során figyelembe kell venni azt is, hogy jelenleg a pesti hadbírószág iratanyaga áll rendelkezésünkre a legteljesebb mértékben²

Alexander Bach ideiglenes belügyminiszter 1849. június 28-án terjesztette elő az uralkodónak azt a proklamációt, amely, a rögtönítélő és haditörvényszéki eljárásokról intézkedett. Ferenc József július 2-án tudomásul vette a szöveget, amely Haynau aláírásával, Győrben, július 1-jén jelent meg.³ A rendelkezés meglehetősen szélesre szabta a felelős-

¹ HERMANN RÓBERT: Az 1849-1850. évi kivégzések. Aetas 15. (2000) 1-2. sz. 82.

² HERMANN EGYED: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolútizmus idejében. Gödöllő, 1932. (a továbbiakban: HERMANN E. 1932.) 1–123.

³ HERMANN RÓBERT: Az 1849–1850. évi megtorlás. Az elvek és a gyakorlat. In: Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai. Szerk: Kedves Gyula – Pelyach István. Budapest, 2016. 11–63.

ségre vonandók körét, mivel eszerint rögtönítélő eljárásnak kell alávetni azt, aki „a népet lázadásra csábítja, ...a pártütő kormánytól vagy az általa kinevezett biztosoktól még parancsot elfogad, vagy annak engedelmeskedik, ...a hozzá bocsátott proklamációit vagy egyéb rendelkezéseit a cs. kir. polgári és katonai hatóságoknak, melyeket közhírré tenni hivatalos állásánál fogva köteles, kihirdetni elmulasztja, vagy azokat elsikkasztja, ... a népfelkelést a cs. kir. ausztriai vagy cs. orosz seregek ellen felhívja, rendezi, vagy vezérli”.⁴

Külön kitért a kiáltvány arra, hogy eljárást kell kezdeményezni mindazok ellen, akik császári kormányhoz hű személyek elítélésében, megbüntetésében, illetve az ilyen jellegű jogi eljáráshoz kapcsolódó cselekményekben (pl. vagyonek Kobzásban) vettek részt. A rendkívüli haditörvényszékeket Haynau arra utasította, hogy több „bűntett” fennforgása esetén a főbűntett kivizsgálására szorítkozzanak. A bíróságok így lelkészek esetén elsősorban a felségsértő beszédek illetve cselekmények után kutattak, amelyek halálbüntetést és annak következményeként vagyonek Kobzást vontak maguk után. Haynau jogérzékét jellemzi az a kitétel, miszerint a papság kilátásba helyezett támogatását a felkelés gyors elnyomásától tette függővé. A tábornagy több ízben, így 1849. július 28-án megfogalmazta a magyarországi lelkészekkel kapcsolatos elvárásait:

„Minden vallásfelekezet lelkészeitől megvárom, hogy községeikre békítő irányban kezdjenek hatni, s óvakodjanak mindentől, ami a pártütőknek kedvezhetne. Őket teszem tehát mindenekfelett felelősekké a csend és a rendért az országban és számot tartok igyekezetükre, visszaterelni községeiket a törvényes fejedelmük iránti engedmességre és hűségre, a törvények tiszteletére s a véres lázadástól méltó irtózatra.”⁵

A manifesztumokból az elrettentés szándékán túlmenően jól érzékelhető az a jozefinista egyházpolitikában gyökerező meggyőződés, hogy a lelkészek feladata elsősorban az állam érdekeinek szolgálata és előmozdítása. Paradox módon a magyar kormány is az egyházak társadalmi mozgósító erejét igyekezett kihasználni, és ennek érdekében az egyházi vezetésre nyomást is gyakorolt. A lelkészek ilyen módon a szabadságharc alatt két tűz közé szorultak és többnyire kivívták valamelyik harcoló fél nemtetszését.⁶

Egy 1855-ben készült kimutatás szerint a pesti cs. kir. hadbírószékhelyen a magyarországi katonai és polgári kormányzat utasítására 1848/49-es forradalom és szabadságharc kapcsán majd 60 katolikus 13 református 4

⁴ Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott Legfelsőbb Manifesztumok és Szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott Hirdetményeknek. Buda, 1849. 96–108.

⁵ HERMANN E. 1932. 17.

⁶ HERMANN EGYED: A magyar katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 427.

evangélikus, és 3 izraelita lelkész ellen folytattak eljárást.⁷ Ez a lista azonban nem teljes, mivel nem tartalmazza például a Görgei-féle hadseregben elfogott 9 katolikus tábori papot, akiket Pestre szállítottak, de bizonyítékok hiányában 1849 decemberében szabadon bocsátották őket.⁸

Figyelembe véve az igazoló eljárásokat, e hadbírószágon jóval több, mint 100 lelkész ügyét vizsgálták. Mivel a pesti hadbírószágra nem csak a területi illetékesség okán rendeltek ügyeket, hanem a kiemelkedő politikai bűncselekmények elkövetőit is ide szállították – ha nem menekültek el vagy nem haltak meg időközben –, továbbá e hadbírószágot iratanyaga áll legnagyobb mértékben rendelkezésünkre, ezért érdemes a lelkészekkel szembeni vizsgálatok fennmaradt iratanyagát is összefoglalni. Jelen írásunkban nem foglalkozunk sem az igazoló eljárásokkal, sem azokkal, akiket fölmentettek a vádak alól vagy halálra ítélték; továbbá nem érintjük „a tiltott vallási összejövetelek” (szekták) és a függetlenségi összeesküvések kérdéskörét sem: kizárólag azoknak az ügyét érintjük, akiket Pesten a forradalom és szabadságharcban játszott szerepük miatt börtönbüntetésre ítélték. Szintén eltekintünk azoktól az eljárásoktól, amelyeket az uralkodó utasítására félbeszakítottak. Így például Ferenc József 1851. augusztus 25-én kelt rendelete értelmében szakították meg a vizsgálatot többek között Cserki István foksabadi, Danyi Gábor újvidéki, és Kármán Pál református lelkészek ellen. Szintén ekkor nyerte vissza a szabadságát Koros Mihály bátyai és Muyszer József barcsi latin szertartású-, valamint Papfalvy Konstantin hunyadi görög katolikus plébános is.⁹

Székesfehérvár és környéke

A székesfehérvári egyházmegye vértanúi sorába tartozik Manszbarth Antal és Streith Miklós, utóbbi káplánját is kis híján halálra ítélték. A Magyarországra bevonuló cs. kir. csapatoknak létszükséglete volt, hogy felvonulási területükön a lakosság ellenállását megtörjék, ezért nem meglepő, hogy számos székesfehérvári egyházmegyés pap került a pesti hadbírószágra elé. 1849. július 14-én tartóztatták le Schwanfelder József székesfehérvári kanonokot,¹⁰ majd néhány nappal később a káptalan további tagjait: Pendl Ferencet, Aigner Károlyt, Krizsányi Ignácot, Maurer Györgyöt, továbbá Mihalik György helybeli esperes-plébánost.¹¹ Közös volt bennük, hogy valamennyijüket felségárulással vádolták, és hogy mindannyian az

⁷ Hadtörténelmi Levéltár Abszolutizmus-kori iratok Pesti cs. kir. hadbírószágra (továbbiakban: HL Absz. ir. Pesti Krg.) 1855-1/88 1081–1138. fol.

⁸ ZAKAR PÉTER: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben. Budapest, 1999. 102.

⁹ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1851-9/227, 1/2.

¹⁰ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-1/212, 235. fol.

¹¹ KOLLER JÁNOS adonyi róm[ai] kath[olikus] plébánia adminisztrátorának naplója 1848-ról. In: „Egyedül Kossuth szava parancsolt...” Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről. S.a.r.: Zakar Péter. Szeged, 2001. 141.

1849. március 24-i szentszéki ülésen ellenezték, hogy a császáriaknak 800 forintot adományozzanak, továbbá Mihalik 1848 októberében, kerületében egy honvéd kiállítását is kezdeményezte.¹² A hadsereg rendőri hivatala és a pozsonyi katonai kerület azonban csak Schwanfelderrel kapcsolatban tudott terhelő adatokat szolgáltatni. Ludwig von Leuzendorf hadbíró így szeptember 27-én javaslatot tett a többi vizsgálati fogságban lévő fogoly elbocsátására, ami október 6-án be is következett.¹³

Schwanfeldert azzal vádolták, hogy miséket mondott és körmeneteket tartott a forradalmi kormány érdekében. Ezt ő is elismerte, de Batthyány István kormánybiztos rendeleteire hivatkozott. A hadbíró szerint, noha a kényszerre való hivatkozás nem tűnt alaptalannak, ugyanakkor a vádlott saját jószántából is támogatta a forradalmi rendeletek valóra váltását, így bűnös a felkelés támogatásában. Enyhítő körülményként vette figyelembe, hogy Székesfehérvárt az adott időszakban a felkelők tartották megszállva, így a törvényes kormány gyors segítségével nem lehetett számolni, hogy a lázadók nagy energiát fordítottak parancsaik gyors teljesítésére, és hogy a kanonok a forradalom előtt lojális ember hírében állt, továbbá, hogy július 14-től fogságban volt. A hadbíróság 6 hónapos porkolábi fogságot rótt ki rá, amelybe 5 hónapos vizsgálati fogságát is beszámították.¹⁴

Barsi (Neumann) József 39 éves bicskei katolikus plébánost Ladislaus von Wrba cs. kir. tábornok, hadtestparancsnok utasítására tartóztatták le 1848. december végén, mert nem volt hajlandó kihirdetni Alfred zu Windisch-Grätz tábornagy proklamációit és kitézni a sárga-fekete zászlót. Az előre törő magyar hadsereg elől menekülve az osztrákok Bécsújhelyre, majd Olmützbe hurcolták és csak szeptemberben szállították Pestre. Leuzendorf hadbíró előterjesztése szerint teljesen köztársasági érzelmű és dinasztia-ellenes beállítottságú, továbbá forradalmi meggyőződésű volt, aki követelte híveitől a cs. kir. csapatokkal szembeni fegyveres ellenállást. Írásbeli megnyilatkozásaiban szidta az uralkodót, „gyenge királynak nevezte, aki nem tudja megnyugtatni a népet”, és a király

¹² Források Székesfehérvár történetéből I. Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc forrásai. Szerk: Csurgai Horváth József, Hudi József, Kovács Eleonóra. Székesfehérvár, 1998. (továbbiakban: Csurgai Horváth – Hudi – Kovács 1998.) 279, 362.

¹³ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-1/212. fol. 234. fol. HERMANN E. 1932. 30. Mózessy Gergely szerint Pendl Ferenc is rövid börtönbüntetést kapott, a hadbíróági iratok azonban ezt nem támasztják alá. MÓZESSY GERGELY: A székesfehérvári egyházmegye 1848/49-ben. In: Közlemények Székesfehérvár történetéből. „Akit szolgáltatok egy árva hon volt...” Az 1998. május 13-án, szeptember 29-én és november 12-én rendezett tudományos tanácskozás előadásai. Szerk: Csurgai Horváth József, Demeter Zsófia. Székesfehérvár, 2000. (továbbiakban: MÓZESSY 2000.) 195–211.

¹⁴ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-1/212. 229–245.

helyett Kossuthért imádkozott. Készséggel kihirdette a lázadók kiáltványait, miközben az osztrák hadsereg vezérét a legdurvábban szidalmazta. Leuzendorf fegyveres felkelésben való részvétel és 2. fokú felségárulás miatt 20 éves, vasban eltöltendő várfogságot és ráadásul papi méltóságától való megfosztását javasolta. A hadbíróság egyhangúan jóváhagyta az előterjesztést, de az egyházi vezetés tiltakozása miatt papi méltóságától nem foszthatták meg.¹⁵

Barsi először azt hitte, Euthym Nedelković hadbíró összetévesztette valakivel az ítéletek felolvasása során, mire az tudatta vele, hogy Julius von Haynau tábornok, Magyarország teljhatalmú kormányzója a halálát kívánta.¹⁶ Olmützben raboskodott, ahol Földy János naplójegyzetei szerint kétségkívül ő volt a nyelvtanulásban „a legnagyobb kapacitás”. „Ritka észbeli tehetségei mellett azonban – folytatta a naplóíró – az emberekkel bánásmódja nem a legnyerélyesebb, [!] egyáltalában nem lekötelező.”¹⁷ 1852-ben Ferenc József először elengedte büntetésének felét, majd 1856-ban amnesztiában részesítette.¹⁸ Ezután áttért a református hitre, dolgozott nevelőként és tanárként, az általa már 1848/49-ben is művelt újságírást is magas szinten művelte, 1867 után pedig a Statisztikai Hivatalban dolgozott, végül 1870-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta.¹⁹

Szintén Pesten ítélték el Pados János székesfehérvári szentszéki jegyzőt is, akit 1848. augusztus 28-án először a székesfehérvári nemzetőrök,²⁰ majd október 26-án a dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség tábori lelkészévé neveztek ki.²¹ Motivációját sem rejtette véka alá Farkas Ferenc káptalani helynökhöz intézett levelében, amely szerint „én, mint besorozott nemzetőr, hazám iránti tartozásomat lerovandó, hogy másoknak is buzdító példának szolgáljak, a feltett kérdésre [Önként az ellenség elé áll-e? – Z. P.] magam részéről igennel feleltem, s az egész nemzetőrség előtt kinyilatkoztattam, miszerint Istenért és hazáért minden áldozatra, még

¹⁵ HL Absz ir. Pesti Krg. 1849-2/251. 232–239. fol.

¹⁶ BARSÍ JÓZSEF: Utazás ismeretlen állomás felé és Berzsenyi Lénárd rajzai. Az olmützi foglyok arcképsorozata. S.a.r. Simon V. Péter. Budapest, 1988. (továbbiakban: BARSÍ 1988.) 98.

¹⁷ Magyar Tudományos Akadémia (MTA). Kézirattár Naplók, K. 686. Földy János 1855. évi naplója 14. Stilizálva, átfogalmazva és rossz dátummal közli FÖLDY JÁNOS: Világostól Josephstatig 1849–1856. S.a.r: Balassa Imre. Budapest, 1939. (továbbiakban: FÖLDY 1939.) 139.

¹⁸ HERMANN E. 1932. 101.

¹⁹ MÓZESSY 2000. 205.

²⁰ Csurgai Horváth – Hudi – Kovács 1998. 197.

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) Kosztolányi-család levéltára. Kosztolányi Mór Dunántúli mozgó önkéntes nemzetőrség vezére Levelezési Jegyzőkönyve 1848. aug. 29 – 1849. jan. 1. (C 133) N°. 180.

életemnek föláldozására is kész vagyok”.²² 1849 áprilisában tiltakozott Gaal Eduárd császári biztos rendelete ellen, amely megfosztotta jegyzői hivatalától és Bogdányba rendelte káplánnak,²³ kivívva ezzel Gaal neheztelését, aki ismételten határozottan sürgette rendelete végrehajtását.²⁴ 1849. június 30-án tudatta Pados a szentszékkal, hogy beáll a honvédek közé, ahol világosi fegyverletételig harcolt a Kmety-hadosztályban.²⁵

Terhére rótták, hogy 1849. június 10-én a székesfehérvári székesegyházban, majd 14-én és 17-én a felsővárosi templomban a Horváth Mihály által meghirdetett keresztes hadjárat során prédikált és ő felsége kormányát „gyanúsította és gyalázta”, továbbá önként beállt a honvédek közé. A vádlott kényszerre hivatkozott, ezt azonban Johann Schindelar hadbíró nem fogadta el, tekintettel arra, hogy már Jellačić elleni harcokban kompromittálta magát, nem is beszélve 1849 nyaráról. Enyhítő körülményként vette figyelembe ugyanakkor meggondolatlanságát és fiatalkori könnyelműségét. Mindezért a hadbíróóság 1850. január 5-én 6 év, vasban eltöltendő szabadságvesztésre ítélte. Haynau megerősítését követően 1850. január 10-én kezdte meg büntetése letöltését.²⁶ Munkácson, majd Olmützben raboskodott ahol Montesquieu „L’esprit des lois” (A törvények szelleméről) című klasszikusát fordította magyarra, és a magyar nyelv oktatásával is foglalkozott.²⁷ 1852-ben az uralkodó elengedte büntetésének felét,²⁸ 1853-ban pedig kiszabadult fogságából.²⁹

Ezt követően Károlyi György gróf gyermekeinek nevelője volt, majd rövid időre megkapta a nagyhantosi plébániát, de onnan politikai okokból vissza kellett térnie a grófi családhoz. 1867-ben a pesti egyetemen orvosi diplomát szerzett, és tudását külföldi egyetemeken is szeretne volna gyarapítani, de erről Jekelfalusy Vince püspök lebeszélte, így Zsámbékra került plébánosnak, majd esperes-plébánosnak. Már ekkor felháborodottan tiltakozott az ellen, hogy az egyházmegyei hivatal nem használta doktori címét, majd a katolikus-autonómia mozgalom kudar-

²² Székesfehérvári Püspöki Levéltár (a továbbiakban: SZPL) N°. 5268. 1848:554.

²³ Csurgai Horváth – Hudi – Kovács 1998. 364–365. A rendelet azért volt megalázó, mert Pados pappá szentelését követően már szolgált Bogdányban. DOBRÁN ZSUZSANNA: Pados János – egy tizenkilencedik századi papi életút a liberalizmus vonzásában. *Belvedere Meridionale* 14. évf. (2002) 3–4. sz. (a továbbiakban: DOBRÁN 2002.) 11.

²⁴ SZPL N° 5268. 1849:235.

²⁵ Csurgai Horváth – Hudi – Kovács 1998. 419–420.

²⁶ HL Absz. ir. 1849-3/158. 500–511. fol. Mózesy Gergely szerint júliusban prédikált, de ez azért sem valószínű, mert akkor a Kmety-hadosztályban szolgált. MÓZESSY 2000. 207. A hivatalos lapban is június szerepel, a hadbíróvási ítélet fordításában. *Magyar Hírlap* 2. évf. 75. sz. (1850. február 10.) 309.

²⁷ BARSÍ 1988. 163–164.

²⁸ HERMANN E. 1932. 101.

²⁹ MÓZESSY 2000. 207.

ca, a tervezett liberális reformok elmaradása miatt lemondott javadalmáról. 1872-ben európai tanulmányutat tett, majd visszavonultan, gazdálkodóként és gyakorló orvosként élt 1892-ben bekövetkezett haláláig Nemestördemicen.³⁰ Egész életében jelentős irodalmi munkásságot fejtett ki, számos lapban publikált cikkeket, a teológia mellett az irodalom és a természettudományok, továbbá az útleírások is vonzották. 1880-ban egyik költeményében egykori zászlóaljnak is – amelyben 1849-ben harcolt – emléket állított: „A tizedik zászlóaljnak / Vitéze / Voltam én; / mely hirt és nevet / Tetéze / Zászlójára; fényesebbet / Mint magok, / Az ég boltján / fennragyogó / Csillagok.”³¹

A börtönbüntetésre ítélt lelkészek közül kétségtelenül Kőnig Mór székesfehérvári egyházmegyes vértesszabóvári káplán állt közel a halálos ítélethez, akit plébánosával együtt 1849. augusztus 17-én tartóztattak le. Mindkettőjüket forradalmi proklamációk felolvasásával vádolták, azonban Kőnig ellen még súlyosabb vádak is megfogalmaztak. Ő ugyanis 1849. június 3-án felolvasta a függetlenségi nyilatkozatot, majd 12-én egy függetlenségi ünnepélyen a császári házat gyalázta és arra oktatta az embereket, miszerint felhívás esetén csatlakozzanak a népfelkeléshez, hiszen egy magyar nem ismerhet szebb halált annál, mintha a hazájáért hal meg. A káplánt időközben – noha erre a vizsgálat során nem derült fény – kinevezték Vértesszabóvári, Szár, Vértesszabó és Gánt községek népfelkelő csapatainak parancsnokává. A tényállást több tanú, így Schweininger Ádám, Kraintz István, Stank Ferdinánd, Bravetz Jakab és Tilly Mihály tanúvallomása is megerősítette.³²

Mindkét vádlott kényszerre, illetve a megtorlástól való félelemre hivatkozott. Kőnig tagadta, hogy pártolta volna a népfelkelést, majd bevettette a döntő érvet: ő nem szabad akaratából kísérté el a népfelkelőket, hiszen plébánosa akaratának nem szegülhetett ellen. Wilhelm Mitlacher hadbíró mindkét vádlottra kötél általi halálbüntetést javasolt kiszabni felségárulás büntette miatt, hivatkozva a katonai törvénykönyvre és Haynau 1849. július 1-i proklamációjára. A hadbírósnak elnöke, Deyák őrnagy meglegedett volna 20-, illetve 15 éves börtönbüntetéssel, de a hadbírósnak szótöbbséggel a plébánost kötél általi halálra, káplánját viszont a félelemre és a rá nehezedő morális kényszerre hivatkozva 15 évi, vasban eltöltendő várfogságra ítélte.³³

Kőnig Mór Königrätzben raboskodott, de egy rokona segítségével áthelyezték a helybeli kórházba, ahol egy porkoló felügyelete alatt egész nap a szabadban lehetett. Az egyik helybeli kanonok étellel, könyvekkel,

³⁰ DOBRÁN 2002. 15–21; MÓZESSY 2000. 207.

³¹ PADOS JÁNOS: Myrtuslombok. Költeményfüzér. Budapest, 1880. 66.

³² K[ÖNIG] [MÓR]: Streith Miklós emlékezete., in: Gyászlapok a magyar szabadságharc történetéből. S.a.r.: Boross Mihály. Székesfehérvár, d. n. 66. HL Pesti Krg. 1849-1/364. 298–300. fol.

³³ HL Pesti Krg. 1849-1/364. 301–303, 315–316. fol.

sőt újságokkal is ellátta fogsága alatt. 1854 szeptemberében amnesztiával szabadult ki fogságából.³⁴ Dolgozott nevelőként, majd visszatért egyházmegyéjébe: 1870-ben szentszéki bírónak, 1873-ban kanonokká, 1876-ban pedig budai főesperessé és visegrádi apáttá nevezték ki.³⁵

Székesfehérvár városához kapcsolódik Tamás Brunó ferences szerzetes esete, akit meggyeszte kiváló céllövőként ismertek. 1849. augusztus 10-én a székesfehérvári népfelkelők – köztük Tamás és rendtársa Hermán Jeremiás³⁶ – megtámadják Eugen Isidor Falkenhayn cs. kir. vezérőrnagy különítményét, de vereséget szenvednek. A császári csapatok megszállták és részben felgyújtották a települést, majd elvonultak Pákozdi irányában. Tamás Brunó elmenekült Veszprémen át Füredre, de néhány nappal később, szeptember 6-án, visszatért Székesfehérvárra.³⁷ 1849. október 26-án ítélték el 6 éves várfogságra, Olmützben raboskodott,³⁸ majd 1850-ben amnesztiával szabadult.³⁹

Több éves fogság

Szekeres György nádudvari plébános-helyettes a császári csapatok közeledésének hírére 1849 júliusában Szentistvánra, majd Bajára menekült, ahol letartóztatták és Szegeden keresztül Pestre hurcolták. A vád szerint nem csak a forradalmi proklamációkat hirdette ki a szószékről, hanem fegyveres felkelésre is buzdította híveit a szerbek, az oroszok és a cs. kir. hadsereg ellen. V. Fedinándot és Ferenc Józsefet is szidalmazta: az előbbiről azt mondta hogy „egy semmirekellő ember és nincs rendes arca, hanem vízfejű vagy tökfejű; az utóbbi viszont takonypócnak nevezte”. A kereszties hadjárat kapcsán öt körmenetet tartott, továbbá röviddel a császári csapatok megérkezése előtt követelte híveitől, hogy házaikat rombolják le, tulajdonukat semmisítsék meg és meneküljenek a felkelőkhez, azért, hogy a császári csapatok semmit se találjanak. A vádat 17 tanúvallomás erősítette meg, enyhítő körülményként Pankraz Kanzler hadbíró a forradalmárok terrorizmusát, az egyházi főhatóság utasításait, továbbá lázító tevékenységének sikertelenségét vette figyelembe. Ennek ellenére kötél általi halálra és az azzal szükségképpen együtt járó vagyonelkobzásra tett javaslatot a hadbírósnak.⁴⁰

³⁴ HERMANN E. 1932. 95, 99–101.

³⁵ MÓZESSY 2000. 203–204.

³⁶ MESZLÉNYI ANTAL: A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben. Budapest, 1928.166–167.

³⁷ Az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban részt vett római és görög katolikus paphonvédek albuma. Szerk: Ambrus József, Nagyikinda, 1892. 211–212.

³⁸ HAJDÚ LAJOS: Börtönkrónika. Első Közlemény. Hazánk s a Külföld 6. évf. 8. sz. (1870. február 24.) 127.

³⁹ HERMANN E. 1932. 100.

⁴⁰ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1850-1/19. 629–633. fol.

A hadbírószági szavazáson az elnöklő őrnagy és a hadbíró a halálbüntetésre, az őrmester 12 éves, míg a hadbírószág többi tagja 10 éves várfogságra szavazott, így szótöbbséggel utóbbi szerepelt az ítéletben is, amelyet Haynau még aznap, 1850. január 15-én megerősített⁴¹ El-ítélését követően Szekeres a szentszék, illetve érseke közbenjárását kérte. Munkácson, majd – amint Barsi József is említi – Olmützben raboskodott,⁴² 1852. április 28-án levélben köszöntötte Kunszt József újonnan kinevezett kalocsai érseket.⁴³ Az uralkodó még abban az évben elengedte büntetésének egyharmadát.⁴⁴ Földy János feljegyzései szerint orvosi tudományokkal foglalkozott, „és mint dilettáns gyógyított”.⁴⁵ 1853. július 29-én halt meg a helybeli rabkórházban.⁴⁶

Laky Demeter és Sebesy Kálmán, a csornai premontrei kanonokrend tagjai, 1848-ban a keszthelyi gimnázium tanárai voltak. Mindketten beléptek a nemzetőrségbe ahol főhadnaggyá, illetve századossá választották őket, júliusban a keszthelyi nemzetőröket ők vezették le a Dráva-vonal védelmére.⁴⁷

Josip Jellačić támadását követően a nemzetőrség is feloszlott, így a két tanár visszatért a gimnáziumba tanítani. 1849. május 25-én Laky üdvözölte a keszthelyi kikötőben Csertán Sándor kormánybiztost, Sebesyt pedig a földfoglaló mozgalmak támogatásával vádolták meg június elején, de később felmentették a vádak alól. Az 1849. július 15-én megtartott megyegyűlés népfelkelést rendelt a Szántói-járásban,⁴⁸ amelynek keretében Laky Zalaváron 100, Sebesy pedig Vonyarcon és Vashegyen 60 embert toborzott, majd egyesültek Tóth nemzetőri alezredes alakulataival Keszthely környékén. A felkelők egy ütközet során szétfutottak, de a vádlottak nem tértek vissza Keszthelyre, hanem bujkáltak, amíg szeptember 6-án Jeruska János rezi plébánosnál le nem tartóztatták őket. Helyzetüket súlyosbította, hogy a Knesevich-dandár parancsnokságának 1849. szeptember 7-én kelt jelentése szerint a környéken mindaddig

⁴¹ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1850-1/19. 636. fol.

⁴² BARSÍ 1988. 128.

⁴³ „eszmék és dolgok zavarában” 1848/49 és ami utána következett... Válogatott dokumentumok a Kalocsai Érseki Levéltár anyagából (Forráskiadvány). Szerk: Lakatos Andor és Sarnyai Csaba Máté. Kalocsa, 2001. (továbbiakban: Lakatos – Sarnyai 2001.) 193–194, 220–221.

⁴⁴ HERMANN E. 1932. 101.

⁴⁵ MTA Kézirattár Naplók, K. 686. Földy János 1855. évi naplója. 17. Vö: FÖLDY 1939. 141.

⁴⁶ Lakatos – Sarnyai 2001. 231.

⁴⁷ A szabadságharc emlékei Zalában 1848–1849. Szerk: Béres Katalin. Zalaegerszeg, 1999. (továbbiakban: Béres 1999.) 18.

⁴⁸ CZIGÁNY LÁSZLÓ: Laky Demeter és Sebesy Kálmán a szabadságharcban (1848 – 1849). In: Zalai történeti tanulmányok 1994. Szerk: Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1994. (Zalai Gyűjtemény 35.) 203–214.

nem lesz nyugalom, míg ezt a két papot ártalmatlanná nem teszik. A vádatok azonban nem sikerült tökéletesen bizonyítani, így október 13-án 8-8 év vasban eltöltendő várfogságra ítélték őket.⁴⁹

Olmützben kezdték büntetésük letöltését, ahol kezdetben feltűnően sok volt a pap. 1852 júniusában azután átszállították őket Josephstadt-ba,⁵⁰ ahol péntekenként a templomi pap-kórusban latin egyházi énekeket adtak elő.⁵¹ 1852-ben Ferenc József elengedte büntetésük felét, így 4 év letöltését követően szabadultak.⁵² A csornai rendházban húzták meg magukat, a hatóságok még évekig akadályozták szabad mozgásukat. Laky kezdetben házgonnok és préposti titkár volt, később az 1880-as években perjelle, majd rajki címzetes préposttá nevezték ki. Népszerűek voltak stilsztikai, retorikai és poétikai tankönyvei. Sebesy az 1860-as évek közepétől a szombathelyi főgimnáziumban tanított.⁵³

Valószínűleg a minisztertanács és Haynau közti feszültségeknek köszönhetően került szabad lábra Munkácsy Albert szaporcai református lelkész. Alexander Bach belügyminiszter 1850. április 16-án felszólította Haynau-t, hogy állítson össze egy listát a politikai elítéltekről. Haynau nem teljesítette a kérést és csak a császár határozott felszólítására engedelmeskedett. Július 5-én azután a pesti cs. kir. hadbírószámon hozott 34 halálos ítéletet megerősített, majd a vádlottakat még aznap kegyelemben részesítette és szabad lábra helyezte. Ez a kegyelmezési cselekmény, mivel alkalmas volt Ferenc József tekintélyének aláásására, Haynau azonnali nyugalmazásához vezetett.⁵⁴

Munkácsy radikális politikai beállítottságú lelkész volt, aki fontos szerepet játszott Táncsics Mihály megválasztásában. Láng Ferdinánddal, a Batthyány-uradalom ispánjával együtt szervezte meg 1848. május 28-án azt a népgyűlést a drávacsapelyi erdőszélen, ahol a szomszédos falvak követeivel együtt Táncsics jelöltségének támogatása mellett döntöttek. Munkácsy ekkor és később is a regálék és a kisebb királyi haszonvételek eltörlése mellett emelte fel a szavát. Batthyány Kázmér főispán „mint nyughatatlant” és „izgatót” mutatta be Szemere Bertalan belügyminiszternek írt levelében. A vármegye vizsgálatot kezdeményezett ellene, de felmentették, az egyházi felettes hatóság viszont 1849. július 4-én felfüggesztette állásából.⁵⁵

⁴⁹ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-2/442. 975–986. fol.

⁵⁰ BARSZ 1988. 113, 152.

⁵¹ FÖLDY JÁNOS: Visszapillantás a múltba. MTA Kézirattár Naplók. K. 686. 75. Átfogalmazva közli FÖLDY 1939. 125.

⁵² HERMANN E. 1932. 97, 113–114.

⁵³ Béres 1999. 86–87.

⁵⁴ HERMANN RÓBERT: Megtorlás az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után. Budapest, 1999. 116–119.

⁵⁵ KISS GÉZA: Adatok Munkácsy Albert portréjához, különös tekintettel 1848–1849-es tevékenységére. In: Baranyai helytörténetírás 1973. Szerk: Szita László.

1849 szeptemberében tartóztatták le Pécsen, ahol purifikálatni akarta magát. Azzal vádolták, hogy májusában részt vett a Kossa Dániel által szervezett népfelkelésben, és állítólag a gerillavezető utasítására egy lojális érzelmű jegyzőt, Böck Józsefet átadta a magyar hatóságoknak. Amikor később Szentmiklósnál a császári határőr csapatok szétverték a népfelkelőket, Munkácsy Tolna megyébe menekült és bátyjánál Tengődön bujkált szeptemberig, amikor Pécsen benyújtotta purifikációs kérelmét. Mind a népfelkelésben való részvételével, mind a jó érzelmű jegyző elhurcolásával és kiszolgáltatásával kimerítette a felségárulás büntetést – érvelt a Josef Gallina főhadnagy-hadbíró – a tényállást Szabó István, Szilágyi István és az elhurcolt jegyző tanúvallomása tökéletesen bizonyította. A vádlott elismerte, hogy részt vett a népfelkelésben, de kényszerre hivatkozott. A hadbíró szerint azonban nagyon készségesen teljesítette a lázadók parancsait. Gallina hadbíró felségárulás miatt 10 éves, vasban eltöltendő várfogságot javasolt, amit a hadbíróóság, 1850. április 4-én egyhangúan jóváhagyott. Haynau azonban júniusban megkegyelmezett a vádlottnak és elrendelte szabadon bocsátását.⁵⁶ Ezután visszavonult a közélettől, 1852-ben megnősült és feleségével együtt hét gyermeket nevelt fel.⁵⁷

Perlaky László piarista szerzetest, a budai gimnázium tanárát a budai kerületi parancsnokság 1849. február 20-i rendelete vonták vizsgálat alá. 1849. április 23-án útnak indították Laibachba, június 23-án Pozsonyba, augusztus 11-én pedig Olmützbe, végül szeptemberben visszazállították Pestre.⁵⁸ Rendkívül veszélyes tevékenységet fejtett ki – írta előterjesztésében Leutzendorf hadbíró –, a felkelés vezetőit erősen dicsőítette, míg az állam vezetőit szidta és rablóknak nevezte. Ezt a rossz szellemet beloptotta a tanuló ifjúságba is, hiszen 1848 decemberében a forradalmat dicsőítő dolgozatot íratott velük és retorikai előadásainak példamondatai is lázítóak voltak. Fegyveres felkelés vétségében bűnös [!], amit az is tetéz, hogy az 1848. október 3-i manifesztum után is folytatta bűnös tevékenységét, még szónoklattan tankönyve is hemzseg a lázító mondatoktól. Mindezt 1849. szeptember 15-én 8 év várfogságra ítélték.⁵⁹ Több világi pap társával együtt megláncolva Olmützbe vitték, ahonnan 1850-ben átszállították Josephstadtba, ahol júliusban amnesz-

Pécs, 1973. (A Baranya Megyei Levéltár évkönyve) (a továbbiakban: Kiss 1973.) 115–130.

⁵⁶ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1850-1/104. 597–606. fol.

⁵⁷ Kiss 1973. 127–130.

⁵⁸ GÁL ISTVÁN: A piaristák részvétele a szabadságharcban. (1848/49.). In: A magyar kegyes tanítórend budapesti róm. kat. kollégiumának (általános iskola és gimnázium) évkönyve az 1947 – 48. iskolai évről. Szerk: Papp László – Dragos Károly. Budapest, 1948. 15–37.

⁵⁹ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-2/259. 288–297. fol.

tiában részesült. 1853-tól tanított Veszprémben majd Kolozsváron, végül 1857-től Szegeden, ahol áttért a református hitre.⁶⁰

Fratrits Lőrinc bajsai katolikus plébános 1849. augusztus 13-án éppen egy temetésről tért haza, amikor behívták a községházára és Johann Szaibert cs. kir. őrmester a kezébe nyomott egy marék Haynau-féle proklamációt, azzal, hogy hirdesse ki azokat a szószekekről. Mivel a plébános korábban is megtagadta az általa törvénytelennek tekintett hirdetések közzétételét, arra hivatkozva, hogy ő csak az érsek vagy a szentszékek által küldött kiáltványokat hirdeti ki, a kérést megtagadta, és anélkül, hogy átvette volna azokat, hazatért. Erre két nappal később elfogták és Szabadkán, Szegeden, Temesváron, Aradon keresztül végül Pestre szállították. Azzal védekezett, hogy nem ismerte Haynau kiáltványait, amelyek elrendelték a császári rendeletek felolvasását, illetve, hogy egyházi előjáróitól félt, hiszen az ilyen iratokat Magyarországon az ordinárius vagy a szentszék szokta szétküldeni. Ez a védekezés azonban a késői jozefinizmus utolsó évében, amikor a papokat állami alkalmazottnak tekintették, kevéssé lehetett hatékony így Oehl százados-hadbíró javaslatára szeptember 7-én a hadbíróóság egyhangúan 5 év vasban eltöltendő várfogságra ítélte, és Kempen altábornagy az ítéletet másnap meg is erősítette.⁶¹

Fratritsot egyáltalán nem törte meg a fogság; miután 1850. július 15-én szabad lábra helyezték, a kalocsai szentszéknek írt levelében vonakodott elismerni Ferenc Józsefet törvényes magyar királynak, amikor azonban megtudta, hogy emiatt nem fogják alkalmazni, meghátrált, és így – egy hónapos zárda fogságot követően – visszatérhetett az egyházmegyei szolgálatba.⁶²

Gál Tádé csúzi katolikus plébános – több paptársához hasonlóan – nem tette közzé Windisch-Grätz kiáltványait.⁶³ Amikor 1849. február 25-én a plébániájához tartozó filiában, Fűrön, még mindig felolvasta a magyar kormány rendeleteit és arról prédikált, hogy hívei tartsanak ki az Országos Honvédelmi Bizottmány mellett, mert Kossuth ügyét nem lehet fegyverekkel legyőzni, elrendelték a letartóztatását, majd március 9-én Pestre szállították. Ráadásul arra bízta hallgatóságát, hogy ellenséges megszállás esetén mérgezzék meg az élelmiszereket. Lanzendorf hadbíró enyhítő körülményként vette figyelembe, hogy szeptember közepén már hét hónapja vizsgálati fogságban volt, így szeptember 15-én 2 éves várfogsággal bűnhődött politikai felfogása miatt.⁶⁴

⁶⁰ *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum, 1666–1997.* S.a.r. Léh István – Koltai András. Budapest, 1998. 295.

⁶¹ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-1/489 822–826. fol.

⁶² Lakatos – Sarnyai 2001. 209–211, 215–216.

⁶³ PIRY CIRJÉK JÁNOS: Érsekújvári napló 1848/1849. S.a.r. Koncsol László. Pozsony, 1998. 109–110.

⁶⁴ HL Absz. ir. Pesti cs. kir. hadbíróóság 1849–2/220. 125–126. fol., vö.: Hermann 1932. 33.

Olmützben raboskodott, ahol festéssel ütötte el az időt,⁶⁵ 1850-ben amnesztiával szabadult.⁶⁶ A csúzi és a fűzi katolikus hívek Scitovszky János esztergomi érsekhez fordultak Gál visszahelyezése, vagy legalább egy megfelelő javadalommal történő ellátása érdekében: „Kegyelmes Herceg! – írták folyamodványukban. – A hálátlanságnál ocsmányabbat nem ismerünk, tudjuk pedig, és nagyon élénk emlékezetünkben van még, miképp és mennyit fáradoztunk lelkipásztorkodásának ideje alatt T. Gál Tádé úr, miképp mint feddhetetlen élete, becsületes jelleme, mint kötelességének pontos teljesítése által, jelesül az iskolás kisdédek oktatása körül tett fáradozása által teljes becsülésünket, tiszteletünket, és szeretetünket megérdemlé.”⁶⁷ Gált végül 1851-ben nevezték ki Péliföldszentkeresztre plébános-helyettesnek.⁶⁸

Kisebbségi politikai bűncselekményektől a köztörvényes ügyekig

Gyorsan elítélték Batky Vilmos ferences atyát, aki 1849. július 31-én bezártságba elegendett a 6. könnyűlovas ezredben szolgáló Wenzel Elger cs. kir. tizedessel, s akinek azt mondta, hogy a császáriak hiába mennek Szegedre, „ott nem fognak salátát enni”, mert beletörök a foguk és Görgei is hátba fogja őket támadni. Augusztus 7-én hozták be az Újépületbe, többek között Szekeres Györggyel együtt.⁶⁹ 1849. szeptember 5-én a cs. kir. hadsereg szidalmazásáért és katonai rémhírek terjesztéséért 1 éves vasban eltöltendő porkolábi fogságra ítélték.⁷⁰

A tavaszi hadjárat sikerei hatására az esztergomi érsekség királypárti vezetői Bécsbe menekültek. Kunszt József általános helynök 1849. április 21-én Jaross Vince kanonokot bízta meg az egyházmegye ideiglenes irányításával.⁷¹ Utóbbi a magyar forradalmi hatóságok bizalmát is élvezte, hiszen Palkovics Károly kormánybiztos a Vallás-, és Közoktatásügyi Minisztériumhoz intézett, 1849. június 25-én kelt jelentésében becsületes hazafiként jellemezte őt, noha egyházkormányzati kérdésekben konzervatív elveket vallott.⁷²

⁶⁵ BARSZ 1988. 150.

⁶⁶ HERMANN E. 1932. 95–97, 100.

⁶⁷ Prímási Levéltár Archivum Ecclesiasticum (a továbbiakban: PL AE) Scitovszky-iratok Cat. 61. 1850:1621.

⁶⁸ ZAKAR PÉTER: „Hazám sorsa az én sorsom.” Az Esztergomi Érsekség 1848/49-ben. Szeged, 2003. (a továbbiakban: ZAKAR 2003.) 102.

⁶⁹ KERTÉSZ PÁL: Emlékezés Gonczeczky János szatmáregyházmegyei papról, 1848–49. szabadságharcunk vértanújáról. Budapest, 1941. 31.

⁷⁰ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-1/74. 341–347. fol.

⁷¹ PL AE Acta Vicariatus Strigoniensis (a továbbiakban: AVS) Num. Princ. I. V 385 2. cs 1849:575.

⁷² Palkovics jelentését közli FAZEKAS CSABA: Dokumentumok Haynald Lajos 1849. júniusi hivatalvesztésének történetéhez. Századok 135 (2001/1.) 178–180.

A császári csapatok ismételt térnyerését követően 1849. augusztus 28-án Jaross Vincétől ismét Kunszt József vette át az egyházmegye gyakorlati irányítását. Előbbit letartóztatták, mert az érsekség papságának szétküldte Horváth Mihály keresztes hadjárattal kapcsolatos rendelkezéseit. Kunszt levélben kérte Karl Geringer altábornagyot, a pest-budai cs. kir. katonai kerület parancsnokát paptársa szabadon bocsátására. Kunsztot meglepte a helyettese letartóztatásáról szóló hír. „Rettenetes terrorizmus által életre keltett erkölcsi szabadsághiányban” követte el azokat a cselekményeket, amelyeket most a terhére rónak. Ha nem engedett volna – vélekedett Kunszt –, akkor tettlegességre került volna sor, „Jaross eltávolították, a házat pedig kirabolták volna”.⁷³ Kunszt kísérlete Jaross kiszabadítása érdekében nem járt sikerrel, Kanzler hadbíró szerint nem állt fenn a kényszernek az a foka, ami a vádlottat felmentené, ráadásul egy püspökhelyettesről elvárható lenne, hogy a lázadó kormánnyal szemben „nyílt és erőteljes” ellenállást fejtsen ki. Így Jaross Vincét a pesti cs. kir. hadbíróság 1849. október 2-án 6 havi porkolábi fogságra ítélte.⁷⁴ Büntetését neki sem kellett teljesen leülni, mivel decemberben szabadon bocsátották.⁷⁵ 1850. január 7-én komáromi főesperessé, 1853-ban pedig a Szent Egyedről nevezett sümegi apáttá nevezték ki. 1859-ben bekövetkezett halálát követően a fő székesegyház sírboltjába temették el.⁷⁶

A hadseregpapancsnokság kezdeményezésére tartóztatták le Sámuel Alajos prépostot, pest-belvárosi esperes-plébánost és Schwab Löw pesti főrabbit, mindkettőjüket felségárulással vádolták. A pesti városi hatóság rendelkezése 1849. május 27-én valamennyi felekezet templomában ünnepélyes istentiszteletet tartottak, amelyeken városvezetés által kijelölt személyek is részt vettek. Schwab prédikációjában a magyar fegyverek győzelmét mintegy természetfeletti, isteni kinyilatkoztatásként mutatta be, Magyarország függetlenségének kimondását egy üdvös és boldog korszak nyitányának, és örömteli ünnepnek nevezte. Hallgatóságát az akkori kormány támogatására intette mondván, hogy ő nemrégiben ellenkező értelemben prédikált, de most kényszer nélkül intézte szavait hallgatóságához.⁷⁷

Sámuel Alajos ugyan nem maga prédikált május 27-én, azonban ünnepi misét mondott és azt követően felolvasta a Horváth Mihály-féle imádságot, s ennek során valamennyi tábornok és a már Pestre érkezett minisztériumi tisztviselők és más hivatalnokok is jelen voltak. Május 31-én nagymisét tartott körmenettel, és felolvasta az előírt imádságot, de egy káplánja prédikált. Június 3-án ő maga beszélt, felolvasta az imádságot és egy részt a felhívásból is, a körmenetet és a nagymisét azonban egy káp-

⁷³ PL AE AVS Num. Princ. I. V 385 2. cs 1849:1223.

⁷⁴ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-1/434. 560–566 fol.

⁷⁵ HERMANN E. 1932. 49.

⁷⁶ ZAKAR 2003. 103.

⁷⁷ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-1/433. 551–552. fol.

lánja tartotta. Június 3-a szentháromság vasárnapra esett, a vádlott prédikációjában a Szentháromságról beszélt, de ki kellett térnie a függetlenségi nyilatkozatra is. Mivel az uralkodóház nem teljesítette a nemzettel szembeni kötelességeit, és a pragmatika szankciót megszegte, az országgyűlés kimondta Magyarország függetlenségét, és új kormány alakult – mondta többek között. Június 7-e Urnapjára esett, noha Kossuth és Horváth már Pestre érkezett, a misét a szokásos módon, az előírt ünnepélyesség nélkül tartották meg. Végül június 10-én a vádlott nagymisét mondott, körmenetet vezetett a ferencesekhez, felolvasta Horváth imáját, de egy káplánja prédikált.⁷⁸

Mindkét vádlott kétségbe vonta a felség sértés vádját és a forradalmárok „terrorizmusára” hivatkozott. Schwab szerint ő a városi hatóság felszólítására tartott május 27-én istentiszteletet, nem szidalmazta a felséges uralkodóházat és nem izgatott a törvényes kormány ellen, sőt, ő mindig a felséges dinasztia támogatója volt és a törvényes kormányt támogatta szavaival. Egy 1837. május 4-i, és egy 1840. április 19-i prédikációjára hivatkozott, utóbbi nyomtatásban is megjelent. Még 1849. február 15-én is ebben a szellemben prédikált, amint azt a *Pester Courier* is bizonyította. Sámuel arra hivatkozott, hogy a városi hatóság és az esztergomi helynökség utasítására tartotta meg május 27-től június 10-ig az egyházi ünnepeket, és szintén hivatkozott a jelenlévő tábornokok és minisztériumi tisztviselők politikai nyomására. Horváth imádságának azon részeit, amelyek az uralkodóházat és a cári csapatokat gyalázták kihagyta, az imádságot pogánynak nevezte, és dr. Zalka káplánnal a fent említett gyalázkodó részeket kihúzatta és ily módon olvastatta fel. Hivatkozott arra is, hogy az esztergomi helynökség utasítása ellenére nem lépett fel a császári érzelmű plébánosok ellen.⁷⁹

Kanzler hadbíró szerint a felségáruláshoz szükséges „gonosz szándék” nem bizonyítható, mindazonáltal az 1848. november 6-i manifestumra hivatkozva, Kossuthoz való hűségük miatt büntetendőnek tartotta a vádlottak cselekményeit. A „terrorizmus” valóban nagy volt, de ők egyszer sem kísérelték meg az ellenállást, így a felkelők parancsainak elfogadása és követése miatt Schwab Löw főrabbit 6 hetes, Sámuel Alajos apát-plébánost 10 hetes porkolábi fogsággal büntették.⁸⁰

Kiseb bűncselekményekért is néhány hónapos fogházzal lehetett bűnhődni. Jakopovics Péter 32 éves alsóbagodi katolikus káplán a zalaegerszegi „Fehér Kereszt” kocsmában szeszes italtól felhevült állapotban szidta a császárt és a kormányzati szerveket. Letartóztatásakor beszélt a csendőrrel is, olyannyira, hogy annak segítséget kellett hívni.

⁷⁸ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-1/433. 552–553. fol.

⁷⁹ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-1/433. 553–554. fol.

⁸⁰ HL Absz. ir. Pesti Krg. 1849-1/433. 554–558. fol. Schwab ítéletét közölte BERNSTEIN BÉLA: A negyvennyolcas szabadságharc és a zsidók. Budapest, 1998. 163.

Másod fokú felségsértésért és a csendőrséggel szembeni ellenszegülésért kapott 10 hónap porkolábi fogságot.⁸¹ Ugyanő 1860-1862-ig a 11. (székely) huszárezred táborig lelkésze volt.⁸² Két hónap fogsággal büntették Kanizsay Károly tiszai katolikus plébános tettet, aki 1851. augusztus 8-án letépett a templom ajtajáról egy hirdetőnyit, amely a fegyverek beszolgáltatását írta elő.⁸³

Hasonló volt a vétke Kovács János seregélyesi református lelkésznek is, aki 1851 októberében Végh Zsófia gyermekének keresztelőjén becsmérlő kifejezésekkel illette a császárt és annak édesanyját. Másodfokú felségsértés miatt 6 havi vasban eltöltendő porkolábi fogsággal büntették.⁸⁴ 1852. szeptember 25-én ítélték el Sánta János gyöngyösi születésű, 35 éves katolikus papot, várkonyi káplánt, aki ugyanazon év május 20-án a szihalmi plébániára látogató Farkas József és Jakob Wittmann csendőröket fenyegette és szidalmazta: 2 hónap porkolábi fogsággal bírták jobb belátásra. Siegfried János kápolnai katolikus segédlelkész pedig fegyverrejtegetésért kapott 3 havi, vasban eltöltendő porkolábi fogságot.⁸⁵ Utóbbi néhány esetben eldönthetetlen a jelenleg rendelkezésre álló források szerint, hogy vajon a forradalom és szabadságharc eszméihez való ragaszkodás vagy más egyéb okok játszottak közre a bírósági ítéletben.⁸⁶

Összefoglalás

A börtönbüntetésre ítélt papok kisebb hányadánál szerepel a halálos ítéletekben szinte kötelezően előforduló felségárulás büntette, bár az elítéltek e két halmaznak kétségtelenül vannak közös elemei is. A vádokban gyakrabban bukkan fel a fegyveres harc támogatásával kapcsolatos cselekmények, így mindenekelőtt a nemzetőrség és a népfelkelés szervezése. Gyakran a börtönbüntetések estében is megjelenik a keresztes hadjáratban való részvétel, illetve az a súlyosbító körülmény, hogy a lelkészek visszaéltek hivatásukkal, hiszen (a jozefinizmus szellemében) híveiket az uralkodó hűségére kellett volna vezetniük. A fogház és börtönbüntetések tételeinek alsó hányadában a császári kiáltványok kihirdetésének megtagadásától és akadályozásától kezdve a bizonytalan, esetlegesen köztörvé-

⁸¹ HL Absz. ir. Pesti Kgr. 1851-12/53. 119–120. fol.

⁸² Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Personalien Grundbuch der Militärgeistlichkeit Bd. I. 92.

⁸³ HL Absz. ir. Pesti Kgr. 1851-9/138. fol. 553–555.

⁸⁴ HL Absz. ir. Pesti Kgr. 1852-5/51. 706–709. fol. A források tükrében erősen túloz a verebi református templom bejáratánál olvasható emléktábla, amely szerint „Kovács János seregélyesi lelképásztor az 1848-49-es szabadságharc ideje alatt elhangzott beszédeiről a Habsburgoktól 25 éves börtönbüntetést kapott”. <http://www.velenceitonal.hu/adatlap/latnivalok/kovacs+janos+lelkipasztor+emlektablaja+vereben> (letöltés: 2020. április 17. 13.40.).

⁸⁵ HL Absz. ir. Pesti Kgr. 1850-6/57. 564–565 fol.

⁸⁶ HL Absz. ir. Pesti Kgr. 1852-9/90. 262–266. fol.

nyes jogsértések, mindenekelőtt a garázdaság esetei is megjelennek.

A MINDSZENTY-KÉRDÉS:

A volt gentiluomo feljegyzései a bíborosról és a kialakult egyházpolitikai helyzetről¹

Sági György

Mindszenty József esztergomi kinevezését követően Esty Miklós² világi pápa kamarás rögtön felajánlotta szolgálatait az új hercegprímásnak, hogy amennyiben jónak látja, úgy szívesen ellátja továbbiakban is a *gentiluomói*³ feladatokat, mint ahogyan azt tette két elődje, Csernoch János⁴ és Serédi Jusztinián⁵ bíborosok idejében is az 1920-as évek elejétől kezdve. Így került 1945-ben Mindszenty mellé a művelt, jó kapcsolatokkal rendelkező, de igen intrikus és piperkőc Esty. Habár az új hercegprímást nem tartotta sokra, le is nézte, nem engedhette meg magának, hogy ne maradjon a „tűz közelében”.⁶

Az esztergomi érseknek egy ideig nem is volt panasza rá, meg volt elégedve vele egészen 1946. április 16-ig, amikor is elbocsátotta *gentiluomói* státuszából, csak Czapik Gyula⁷ egri érsek közbenjárására, közvetítésére fogadta ismét vissza. A bizalom megingásának körülményeit MÉSZÁROS ISTVÁN tárta fel részletesen, miszerint április 15-én este Estyt a Veres Pálné utcai szovjet katonai parancsnokságra hívták. Mindszenty azzal engedte el, hogy ha visszaért, bármikor is legyen az, keresse fel őt,

¹ A forrásközlés az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport keretén belül készült el.

² Esty Miklós (1895–1973), bíborosi *gentiluomo* az 1920-as évektől 1948-ig, világi pápai kamarás, 1942-től az Actio Catholica alelnöke, 1951-től a Szent István Társulat delegált adminisztrátora.

³ Magyarosan dzsentiluómó, azaz személyi szolgálattevő, szó szerinti jelentése: úriember. Olyan, a bíborosok kíséretéhez tartozó világi személy – nem szükségszerűen nemes –, aki az egyes főpap körüli különféle teendőket, feladatok elvégzésére vállalkozik, illetve kap kinevezést. A *gentiluomo* rendeltetése, hogy a főpap kellő méltósággal tölthesse be magas hivatalát. Ld.: MÉSZÁROS ISTVÁN: Prímások, pártok, politikusok, 1944–1945. Bp., 2005. 11.; vö.: ÉRSZEGI MÁRK AURÉL: Pápa, Szentszék, Vatikán. Bp., 2014. 116.

⁴ Csernoch János (1852–1927), 1908-tól csanádi megyéspüspök, 1911-től kalocsa-bácsi érsek, 1912-től esztergomi érse, 1914-től bíboros.

⁵ Serédi Jusztinián O.S.B. (1884–1945), született Szapucsek György, 1905-től a bencés rend tagja, 1927-től bíboros, esztergomi érsek és Magyarország hercegprímása.

⁶ BALOGH MARGIT: Mindszenty József (1892–1975), I. köt., Bp., 2015, (továbbiakban BALOGH, 2015.) 326–328.

⁷ Czapik Gyula (1887–1956), 1939-től veszprémi megyéspüspökké, majd 1943-tól egri érsek. 1945 után a *modus vivendire* törekedett az állammal. 1951-től haláláig vezette a püspöki kart. 1945-től az Actio Catholica elnöki tisztét is ellátta.

hogy referáljon, ő ezt nem tette meg, sőt, másnap sem adott egyenes választ kérdésére, kitért a válasz elől.⁸ Menesztésétől kezdve Esty magában már ellenségeként tekintett a bíborosra, noha ki nem mutatta, és kapva kapott az alkalmon, hogy Czapik segítségével ismét Mindszenty mellé kerülhessen. Mindszenty letartóztatásáig szolgált tovább gentiuomóként. A Mindszenty-per során ridegen figyelte a hercegprímás meghurcolását, elítélését.⁹ Ezt követően az 1956-os forradalom és szabadságharc napjaiban találkoztak pár perc erejéig, mikor Endrey Mihály kíséretében felkereste a bíborost a budavári Prímási Palotában.

Attól kezdve, hogy az Amerikai Egyesült Államok követsége a szabadságharc leverését követően védelmet biztosított a bíborosnak, egyértelművé vált, hogy ez rányomja a bélyeget a Magyar Népköztársaságnak az Amerikai Egyesült Államokkal való diplomáciai kapcsolatainak állapotára, de hatással lett az Apostoli Szentszékkal folytatott viszonyra is. A pártállam szemében Mindszenty egy elítélt személy volt továbbra is, aki lényegét tekintve álláspontjuk szerint csupán szökésben volt, mivel a Püspökszentlászlóról történő távozásával eljátszotta a háziőrizet lehetőségét is; az Apostoli Szentszék noha értékelte a bíboros helytállását, az *Ostpolitik* kibontakozásától kezdve igyekezett finom tapogatózással rávenni Mindszentyt, hogy esetleg nem hagyná-e el a követséget, akár vonulna-e száműzetésbe? 1962-től, XXIII. János¹⁰ pápa idejében ez a lehetőség egyre inkább előtérbe került a pápai diplomácia berkein belül, a pápa képviselőjében több ízben felkereste a követségen a bíborost Franz König¹¹ bécsi érsek, az *Ostpolitik*ot irányító Agostino Casaroli¹², majd későbbiekben pedig pl. Zágon József¹³ prelátus. A Mindszenty-kérdés

⁸ SzIT Esty Miklós hagyatéka 3. 21., SzIT Esty Miklós hagyatéka 3. 111., MÉSZÁROS ISTVÁN, Megadni Istennek is, császárnak is... In: *Valóság* 47 (2004) 2. sz. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=249&lap=2>; <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=249&lap=3> (utolsó letöltés: 2016. 11. 26.) Később bevallotta a bíborosnak, hogy Mindszenty és Zakar február 18-i római útjával kapcsolatban kérdezték a szovjet parancsnokságon, amikor a kreálásra repültek ki egy amerikai gépen (egy-egy amerikai, angol és szovjet tiszt kíséretében).

⁹ A katolikus Egyház részéről hárman lehettek jelen: Esty, Witz Béla, Szabó Imre. Az 1949-es per összefoglaló bemutatását ld. BALOGH MARGIT: A Mindszenty-per. In: *Korunk* 23 (2012) 7. 3–17.

¹⁰ XXIII. János (1881–1963), született Angelo Giuseppe Roncalli, 1958-tól római pápa. Szentté avatva 2014-ben II. János Pállal egyszerre.

¹¹ Franz König (1905–2004), 1956–1985 között bécsi érsek, 1958-tól bíboros.

¹² Agostino Casaroli (1914–1998), a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának altitkára 1961-től, titkára 1967-től. 1979-től bíboros, 1979–1990 között pápai államtitkár.

¹³ Zágon József (1909–1975), pápai prelátus, apostoli protonotárius, 1967-től a Püspöki Kongregáció altitkára, a Santa Maria Maggiore-bazilika kanonokja.

csak a bíboros követségről történő kényszerű, de önkéntes külföldre távozásával szűnt meg 1971-ben.¹⁴

Habár Esty ügynökként már Mindszenty idejében is jelentett az állambiztonságnak, a jelek szerint ezt jól leplezte, mindvégig bizalommal voltak irányában nem csak idehaza, hanem a legmagasabb vatikáni körökben is. Ezért is nevezi KAHLER FRIGYES az egyik legveszélyesebb ügynököknek.¹⁵ Mindazonáltal egyes megnyilvánulásai arra utalnak, hogy nem felejtette el azt sem, hogy honnan jött, továbbra is szolgálatára volt az egyháznak pl. szerepe volt König bíboros magyarországi útjának megszervezésében.¹⁶ Továbbá haláláig a magyar katolikus közélet megkerülhetetlen alakja maradt, mint az Actio Catholica egyik alelnöke és a Szent István Társulat delegált adminisztrátora.

A Szent István Társulat Irattárában őrzött hagyatékában maradt fenn az alábbiakban közölt dokumentum két változata. Az utóbbi az előbbinek kiegészített folytatólagosan lejegyzett formája, együttes közlésük ezért evidens. A közölt forrásban Esty bemutatja Mindszenty személyét – akiről a fentiek ismeretében nem meglepő, jórészt bírálóan ír – továbbá annak előzményeibe nyerhetünk betekintést, miként látta a magyar egyházpolitika helyzetét közvetlenül azt megelőzően, hogy az *Ostpolitik* szellemében megszületett volna a részleges megállapodás Magyarország és az Apostoli Szentsték között a következő évben, illetve miként zajlott le König magyarországi látogatása.

¹⁴ Igaz, azt követően járva a világot szintén nagy fejfájást okozott a magyar államhatalomnak, mint élő fehérvértanú jelent meg a világ közvéleménye előtt.

¹⁵ KAHLER FRIGYES: Konceptiós perek a kommunista egyházpolitika kelléktárában – avagy katolikus papok elleni kirakatperek, és titkos eljárások <http://www.kommunizmusbunei.hu/publikaciok/konceptios-perek-kommunista-egyhazpolitika-kellektaraban-avagy-katolikus-papok-elleni-ki> (utolsó letöltés: 2016. 12. 11.)

¹⁶ SZIT Esty Miklós hagyatéka 6. 8. vö. BALOGH MARGIT: Mindszenty József (1892–1975), II. köt., Bp., 2015. 1153–1154.

DOKUMENTUM¹⁷

Feljegyzés

1963. június 20.

Mindszenty József bíboros mindjárt prímási kinevezése első napjától¹⁸ kezdve, tagadhatatlan bátorsággal és elánnal szembeszállt az új rendszerrel és pedig nemcsak egyházpolitikai síkon, hanem a napi és pártpolitika síkján is. Ez a fellépése magával rántotta nemcsak a papságot, hanem az egész katolicizmust és élesen szembe sodorta a politikai hatalom birtoosaival. „Harcában” nem is vizsgálta, hogy elég erősek-e a rendelkezésére álló erők a küzdelem diadalra juttatására; túlbecsülte egyes külföldi csoportok segítőkészségét, s egész koncepciójában két alapvető tévedésbe esett: az egyik, hogy mindent arra az egyetlen kártyára tett fel, hogy „már nem tart soká”, „lábujjhegyen”, „guggolva is kibírjuk”, a másik hogy abban a dőre hitben élt, hogy itt egy belpolitikai kérdésről van szó s úgy járhat el, mint zalaegerszegi plébános korában¹⁹, ahol a politikai hatalom háttérjével terrorizálhatta a várost és a megyét s keresztül tudta erőszakolni a maga akaratát.²⁰ Elvakultságával nem vette észre, hogy egy világháramlattal került szembe, melyet megállítani sokkal nagyobb erők sem tudtak és tudnak. Politikai-hatalmi elgondolásaiban második helyre szorult le mindaz, amit hitvédelemnek nevezett s első sorban az egész magyar politikai élet – retrográd – irányítását követelte magának. Nemcsak idehaza fordult szembe élesen az államhatalom tényleges birtoklóival s ennek érdekében beutazta az egész országot, de három külföldi útján (két római és egy kanadai-egyesült államokbeli)²¹ is mindent elkövetett,

¹⁷ A jelenlegi nyelvtani szabályokat követve, középpontozással került közreadásra, a korabeli nyelvezeten, eredeti szófordulatokon nem történt változtatás, az elütések, egyértelmű helyesírási hibák lettek javítva. A szöveg írógéppel íródott, az alá húzások Estytől származnak. Természetben 8 oldalt tesz ki a szöveg. Őrzési helye: SZIT Esty Miklós hagyatéka 6. 12. 63–68. folio.

¹⁸ Grósz József kalocsa-bácsi érsek látta el a püspöki kar vezetését Serédi hercegprímás halála óta. 1945. szeptember 5-én kapta kézhez a Mindszenty József veszprémi megyéspüspök hercegprímássá, esztergomi érsekké történő kinevezéséről szóló szentszéki levelet. Kalandos körülmények között jutott el Veszprémbé szeptember 8-ra. Mindszenty püspök vonakodott rögtön kimondani a beleegyező igent, 2 nap gondolkodást kért, mielőtt elfogadta volna XII. Piusz pápa kinevezését. Vö. Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946. Sajtó a r. TÖRÖK JÓZSEF. Bp., 1995. 258–259.

¹⁹ Mindszenty 1917-től volt Zalaegerszegen hitoktató, 1919–1944 között zalaegerszegi plébános.

²⁰ Mindszenty zalaegerszegi működéséről ld. részletesen BALOGH MARGIT: Az apát úr. Pehm (Mindszenty) József zalaegerszegi tevékenysége. Zalaegerszeg, 2019.

²¹ Rómában többek között bíborossá kreálása történt meg 1946. február 16-án, a háború sújtotta országa számára igyekezett anyagi és természetbeni segílyt szerezni külföldről; szorgalmazta a külföldi segílyek akadálymentes bejutását

hogy az államhatalom ellen lázítson. Ez a fellépése szükségszerűen eredményezte azt, hogy kihívta maga ellen a visszahatást, mely nyílegyenesen vezetett letöréséhez. Az 1956-os őszi napokban is, semmit sem okulva, ugyanazon a módon lépett fel s még azt is hozzá kell tennünk, minden koncepciót nélkülözve.²² Budapestre érkezte után jóformán semmit nem foglalkozott egyházi ügyekkel²³, hanem minden idejét kétes értékű politikussal való tárgyalásban forgácsolta el, székhelyét nem kereste fel s egyetlen fővárosi templomba nem jött le. A felkelés gyors letörése után kénytelen volt egy idegen állam itteni követségén menedéket kérni, mely állam a menedékjogot nem ismeri²⁴, s mely követség csak „vendégként” fogadta be magához, s amely vendégség is felért egy letartóztatási hely körülményeivel, mert onnan ki nem léphetett, anyját és gyóntatóját kivéve senkivel nem érintkezhetett, sem személyesen, sem írásban, sem távbeszélő útján, még az ablakon sem nézhetett ki. 1957. év elején hivatalosan közölte a magyar kormány álláspontját a püspöki karral: a primás büntetéselekedésben sohasem részesült, csupán egészségi állapotára való tekintettel különlegesebb ellátásban, újabb tevékenységével e kedvezményeket is elveszítette s jelenlegi tartózkodásával a büntetése idejét nem

Magyarországra (pl. Amerikai Katolikus Segélyszolgálat). A tengerentúlon az ottawai Mária Kongresszuson vett részt 1947 júniusában. Chicagóban találkozott Habsburg Ottóval, aki levél útján előző évben gratulált már neki bíborosi kinevezéséhez, találkozásuknak semmilyen politikai célzata nem volt, még ha utóbb perében fel is használták ellene. Vö. BALOGH, 2015. I. köt., 509–510. 521. 523–524.

²² Tekintve, hogy azokban a napokban nyerte vissza szabadságát nem tűnik különösnek, hogy a budavári Prímási Palotánál tartott sajtótájékoztatón úgy nyilatkozott, hogy először tájékozódni fog a helyzetről. Évekig szinte minimális kapcsolata volt a külvilággal, a napi történésekkel nem lehetett tisztában.

²³ A budavári Prímási Palotában 1956. november 3-án „csonka” püspökkari értekezletre került sor Mindszenty, Grósz, Pétery és Shvoy részvételével. A pártállammal kollaboráló békepapok menesztve lettek az egyházi hivatalokból, Pétery püspök velük kíméletességet javasolt, Mindszenty az erélyességet részesítette előnyben. Vö. SÁGI GYÖRGY: Vác „fehér vértanúja” – Pétery József váci megyéspüspök és a magyar pártállam. In: *Újkor.hu* <http://ujkor.hu/content/vac-feher-vertanuja-petery-jozsef-vaci-megyespuspok-es-magyar-partallam> (Utolsó letöltés: 2020. május 9.)

²⁴ Az USA Követsége kormánya felhatalmazása alapján engedélyezhette a bíborosnak, hogy menedéket és védelmet nyerjen náluk, amíg a veszély fennáll. Vendégként kezelték, de megjegyezték, ha erőszakot alkalmaznának Mindszenty elfogása céljából, nem állna módjukban ezt megakadályozni. Minden aktuális amerikai kormány ezt megújította, s a bíborosra bízta, hogy mikor kívánja elhagyni a Szabadság téri épületet. Vö. a befogadás körülményeiről bővebben BALOGH, 2015. II. köt., 1054–1067. vö. AGOSTINO CASAROLI: A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989). Bp., 2001. 90.

csökkenti, az abba bele nem számíthat.²⁵ Tudtunkkal a kormány odáig azonban nem ment, hogy kiadatását kérje. Ez a mostani helyzete több mint hat éve áll fenn, a politikai hatalom ereje, mellyel szembe került ezen idő alatt nemcsak nem csökkent, hanem megszilárdult s ezt a tényt az egész világ realizálta, így az Apostoli Szentszék is. Így történt, hogy XXIII. János pápa mindjárt a zsinatra érkezett magyar „Ordináriusok” első fogadása alkalmával (1962. október 9-én, délelőtt) közölte velük, hogy az egyház magyarországi helyzetének megjavítása céljából kész Mindszenty bíborost az országból kihívni. Ezen elhatározása konkretizálását és egy részletesebb állásfoglalás kiismerését sajnos a jelenlévők nem is kísérelték meg. A pápai államtitkárság különböző vezető személyiségeivel való érintkezésben az egész témakör nem lépte túl az általánosságokat s az egyetlen konkrétum csak abban jelentkezett, hogy König bécsi bíboros érsek a már félesztendeje húzódó magyarországi látogatását, most már komolyan megvalósítani igyekezett s félhivatalos tényezővel annak részleteit is átbeszélte, Cicognani²⁶ bíboros államtitkár pedig a magyar főpapok búcsú kihallgatásán közölte velük, hogy König bíboros március hónapban le fog menni Magyarországra. Ez a tervezett látogatás azonban részben a zsinattal kapcsolatban felmerült váratlan új és új utazások, nemkülönben az osztrák kormány²⁷ mérséklő befolyása alatt elhúzódott, majd éppen nem tapintatos módon lebonyolított egynapos látogatásával valósított meg.²⁸ ekkor az Állami Egyházügyi Hivatalnak még az volt az álláspontja, Hamvasnak sértődött hangvételű levelet kell írnia Könignek, amivel teljesen [egyet] értettem.²⁹ Az ügy további folyamatában egyáltalán nem vonattam be s így semmi tudomásom nincs arról, mi készítette az illetékeseket arra, hogy Hamvas és kísérei római útját kísérelje meg, s a továbbiakban Róma helyett Bécsbe utaztassa őket, hol csak néhány óras

²⁵ Tekintve, hogy életfogytiglanra ítélték, ennek mondjuk nem volt nagy relevanciája.

²⁶ Amlato Giovanni Cicognani (1883–1973), 1958-tól bíboros, 1961–1969 között pápai államtitkár.

²⁷ Ausztriában néppárti (ÖVP)–szociáldemokrata (SPÖ) koalíciós kormány volt hatalmon, Alfons Gorbach kancellár (1961–1964) vezetésével.

²⁸ König bíboros 1963. április 18-i budapesti útjáról ld. ADRIÁNYI GÁBOR: A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1938–1978. A Mindszenty-ügy. Bp., 2004. 34–35. vö. PALLAGI MÁRIA: Mission impossible (?). A bécsi bíboros, Franz König látogatásai Mindszenty bíborosnál (1963–1971). A Vatikán keleti politikája Magyarországon és a Mindszenty kérdés. In: *Deliberationes* 2 (2009) 2. 149–154., továbbá: BALOGH 2015. II. köt., 1152–1165.

²⁹ Különböző módon magyarázták, hogy König miért nem kereste végül fel Szegeден Hamvas püspököt. König is tisztában volt vele, hogy esetleg megbántotta ezzel a csanádi megyéspüspököt. Ld. SÁGI GYÖRGY: Egy katolikus főpap vívódásai. Hamvas Endre csanádi püspök és az államhatalom, 1961–1964. In: *Egyháztörténeti Szemle* 14 (2013) 2. sz. 75.

megbeszélés folyt az ottani nunciaturán König, Rossi³⁰ és a más okok miatt is Bécsben tartózkodó Mons. Casaroli között.³¹ Ez utóbbi két ízben is rövid látogatást tett országunk fővárosában. Mindezekről azonban távol kerültem s így megbízható információim nincsenek, ahogy a Püspökkari Értekezlet sem nyert tájékoztatást a történekről.

Május 31-i kelettel Nebdal dr.,³² a bécsi érsek személyi titkára levéllileg aziránt keresett meg, érseke megbízásából, mikor tudnék feljönni Bécsbe „a magyarországi látogatásukkal felmerült egyes dolgok megbeszélése céljából.” A levelet előterjesztettem az Állami Egyházügyi Hivatal elnökhelyettesének,³³ minden saját állásfoglalás nélkül. Nehány nap múlva távbeszélőn azt a választ nyertem tőle, hogy utazzam fel Bécsbe. Nebdal dr.-al levéllileg közöltem tehát, hogy bármikor rendelkezésre tudok állani. Időközben meghalt XXIII. János pápa s így a fejleményekben ismét elhúzódás következett be. Nem tudhatjuk, ki lesz az új pápa, nem tudhatjuk, mi lesz az irányvonala, bár kétségtelen, hogy a megtett lépéseket visszafordítani nem lesz lehetséges. Nem tudhatjuk, ki lesz az államtitkár.³⁴ De tudjuk azt, hogy nem a magyar kérdés lesz az első, amellyel a változás után foglalkoznak s ismerjük azt, hogy míg az irányvonal ki nem alakul, az egyházi dikasztériumok a szokottnál is óvatosabbak lesznek állásfoglalásukban és ténykedésükben. Kétségtelen azonban, hogy a primás elgondolásai megbuktak, az történelmileg is túlhaladott s helyzete reménytelenül tarthatatlanná vált, így annak rendezése az összes érdekeltet szempontjából rendezésre megérett. Más út, mint hogy elhagyja az ország területét nem jöhet komolyan számításba.³⁵

XXIII. János pápa a magyar ordináriusoknak adott közös és első audenciája alkalmával (1962. október 9-én) közölte velük, hogy az egyház magyarországi része helyzetének megjavítása érdekében kész Mindszenty

³⁰ *Opilio Rossi* (1910–2004): bécsi apostoli nuncius 1961–1976 között, 1976-tól bíboros.

³¹ A bécsi előkészítő megbeszélésekről lásd ADRIÁNYI GÁBOR: A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1938–1978. A Mindszenty-ügy. Bp., 2004. 43–44. vö. SÁGI GYÖRGY: Brezanóczy Pál útkeresése egyház és pártállam között. In: *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában*. Szerk. Török József, Tusor Péter, Tóth Krisztina. CST II/1., Bp., 2015. 144–145.

³² *Johannes Nedbal* (1934–1998): König bíboros érseki titkára.

³³ *Miklós Imre* (1927–2003): az Állami Egyházügyi Hivatal elnökhelyettese 1956-tól, elnöke és államtitkár 1971–1989 között.

³⁴ 1963. június 3-án hunyt el XXIII. János pápa, a konklávé június 21-én választotta meg utódát. VI. Pál pápa folytatta az addigi *Ostpolitikot*. Államtitkára 1969. április 30-ig maradt továbbra is Cicognani bíboros.

³⁵ Finoman puhatolózott ez irányban már König is első követségi találkozásuk alkalmával is.

bíborost az országból kihívni és más, megfelelő elhelyeződéséről gondoskodni. Ennek a ténynek négy szempontból van jelentősége:

Éspedig

1. az iniciatíva erre vonatkozóan egyházi személyiség éspedig a legilletékesebb egyházi személyiség részéről történt;
2. itt nem politikai, hanem egyházi kérdésről van szó;
3. olyan személy részéről (a pápa részéről) indult ki az elgondolás, akiről legcsekélyebb mértékben sem tehető fel, hogy olyasmit indítana el, ami az Egyházra nézve ártalmas vagy hátrányos;
4. hogy ennek a kérdésnek a megoldását érettnak ítéli meg.

A mostani pápa, jobban mint bármely elődje, távol akarja tartani magát és az Egyházat a napi politikai kérdésekbe való beavatkozástól. Egész vonalvezetését a békesség keresése jellemzi, mind a többi felekezetek felé, mind a – még velünk nem-szimpatizáló – politikai tényezők felé. Tehát világos, hogy itt sem politikai kérdésről van szó, hanem egyházi kérdésről. Olyan egyházi kérdésről, melyet megoldani

1. Az egyház érdekében lévőknek és
2. Most már aktuálisnak tart.

Mindszenty bíboros egyházi működéséről nem érezzük magunkat illetékesnek hozzászólni, de politikai működéséről kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy nem járt el a kellő körültekintéssel. Belevitte a magyar egyházat egy olyan harcba, melyet diadalra vinni nem voltunk sem elég erősek, sem elég tiszták. És végzetesen elvétette az időpontot, vagyis mindent arra az egy kártyára tett fel, hogy „nem tart soká”. A másik végzetes tévedése volt, hogy harcát belpolitikai kérdésnek tekintette. 1948. év karácsonya utáni örízetbevétele³⁶ óta közel 15 év múlt el. Fel kell tennünk a kérdést, hogy ennyi idő elteltével van-e és milyen fokú remény arra, hogy elgondolásait megvalósíthassa? Erre a kérdésre mindenki csak nemmel tud felelni. Az ő útja tehát sem a maga számára, sem mások számára többé nem járható. Éspedig azért, mert az ő koncepciója történelmileg túlhaladott. Van-e egy állam, mely azt az elgondolást magáévá teheti, hogy „mint az ország első zászlósura”³⁷ mutathat irányt a belpolitikai élet megváltoztatására és erre jogalapot gondol bírni. Valamikor nehézséget okozhatott az örökletes királyság idejében³⁸, ha valakit az ország primása vonakodott megkoronázni. De ma már egy államfő sem igényli legalitásának biztosítására az egyházi közreműködést, a szentelt olajjal való felkenést és a koronával való illetést. Minden megválasztott államfő szuverénnek tartja magát és birtokolja is a szuverénitást, függetlenül az országá első főpapjának áldó közreműködésétől. Ebbe a helyzetbe vissza-

³⁶ 1948. december 26-án tartóztatták le a bíborost az esztergomi Prímási Palotában.

³⁷ BALOGH MARGIT részletesen elemzi a zászlósúri hivatkozás jogi, történeti és államelméleti hátterét, Mindszenty és mások ezzel kapcsolatos felfogását és a primás közjogi szerepkörét. BALOGH, 2015. I. köt., 440–455.

³⁸ Magyarország 1687-ben lett örökletes monarchia.

kerülni, tökéletes lehetetlenség. Korábban mind az egyház, mind a király hatalma az „Isten kegyelméből” való jelleget bírta. Párhuzamosan is haladtak, mert egy irányból – fentről – származtatták hatalmukat. Amióta az „uralkodás” a népfölség elvéből származik, ez a közös irány származtatás megszűnt – annak minden következményével. Mikor a Savoya-ház megdőlt Itáliában³⁹, nem egy bíbornoknak, de még a más irányvonalat követő XII. Piusz⁴⁰ pápának sem ötlött fel a gondolat, hogy az ő joga „irányszabni a nemzetnek” és megjelölni azt a személyt (önmagát), aki az uralkodó távol- vagy nemlétében a legfőbb alkotmányos jogokat gyakorolja. De nemcsak egyetlen államban nem történhetik ez ma meg,⁴¹ de a magyar történelem hibás magyarázatával lehetett csak eljutni ehhez a felfogáshoz. Mint már mondtuk az egyház áldó, mondjuk szankcionáló közreműködésének elmaradása sok nehézség, politikai nehézség forrásává válhatott ugyan, de kijelölő hatalma Magyarországon sem volt soha. Kétségtelen hogy a magyar történelem folyamán nem egyszer támadhattak olyan helyzetek, visszavonás vagy jogsérelem esetében (bármelyik fél javára vagy terhére), hogy az ország első főpapjának joga és kötelessége lett, hogy az áthidalást keresse, de quasi döntőbírósi joga soha nem volt meg.

A primás hatályos magyar jogszabályok alapján ítéltetett el s fosztott meg szabadságától. Azzal, hogy 1956-ban egy idegen követség védelmét volt kénytelen igénybe venni s ma is ott van, az elítélés joghatályát sem nem érinti, sem nem szakítja meg. Perorvoslatot sem kért soha semmi fórum a számára. De ha kért vagy kapott volna is, teljességgel lehetetlen, hogy korábbi működési körébe visszakerülhessen.

Ha csak az egyház jogai védelmében és a hit szabadságáért állott volna ki, talán más volna a helyzet. De 1956 őszén is sem nem kereste fel székhelyét az egyházkormányzat átvétele végett, sem egyetlen templomba nem ment el, csupán politikusokkal tárgyalt.⁴²

³⁹ III. Viktor Emánuel olasz király politikai nyomásra átadta a hatalmat fiának, az 1946. május 9-án így trónra lépő II. Umberto királynak, aki azonban bő egy hónap után távozni kényszerült az ország éléről, a június 2-i államformáról szóló népszavazást követően, melyen a köztársaság-pártiak végeztek az élen. 2002-ig a dinasztia férfi tagjai be sem tehették lábukat Olaszországba.

⁴⁰ XII. Piusz (1876–1958), született Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli, 1939-től haláláig római pápa.

⁴¹ Ez a megfogalmazás csak a keresztény világra megfeleltethető.

⁴² Valójában az egyházi helyzetről tárgyalt püspökökkel is. Sőt, mint fentebb is említésre került, Esty Miklós is Endrey Mihály püspök társaságában felkereste Mindszentyt a budavári Prímási Palotában 1956. november elején „az Actio Catholica karitatív tevékenysége illetékessége tárgyában”. Ld. A Szent István Társulat története (1951–1965). Esty Miklós kéziratát sajtó a. r. és kísérő tanulmánnyal közrea. SÁGI GYÖRGY. CST II/2. Bp., 2020. 61.

Azt itt senki sem tudhatja, megfogadja-e a pápa „szeretetteljes tanácsát” és hívását, vagy inkább a mostani helyzete fenntartását választja.⁴³ De ha ez utóbbi lenne a helyzet, a kormány páholyban fog ülni és a számlát ismét az egész magyar katolicizmus fogja fizetni.

A helyzetnek valaminő – békés – megoldása egyformán az ő érdeke is, és az Egyház érdekei is.

1963. április 18-án, csütörtökön Franz König bíboros, bécsi érsek, minden előzetes közlés nélkül, diplomáciai gépkocsin, egyházi kíséret nélkül, bejött az országba s a fővárosban az osztrák követ⁴⁴ lakására hajtatott. Honnan csak délután ment ki az amerikai követség budapesti helyiségeiben öt év óta tartózkodó Mindszenty József bíboros hosszabb meglátogatására, majd még aznap – ugyanoly módon, ahogy belépett – elhagyta az ország területét.

E látogatásról az Állami Egyházügyi Hivatal elnökségének tökéletes diszkréciója és önmérséklete folytán senki – még a fővárosban tartózkodó püspökök sem – nyertek tudomást. König tervezett budapesti látogatásáról magyar, sem állami, sem egyházi részről előzőleg sem jelent meg semminemű közlés vagy nyilatkozat. Annál több, szenzációéhes kommentálás látott napvilágot a nyugati sajtóban, mely előtt maga König is ismételten – szerintünk feleslegesen – nyilatkozott. Ahogy az az ő beutazási igényének előkészítése kapcsán, továbbá Hamvas püspöknek, mint a magyar püspöki kar ezidőszertinti vezetőjének az ÁEH-hoz intézett levelezéséből is kitűnik, az előkelő vendég beutazásának céljául első sorban Hamvasnak székhelyén történő meglátogatását (nevezett bécsi látogatásának viszonzását) jelölte meg. Az ÁEH nemhivatalosan közölte ugyan azt is, hogy nincsen annak semmi akadálya, hogy Mindszenty bíborost is felkeresse. A magyarországi látogatásnak a történt módja szokatlannak s tegyük hozzá, tapintatlannak értékelhető. Különösen az látszott bántónak, hogy már hosszabb ideje semmit sem közölt Hamvassal, sem az egész látogatást nemhivatalos formában előkészítő személlyel, sőt eddig egész levelezéséből az tűnt ki, hogy a Rómában még 1962. november 27-én megbeszélésekhez fogja tartani magát. Ha titkolódnia óhajtott volna, ahogy tette, Magyarország felé, helyesebb lett volna ezt odahaza (is) tennie.

⁴³ Mindszenty bíboros 1971. szeptember 28-án hagyta el az USA nagykövetségét, a Vatikánba utazott, ahol VI. Pál pápa szeretettel fogadta. Innen utóbb Bécsbe utazott, s haláláig a Pázmáneumban élt, innen járta be a világ magyar közösségeit.

⁴⁴ *Simon Koller* (?-?): 1963-tól budapesti osztrák követ, 1965–1967 között nagykövet.

A magyar református lelkészeket ért sérelmek a csehszlovák uralom húsz évében

HARSÁNYI BÉLA

Absztrakt

A tanulmány kifejezetten a református lelkészek korabeli helyzetére koncentrálva mutatja be az olvasó számára a címben említett kor vészterhes, és az egész magyarság számára sorsfordító és nehéz időszakát. Azt, hogy mik voltak azok az egzisztenciális, ugyanakkor ezzel szoros összefüggésben hitvallásbeli és nemzetiségi nehézségek és kihívások, amelyekkel az idegen államhatalom részéről a református lelkészeknek szembe kellett nézniük. Hogyan próbálták a csehszlovák állami szervek a maguk pénzügyi és törvényi lehetőségeivel választásra kényszeríteni a református lelkészetet az anyagi megélhetés, és a nemzethűség valamint az egyházukhoz való hűség között. Milyen gazdasági és törvényi sérelmeket és hátrátételeket kellett a lelkészeknek elszenvedniük az állampolgársági törvény és a kongruatortörvény következményeként. Milyen sérelmes eljárásokat alkalmaztak a református lelkészekkel szemben, úgymint az államsegélyek megvonása, az országból való kiutasítás vagy éppen fegyelmi eljárások kezdeményezése. Kísérletet tesz továbbá a tanulmány arra is, hogy bemutasson néhány konkrét esetet azok közül a személyes meghurcoltatások közül, amelyek a református lelkészeket 1938 folyamán tömegével érték a csehszlovák hadsereg részéről. Bár a sérelmek felsorolása nem lehet teljes, nagy vonalakban mégis megismerkedhetünk az érintett lelkészek kálváriájával, és tisztelettel, megbecsüléssel állapíthatjuk meg róluk, hogy nem hagyták magukat megvesztegetni, a legtöbben kezdettől fogva felismerték a ravaszul felállított csapdákat, és ha kellett, inkább választották a szegénységet, sínylődést, mint magyar népük és református egyházuk elárulását.

1. Bevezetés

Ha a református egyház 20. századi sérelmei, szenvedései kerülnek szóba, akkor általában azonnal kommunizmus áldozataira, a Gulágra hurcolt lelkészekre, a bezárt, és gabonaraktárrá átalakított templomokra gondolunk, ami természetesen érthető és jogos. Kevésszer jut eszünkbe a 20-30-as évek anyaországunktól elszakított református gyülekezeteinek és lelkészeinek a sorsa. Pedig talán nem túlzás azt mondani, hogy ekkor zajlott a „bemelegítés”, ezek az évek készítették elő az utat, és ágyaztak meg a későbbi szörnyűségeknek. Nem kétséges, hogy 1919 és 1939 között a felvidéki és kárpátaljai református egyháznak, és lelkészeinek, mint a magyarság egyik fő képviselőinek, a csehszlovák államhatalom és a kü-

lönböző hivatalok részéről igen sok sérelmet kellett elszenvedniük. Ez az adott körülmények között talán még akkor is így lett volna, ha egyébként az újdonsült állam hivatalos képviselői és bürokratái a lehetséges legnagyobb előzékenységgel, empátiával, és jóindulattal viseltettek volna a magyarok iránt, azonban, mint bizonyára sejtjük, nem így viseltettek. A magyar református lelkészek kezdettől fogva a legsúlyosabb hátratételeket, atrocitásokat, hátrányos megkülönböztetést szenvedték el ebben az időszakban. Ezeknek egy része az állami rendszerszintű magyarokkal szembeni negatív diszkrimináción alapult, egy másik része a csehszlovák kormánzatnak közismerten baloldali, liberális és egyházellenes világnézetén, harmadik része pedig egyszerűen „csak” a helyi állami hivatalnokok, köztisztviselők, végrehajtó hatalmi szervek csehszlovák sovinizmusán.

2. *Sérelmes törvények*

2.1. Az állampolgársági törvény

A magyarellenesség fő megtestesülése a csehszlovák állampolgárság, és az ezzel nyilván automatikusan együtt járó alapvető jogok és juttatások igen szűkkeblű és szűkmarkú megítélésében jelent meg. Bár a Társult Főhatalmak és Csehszlovákia között létrejött Saint-Germain-en-Laye-i szerződés, mely Csehszlovákia függetlenségéről, és a kisebbségek védelméről szólt, a 3. cikkelyben még leszögezte, hogy Csehszlovákia mindenemű alakiség nélkül csehszlovák állampolgárként ismeri el mindazokat a magyar és egyéb állampolgárokat, akiknek lakóhelyük vagy községi illetőségük a szerződés megkötésének idején Csehszlovákiának ítélt területen van¹, az 1920. évi 236. számú csehszlovák állampolgársági törvény ebből a jogból már kizárja azokat a személyeket, akik 1910. január 1-je után jutottak községi illetőséghez valamely Csehszlovákiához tartozó településen. Tekintettel arra a körülményre, hogy az ezer éven át egy állam területén élt magyarság egy jelentős része, különösen a középosztály, állami- és megyei tisztviselők, katonatisztek, tanítók, lelképásztorok, vasutasok, postások, hivataluknál fogva állandó mozgásban voltak az ország területén, el lehet képzelni, hogy hirtelen több ezerre ugrott az állampolgárság nélküliek száma a magyarság körében, amely együtt járt nem csak anyagi egzisztenciájuk elvesztésével, hanem az állam területéről való kiutasítás veszélyével is. A helyzet 1923-ban még súlyosabbá lett, hiszen a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság egy az előbb említett törvényre vonatkozó téves értelmezése folytán olyan határozatot adott ki, hogy a régi magyar joggyakorlattal ellentétben községi illetőséget nem lehet hallgatólagosan szerezni, csak személyes folyamodvány útján. A magyar

¹ FEDINEC, Cs.: Iratok a Kárpátaljai magyarság történetéhez 1918-1944. Törvények, rendeletek, kisebbségi programok, nyilatkozatok, Somorja-Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004., 55.

jogértelmezés ugyanis az volt, hogy az a személy, aki négy éven keresztül egy községben lakik, és ez alatt legalább egyszer is hozzájárult a község anyagi terhehez, az automatikusan megszerezte a községi illetőséget. A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróságnak ez a határozata tehát újra csak sok ezerrel megemelte a hontalanok számát, hiszen sokan teljesen jóhiszeműen abban a tudatban éltek addig, hogy mivel 1910. január 1-je előtt már legalább négy évet éltek adott községükben, bár nem folyamodtak községi illetőségért, automatikusan megilletti őket az állampolgárság. Ilyen esetekben a hatóságok annak igazolását kívánták az illetőktől, hogy ők, vagy jogelődjük 1871. június 10-én Csehszlovákiához csatolt településen bírtak illetőséggel. Ha ez nem így volt, akkor akármilyen hosszú ideje élt is az illető az adott területen, nem ismerték el állampolgárságát. A református lelkészek ezen körülmények között tömegesen veszítették el állampolgárságukat, aminek következtében nem kaptak államsegélyt, és folyamatos végzálásnak voltak kitéve a csehszlovák hatóságok részéről, sokakat pedig ki is utasítottak az országból. A helyzeten kicsit javított az 1926-ban elfogadott Lex Derer-Szent-Ivány, amely a törvényben meghatározott záros határidőn belül lehetőséget adott az állampolgárságért folyamodni mindenkinek, aki 1906. január 1-je óta a Csehszlovákiához csatolt volt magyar területeken lakott, és folyamodványának kedvező elintézése nem ütközött semmilyen törvényi, vagy állambiztonsági akadályba. A törvény kimondta még, hogy ezeknek a személyeknek az állampolgárság visszamenőlegesen, azaz 1918. október 28-tól számítandó be.² Természetesen ez a törvény nem oldotta meg a hontalan magyarok tömegeinek a kérdését. Nagyon sok lelkész még ezzel a lehetőséggel sem tudott élni, és így igen nyomorúságos körülmények között, csupán a kevéssé helyi, gyülekezeti javadalmára támaszkodva kellett eltartania általában népes családját.³

2.2. A kongruatörvény

Az egyházellenesség területén Csehszlovákia egész Európában igen előkelő helyen állt. Büszkén hirdette magáról liberális világnézetét, és már nagyon korán lehetővé tette állampolgárai számára a felekezeten kívüliiséget.⁴ Sok egyéb jelenség mellett az államnak ez az egyházellenessége az 1926. évi kongruatörvényben öltött testet. Az 1926. évi 122-es számú törvényhez már a megjelenése előtt nagy reményeket fűztek a lelkészek, hiszen anyagi helyzetük javulásának ígéretét látták benne. Szomorúan

² DOBOSSY, I.: A felvidéki magyarság jogi helyzete a Csehszlovák Köztársaságban, in: Csátár István–Ölvedi János (szerk.): *A visszatért Felvidék adattára*, Budapest, Mahr Ottó és Társa „Rákóczi” Könyvkiadó Vállalata, 1939, 66–72. 69-70.

³ Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára, PF-7, Idrányi Barna levele Czinke Istvánhoz, 1928. szeptember 25. (továbbiakban: TiREL)

⁴ NOSZKAY, Ö.: A magyar katolicizmus, in: Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918-1938*, Budapest, Az Ország Útja kiadása, 1938, 7–14., 7-8; 11.

kellott tapasztalniuk, hogy a kormány még csak meg sem kérdezte sem a református, sem bármely más felekezet képviselőinek álláspontját a kérdésben, hanem önkényesen, és leértékelő módon szövegezte meg a törvényt.⁵ A lelkészek alapfizetését évi 9000 cseh koronában állapították meg, ami az elemi iskolai végzettségük fizetésének felelt meg ekkor. Tehát ez volt az az összeg, amelyre legkevesebb kiegészítette az állam a gyülekezetektől kapott járandóságokat. Ehhez háromévenként 972 korona korpótlék is társult. A lelkészi fizetés összege ugyanakkor nem haladhatta meg a 19000 koronát. Ezen kívül a lelkészek igényelhettek neveltetési járulékot. Egy gyerek után 1224 koronát, több gyerek után 1800 koronát. A lelkészek gyülekezeti jövedelmébe a természetbeni szolgáltatások is beszámítandók voltak, amiknek pénzbeli értékét a lelkész meghallgatása mellett az elsőfokú közigazgatási hatóságnak volt jogában megállapítani.⁶ Itt aztán gyakran komoly hátrányok érték a lelkészeket. Hiszen a legtöbb helyen akár fából, akár búzából csak a másod-harmadrendű minőségű szolgáltatást kapta a lelkész a gyülekezeti tagoktól, ám a fizetésébe már jó minőségüként, piaci áron számították bele. A gyülekezeti földek műveléséből bejövő jövedelmet az állam szintén igen gyakran magasra értékelte, holott nyilvánvaló volt, hogy a lelkész, szakértelem, idő, megfelelő eszközök híján sokkal kevesebb hasznot tudott megtermelni a földből, mint egy átlag gazda.⁷ Az ily módon túlságosan magasra felértékelte helyi jövedelem mellé a lelkészek sok helyen még ennek a nagyon szerényen megállapított kongruának is csak töredékét kapták meg.

3. Sérelmes eljárások

A református magyar lelkészeket érintő törvényi sérelmek rövid összefoglalása után térjünk rá egy sokkal szélesebb területre, a mindennapi jogalkalmazás során a különböző szintű hatóságoktól elszenvedett sérelmekre. Ezeknek száma természetesen igen magas. Még arra sem vállalkozhatunk, hogy a forrásokban megtalálható eseteket felsoroljuk. De nagy vonalakban összefoglaljuk őket.

3.1. A lelkészi fizetés, 1919-1920-as államsegély

A kezdeti időkben a lelkészek életét Pozsonytól Técsőig leginkább a hatalmas méreteket öltő szegénység, nincstelenség, lerongyolódás nehezítette meg. A hatalmas infláció, mindenféle állami juttatásnak, támogatásnak éveken keresztül hiánya, a gyülekezetek anyagi helyzetének drasztikus romlása mind hozzájárult a lelkészek rossz anyagi helyzetéhez. Sedivy László nyitrai missziói lelkész például 1920 júliusában arról panaszkodik püspökének, hogy csak a tehetősebb rokonok, családtagok

⁵ PÉTER, M.: Testvéri szó, in: *Református Egyház és Iskola* 6 (1926. március 28.), 8–9.

⁶ A kongrua törvény, in: *Református Egyház és Iskola* 6 (1926. július 11.), 2–4.

⁷ PÉTER, M.: Pár szó az ungi határozathoz, in: *Református Egyház és Iskola* 6 (1926. szeptember 5.), 1–3.

segítségének köszönheti, hogy neki és népes családjának eddig még nem kellett éheznie, és valamilyen sürgős külföldi, vagy kerületi segély után érdeklődik.⁸ A Beregi Református Egyházmegye 1920 novemberi közgyűlésén pedig az hangzik el, hogy 1919 tavasza óta egy-két kivételt leszámítva, gyakorlatilag az egyházmegye egész lelkészi kara mindössze az egyházközségek számukra biztosított termőföldjeiből él.⁹ Nagyon jellemző megnyilvánulás volt az, amikor egy 1922 novemberi beregi egyházmegyei közgyűlésen a lelkészcsaládok helyzetét a következő jelzős szerkezettel jellemezték: „irtóztató nyomor”.¹⁰ A beregi egyházmegyéhez hasonló állapotokról számolnak be ebből az időszakból az ungi egyházmegye, és az összes többi elszakadt területre került egyházmegye, lelkészei is.¹¹ Különösen sérelmesnek, és aggályosnak tartották, hogy tudniillik az összes többi felekezet belhivatalnokai megkapták az államfordulat kezdetétől számítottan államsegélyeiket, csak éppen a túlnyomó többségében magyarokból álló református egyház lelkészei és tanítói nem. Természetesen a református egyetemes konvent sem hagyhatta szó nélkül a lelkészek államsegélyeinek, teljes jövedelemnélküliségének állapotát, és éveken keresztül követelte memorandumokban, levelekben és minden lehetséges módon az államhatalom különböző szintű képviselőitől az 1919-1920-as évekre a lelkészeknek járó államsegély kifizetését.¹² Ezt azonban a csehszlovák hatóságok előbb különböző jogi akadályokra hivatkozva, majd miután az egyházi tényezők azokat tételesen megcáfolták¹³, a kérelmeket, feliratokat egyszerűen figyelmen kívül hagyva, nagyrészt soha nem utalták ki a református lelkészeknek.

3.2. Kiutasítások a köztársaság területéről

Azok a személyek, köztük nagyon sok református lelkész, akik nem feleltek meg az állampolgárság éppen aktuálisan elvárt követelményeinek, és ráadásul még valami módon az államellenesség gyanújába is keveredtek, nagyon könnyen azon kaphatták magukat, hogy az ország területéről való zsupáni kiutasító végzést kézbesítették számukra. Ilyen volt Szutor

⁸ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, (továbbiakban: *TtREL*) I. 27. b. 8, Sedivy László levele Németh Istvánhoz, 1920. július 9.

⁹ SÜTŐ, Á. (szerk.): A Beregi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1920. november 25. 2. szám.

¹⁰ A Beregi Református Egyházmegye közgyűlése in: Református Egyház és Iskola (2. évf. 50. sz.), 1922. december 10, 205.

¹¹ PATAKY, P. (szerk.): Az Ungi Református Egyházmegye Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1920. október 12. 5. szám.

¹² *TiREL*, PF-50, A Szlovenszkói Tiszáninenni és Dunáninenni Egyházkerületek közös memoranduma a Csehszlovák Köztársaság elnökéhez, 1920. szeptember 8.

¹³ *TiREL*, PF-50, A Szlovenszkói Református Egyetemes Egyház Konventjének levele a Csehszlovák Köztársaság népművelődési és vallásügyi miniszteréhez, 1922. május 17.

Jenő beregszászi lelkész¹⁴, Illyés István csonkapapi lelkész¹⁵, Molnár Ferenc asztélyi lelkész¹⁶, Sipos Imre csepei lelkész¹⁷, Rátz Miklós badalói lelkész¹⁸ és még sokan mások. A végzésben ki egy, ki harminc napot kapott a köztársaság területének elhagyására, Szutor Jenőnek még azt is megszabták, hogy melyik nap, hány órai vonattal kell távoznia. Fellebbezésre három napot kaptak az illetők, azonban sok értelme nem volt ezeknek, a felettes hatóságok általában helybenhagyták a zsupáni hivatal határozatát. Meg kell ugyanakkor jegyezzük, hogy a kiutasított lelkészek közül nagyon sok, néhány hónap távollét után, egyelőre ismeretlen eljárás és kapcsolatok révén, mégis visszatérhetett gyülekezetébe.

3.3. Fegyelmi eljárások kezdeményezése

Akiket a csehszlovák hatóságok nem utasítottak ki az országból, mert nem volt olyan súlyú a vétség, amivel vádolták őket, hogy ezt indokolta volna, vagy mert csehszlovák állampolgársággal rendelkeztek, azok ellen fegyelmi eljárásokat kezdeményeztek egyházfőhatóságuknál. A kongruát és mindenféle állami juttatást ilyenkor a legtöbb esetben természetesen azonnal, még a vád bebizonyosodása előtt beszüntették. A vélt vagy valós nemzetiségi sérelmekre ebben az időben nyilván ki is voltak hegyezve a hatóságok, és mint korábban már utaltunk rá, a reformátusságban egyébként is a magyar irredentizmus és revizionizmus fészket látták. Sok lelkészt, mint iskolaszéki elnököt, a járási tanfelügyelő fogott fegyelmi eljárás alá, mert nem tette ki Masaryk arcképét az egyházközségi iskolában, nem volt hajlandó eltávolítani a magyar állami jelképeket¹⁹, nem ünnepeelt meg a gyerekekkel valamilyen állami ünnepet²⁰, vagy nem az államnnyelven tanította az állami iskolába járó magyar református gyerekeknek a vallást.²¹

¹⁴ *TiREL*, I. 27. b. 8, Munkácsi Zsupáni Hivatal levele Szutor Jenőhöz, 1923. április 26.

¹⁵ *TiREL*, I. 27. b. 8, Munkácsi Zsupáni Hivatal levele Illyés Istvánhoz, 1923. június 16.

¹⁶ *TiREL*, I. 27. b. 8, Molnár Ferenc levele Bertók Bélához, 1924. január 25.

¹⁷ Réz, L.–Sörös, B. (szerk.): Reformátusok naptára az 1924-dik szökőévre hivatalos egyházi névtárral, Rimaszombat, a Református Egyetemes Konvent Kiadása, 1923. 89.

¹⁸ *TiREL*, I. 22. a. 11, Rátz Miklós levele Bertók Bélához, 1933. április 7.

¹⁹ *TiREL*, I. 27. b. 8, Micura teljhatalmú miniszter levele a Dunáninenni Református Egyházkerület Püspöki Hivatalához, 1922. február 4.

²⁰ *TiREL*, I. 27. b. 8, Podkarpatska Rus tanügyi referensének levele Biki Ferenchez, 1924. december 4.

²¹ SZABADI, I. (szerk.): Tiszántúli református lelkész-önéletrajzok 1942-1944. A Tiszántúli, Királyhágómelléki és Kárpátaljai Egyházkerületek lelkészeinek emlékezete I. kötet (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transbiscani XVIII.), Debrecen-Nagyvárad, A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának és a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltárának

Szintén fegyelmet kezdeményeztek azok ellen, akik bármilyen mértékben részt vettek olyan mozgalmakban, eseményeken, rendezvényeken, amelyek a csehszlovák állam ellen irányultak.²² Kiss Ferenc gortvakisfaludi lelkész azzal hívta ki maga ellen a csehszlovák hatóságok haragját, hogy Feleden egy vendéglőben egy nagyobb társaságban elénekelték a magyar himnuszt, és miután ezt követően gyalázó szavak hangoztak el a Csehszlovák Köztársaságra, Kiss ez ellen nem tiltakozott, hanem „azonosította magát” az elhangzó véleményekkel.²³ Büntetendő cselekménynek minősült a felvidéki magyarság sorsa, Magyarországtól való elszakadása feletti sajnálkozás és fájdalom szóbeli kifejezése is, mert ezt is államellenesnek titulálták.²⁴

Igen nagy hangsúlyt fektettek az állami szervek Csehszlovákia megalakulásának, Masaryk elnök születésnapjának, később pedig, egyéb kisebb állami jeles napoknak a kellő módon való megünneplésére, és arra, hogy a köztársaság templomaiban ezen alkalmakkor méltó ünnepi istentisztelet tartassék. Ez alól nem húzhatta ki magát a református egyház sem. Amennyiben egy-egy lelkész valamilyen okból ezt mégis elmulasztotta, számonkéréssel, az államellenesség vádjával, és ha nem sikerült megfelelő indokot felmutatnia mulasztására, kongrualeltiltással kellett számolnia.²⁵ Természetesen nem maradhattak ki a prédikációk sem az államvédelmi kontroll alól. A Magyarországhoz való visszakíváncozás, az Anyaországgal való kapcsolattartás fontossága tiltott témák voltak, amelyekért szintén fegyelmi eljárás fenyegette a lelkészt.²⁶

Persze voltak indokoltak tűnő esetek is, mint például Sallay Gyula nagyszelmenci lelkészé, aki 1921-ben azon mesterkedett, hogy felrobantsa a szürtei és csapi vasútállomások közötti hidat, hogy az akkori részleges mozgósítás alkalmával megakadályozza a csehszlovák katonaság felvonulását a magyar határhoz.²⁷ Az ügygel kapcsolatban a források elmentmondások, mert az egyik szerint ténylegesen végre is hajtották a fenti összeesküvést, míg a másik szerint csak eltervezték, és készen álltak az akcióra, a parancs azonban végül nem érkezett meg Magyarországról.

közös kiadványa, 2016. 13.

²² *TtREL*, I. 27. b. 8, Podkarpatska Rus tanügyi referensének levele Szentimrey József espereshez, 1922. augusztus 12.

²³ *TtREL*, I. 27. b. 8, Az Iskola és Nemzetművelődési Minisztérium Referátusának levele Czinke Istvánhoz, 1923. szeptember 20.

²⁴ *TtREL*, I. 27. b. 8, Az Iskola és Nemzetművelődési Minisztérium Referátusának levele Czinke Istvánhoz, 1923. november 26.

²⁵ *TtREL*, I. 27. b. 8, Az Iskolai és Nemzetművelődési Minisztérium Referátusának levele Czinke Istvánhoz, 1924. április 14.

²⁶ *TtREL*, I. 27. b. 8, Az Iskolai és Nemzetművelési Minisztérium Referátusának levele Balogh Elemérhez, 1925. augusztus 11.

²⁷ *TtREL*, I. 27. b. 8, Iskolai és Nemzetművelődési Minisztérium Referátusának levele Czinke Istvánhoz, 1924. szeptember 4.

Az egyik beszervezett személy azonban három év múlva megharagudott a lelkészre és 1924-ben feljelentette. Természetesen azonnal házkutatást tartottak nála, és a kassai börtönbe kísérték. Mivel azonban a feljelentőn kívül senki más nem vallott ellene, 1925 márciusában szabadon engedték. Jellemző ebben az esetben is, hogy még a letartóztatása idején azonnal megvonták Sallaytól a csehszlovák állampolgárságot, és beszüntették minden állami járandóságát, hiába mentették azonban fel, ezeket már nem kapta vissza. Ebből is látható, hogy elveszteni nagyon könnyű volt ezeket már a pusztá gyanúsításra, visszaszerezni azonban nem volt egyszerű.²⁸

4. 1938 őszenek eseményei

Az eddig elmondott sérelmek bármilyen kellemetlenek, diszkriminatívak voltak is a református lelkészek életére, nem mérhetőek ahhoz a kétségbeesett, tehetetlenségének dühét a civil lakosságon, és különösen a református lelkészekben, kitölteni kénytelen erőszakhullámhoz, amelyet 1938 őszén a csehszlovák katonaság vitt végbe. Nagyrészt Tárnok Gyula marcelházai lelkész gyűjtötte ezeket össze a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének megbízásából 1939-ben és 1940-ben a „Szürke könyv. Adattár az 1918-1938 években cseh megszállás alatt élő Felvidéki Református Egyház történetének megírásához” című munkájához.²⁹ Ezenkívül sok forrást rejt a témában Soós Béla, volt tiszántúli egyházkerületi levéltáros 1941-es kezdeményezésére, szintén a konvent által felkarolt és egyetemes egyházi szintre emelt életrajzgyűjtés, melyet a korabeli református lelkészekről kértek beküldeni.³⁰ Ebben a fejezetben, mint majd látni fogjuk, nem szükségeltetik különösebb magyarázó rész, ami világossá tenné, hogy hogyan és miért volt sérelmes az adott eljárás vagy történet egy-egy református lelkész életére. Elég világos lesz ez magától is.

4.1. Ujlaki Sándor

Ujlaki Sándor Bajánházán volt lelkész, amely települést azonban a bécsi döntés Szlovákiában hagyott. A bajánházai reformátusok ebbe semmiképpen sem tudtak belenyugodni, és mindent elkövettek azért, hogy határkiigazítás történjék a javukra. Ez persze felgerjesztette a csehszlovák hatóságok dühét a reformátusok, és különösen lelkészüik ellen. Az első letartóztatási kísérlet 1938. november 11-én történt ellene, ekkor azonban a község lakossága még megvédte. November 24-én azonban már egy nagyobb csapat felfegyverzett katona jött érte, s otthonából elhurcolta. Lakárdba vitték, ahol egy éjszakán keresztül kihallgatták, majd Nagymihályba került, ahol a járásbíróóság hazaárulásért elítélte. Kilenc nap múlva azonban kicserélték a magyar hatóságokkal egy csehszlovák

²⁸ *TiREL*, I. 27. b. 8, Sallay Gyula levele Tárnok Gyulához, 1940. április 30.

²⁹ *TiREL*, I. 27. b. 8.

³⁰ *TiREL*, I. 8. d.

kémre. Kiutasították Szlovákiából, és áttették a határon. Felesége éjszaka szintén utána szökött a határon, nyilván nem is volt ajánlatos Szlovákiában maradnia. 1939. március 14-ig aztán egyik rokontól a másikig vándoroltak, sok segítséget kaptak Ravasz Lászlótól. 1939 márciusának közepén térhettek végül vissza gyülekezetükhöz Bajánházára.³¹

4.2. Kiss László

Kiss László mezővári lelkész szenvedései azzal kezdődtek, hogy túl korán várták és remélték a magyar felszabadító csapatok megérkezését. 1938. október 10-én ugyanis ismeretlenek felrobbantották a nagyborzsovai hidat. Ebből kifolyólag elterjedt a hír a községben, hogy 11-én már biztosan bejönnek a magyarok. A templomra, házakra kikerült a háromszínű nemzeti lobogó, és az emberek az utcán várták az érkezőket. Nem a magyarok jöttek azonban, hanem három csehszlovák tank, egy század katona, és nagyszámú csendőrség. Ők aztán a faluban nagy rajtaütést tartottak, hat személyt, köztük Kiss Lászlót, letartóztattak, és Borzsovára vittek. Borzsován folytatódott tovább a már mezőváriban megkezdett fenyegetés, kihallgatás, verés. Este 8 órakor elvitték őket Beregszászra a fogdába. Három napig tartották itt Kisst, majd elengedték, de nyugta nem volt, bujdokolnia kellett november 6-ig, a magyar katonák megérkezéséig.³²

4.3. Horváth Győző

Horváth Győző macsolai lelkészt 1938. október 30-án reggel ágyából riasztottak fel, és őrizetbe vették a körjegyzői lakás tanácstermében. Együtt őriztek vele még másik hét gecsei, csomai, macsolai, badalói lakost is. Először azt az információt kapták, hogy katonai törvényszék elé fogják őket állítani, de hogy miért, azt nem tudták meg. Később kiderült, hogy túszként fogták el őket. Kijelentették nekik, hogy az őrség az első gyanús mozdulatra fegyverhasználatra van feljogosítva. Nyolc napig tartották őket fogva a legelemibb kényelmi eszközök, ágy, asztal, szék, nélkül. November 6-án aztán végre bevonultak a magyar csapatok Macsolára, és a túszoikat elengedve a csehszlovák csapatok visszavonultak.³³

4.4. Petneházy Gyula

1938. október 28-án éjszaka Mezőkaszonyban Petneházy Gyula lelkész lakását egy csehszlovák „terrorkülönítmény” vette körbe, és két órán keresztül házkutatást végeztek nála fegyvereket és bújtatott magyar kémeket keresve. Ilyesmit nem találtak, megtalálták azonban a Magyar Nemzeti Párt párttagsági könyvét, és ez már elég volt a számukra ürügynek arra, hogy megszállják mind a templomot, mind a parókiát. A parókia ablaka alá állított aknavetővel olyan vad lövöldözésbe kezdtek az éjszaka közepén, hogy másnap reggelre több helyen megrepedt a ház vályogfala, és az épület életveszélyessé vált, ezért Petneházy családjával együtt kiköltözött

³¹ *TiREL*, I. 27. b. 8, Ujlaki Sándor levele ismeretlenhez, é. n.

³² *TiREL*, I. 27. b. 8, Kiss László levele Nyitray Bélához, 1939. január.

³³ *TiREL*, I. 27. b. 8, Horváth Győző levele Nyitray Bélához, 1939. január 14.

onnan. Erre október 30-án, mint „banditát” letartóztatták, kihallgatása során az eszméletvesztésig verték és rugdosták. Még aznap tizenegy letartóztatott mezőkaszonnyal együtt Nagybégányba szállították. Ott előbb sötétzárkában, majd egy világosabb helyen tartották fogva napokig. Természetesen ez idő alatt is rengeteg fizikai és lelki terrort alkalmaztak ellenük. November 2-án Zápszonyba hurcolták át. Ekkorra azonban fizikai ereje, egészségének állóképessége úgy megromlott, hogy a katonák, hogy meg ne haljon, november 5-én innen hazaengedték.³⁴

4.5. Korláth Gyula

1938. október 11-én Fornos község mellett magyar szabadcsapatok ütköztek meg a csehszlovák haderővel. Október 13-án este négy bujdosó magyar katona jelent meg Korláth Gyula fornosi lelkész parókiáján, aki feleségével szállást és ételmezt nyújtott nekik pár éjszakára, majd a katonák továbbálltak egy másik falubeli gazda, Deresi István csűrjébe, ahol nagyobb biztonságban érezték magukat. Később ezt a négy katonát menekülés közben a csendőrök elfogták Gáton, és hosszú ideig tartó durva vallatás során bevallották, hogy kik voltak korábbi bűjtatóik. Október 23-án jöttek el a csendőrök Korláthért és Deresiért. Kerepecre vitték őket a csendőrségre, ahol szembesítették őket Prém Józseffel, az egyik elfogott felkelővel, valamint erőszakos kihallgatásban részesültek. Másnap, október 24-én a munkácsi járásbírósa feltételesen szabadlábra helyezte Korláthot. Október 29-én azonban újra letartóztatták most már feleségével együtt, és az ungvári törvényszéki fogházba vitték őket. Itt voltak november 3-ig, amikor a politikai foglyokat szabadon bocsátották.³⁵

4.6. Bary Gyula és Hédervári Dezső

Amikor a Magyarországról beszivárgott önkéntes szabadcsapatok 1938. október 9-ről 10-re virradó éjszakán felrobbantották a Nagyborzsova és Bene közötti vasút egyik hídját, a csehek bosszúra szomjazva, október 10-én este letartóztatták a Beregszászból éppen hazaérkező Bary Gyula nagyberegai esperes-lelkészt, és még vele együtt több közmegebecsülésnek örvendő falubelit, köztük Hédervári Dezső segédlelkészt. Mindegyiküket erősen megverték, majd Beregszászra, onnan pedig Ungvárra szállították a törvényszéki fogházba. A beregszászi államügyész végül ejtette Bary és néhány társa ellen a vádat, így október 20-án elengedték. Mivel azonban fülébe jutott, hogy a katonai hatóság óvást emelt szabadlábra helyezése ellen, előbb a kigyósi parókián, később a beregszászi egyházmegyei könyvtár egy belső szobájában bujkált. November 8-án abban a reményben tért haza Nagyberegre, hogy november 9-én megérkeznek a felszabadító honvédek. Másnap arról értesültek, hogy Nagyberegre csak 10-én történik meg a bevonulás. Ezen a napon vonult visszafelé a magyarok elöl egy nagyobb tömeg csehszlovák katonaság, akik azonban egyszer csak néhány tankkal a község végéből visszafordultak, és azzal az ürügy-

³⁴ *TiREL*, I. 27. b. 8, Petneházy Gyula levele Nyitray Bélához, 1939. január 14.

³⁵ *TiREL*, I. 27. b. 8, Korláth Gyula levele Nyitray Bélához, 1939. január 23.

gyel, hogy valaki a faluból közéjük lőtt, nagy rajtaütést tartottak. Baryt is a községházára vitték, éppúgy, mint sok tekintélyes polgárt, köztük újra Hédervári Dezsőt. Újra megverték mindenkit, majd kettesével-hármasával összeláncolva őket, kivezették a községháza elé. Itt is folyamatosan verték őket, és magukkal hurcolták Makarjáig. Sokszor kényszerítették őket az úton, hogy a dombra felfelé vezető szakaszokat futólépésben tegyék meg. Makarján egy éjszakát az állami iskola egyik mellékhelyiségében töltöttek, a melléjük állított goromba katonák kivégzésükre vonatkozó fenyegetései között. Másnap reggel hatukat hazabocsátották és már csak hatan, köztük Bary és Hédervári, folytatták az utat. Rabul ejtőik kijelentették, hogy ha útközben Nagyberegről bármilyen zavargásnak hírért vennék a csehszlovák csapatokkal szemben, mindnyájukat főbelövik. Miután ilyesmi nem történt, november 10-én délben őket is elbocsátották. Bary hazatérve szembesült azzal, hogy időközben a fent említett tankokkal a templomot és a tornyot összelövéldözték, a toronyóra egyik lapját kilőtték, az egyik harangot megcsorbították, az egyik ablak kerületét teljesen összeroncsolták. Nála házkutatást végeztek, és minden mozdítható értéket elvittek. Hédervárinak hetekig kellett feküdnie a sok kegyetlenség miatt.³⁶

4.7. Pói József, Jármy Béla, Balla István, Nyitray Béla

A mai Beregszászi Járás Beregszásztól észak-nyugatra fekvő tájegységét, és az itt elhelyezkedő községeket nevezik Tóhátnak. Itt található többek közt Harangláb, Hetyen, Bótrágy és Bányú is. Ezen községek református lelkészeit Pói Józsefet (Harangláb), Jármy Bélát (Hetyen), Balla Istvánt (Bótrágy), Nyitray Bélát (Bányú) és velük még több más személyt is, 1938. október 31-nek estéjén karhatalommal és súlyos bántalmazások közepette letartóztatták, és a Beregsom mellett lévő cseh kolónián egy volt cseh telepes házában spájzába zárták be őket. Miután november 1-jén a rabok követelték, hogy vigyék őket bíróság elé, vagy hallgassák ki őket, amiből legalább megtudnák, hogy mi okból vannak fogságban, tájékoztatták őket arról, hogy ők túsok. Ha odahaza a falujukban bármiféle államellenes megmozdulás történik, és egyetlen csehszlovák katonának is baja esik, őket azonnal főbe lövik. Nyitray beszámol egy rettenetes éjszakájukról, amikor a bécsi döntést követően egy vad cseh katona rohant be hozzájuk, és azt kiabálta, hogy jönnek a civilek, mert megtudták, hogy itt tartják fogva a túsokat, de ha csak egy katona is meghal, akkor ő kézigránátot dob be a szobába és kivégzi őket. Ezután délután háromtól reggel hat óráig a foglyok nem hallottak mást, csak géppuskaropogást, ágyúdörgést. Közben pedig lemondtak az életükről, és könnyek között, imádkozva várták, mikor dobják be hozzájuk a gránátot. Végül is a magyar hadsereg bevonulásával mind a tizenkét rab sértetlenül kiszabadult a fogságból.³⁷

³⁶ *TiREL*, I. 27. b. 8, Bary Gyula levele Nyitray Bélához, 1939. június 20.

³⁷ *TiREL*, I. 27. b. 8, Nyitray Béla jelentése a tóháti református lelkészek sérelmeiről,

4.8. Körössy Sámuel

Körössy Sámuel hernádszadányi lelkésznek és fiának másfél éven át tartó vizsgálati fogságáról zavarosak a források. Simon József abaúji esperes ugyanis azt írja róla, hogy 1935 szeptemberétől 1939 márciusáig tartott. Amellett, hogy ez jóval több, mint az említett másfél év, ez azért is lehetetlen, mert a magyar revízióra 1938 novemberében került sor, tehát legkésőbb ekkor ki kellett, hogy szabaduljon. Simon azonban szabadulásukkal kapcsolatban nem említi a magyarok bevonulását, tehát azt nem ez idézte elő. Ebből arra következtethetünk, hogy a fogság még a magyarok bevonulása előtt véget ért, tehát a Simon által megadott befejező dátum a helytelen. Mivel nem valószínű, hogy egyszerre elrontotta volna a befejező és a kezdő dátumot is, ezért a fogság kezdetének elfogadhatjuk 1935 szeptemberét. Ettől számítva a másfél évet pedig 1937 márciusát kapjuk meg. Körössy és fia valószínűleg ekkor szabadultak. Simon elmondása szerint a vizsgálati fogság célja egyedül az volt, hogy a Körössyt a másfél év alatt rendszeresen felkereső detektívek különböző nagy értékű ajándékok ígéretével próbálták rávenni arra, hogy egyházmegyei lelkésztársairól kompromittáló adatokat szolgáltatson. Simon tudni véli, hogy ennek semmi eredménye nem lett.³⁸

4.9. Nagy Á. Zoltán

Nagy Á. Zoltán körtvélyesi lelkészt a csehszlovák hatóságok 1938. augusztus 19-én tartóztatták le magyar kémekkel való érintkezés vádjával. Ungváron börtönözték be, ahol rettenetesen megkínózták és börtönéből csak a müncheni döntés után szabadult.³⁹

4.10. Samu István

Samu István alsó- és felsőbalogi református lelkész megpróbáltatásai anynyiban eltérnek a fentebb felsoroltakétól, hogy nem a bécsi döntéssel voltak kapcsolatosak, korábbra nyúlnak vissza, és a csehszlovák elnemzetlenítő politika elleni harc egy helyi vetületét képezik. Samu István 1936 januárjában foglalta el a lelkészi állást Alsó- és Felsőbalogon, ahol szomorúan tapasztalta, hogy a magyar református iskola helyett 45 magyar református diák a helyi szlovák nyelvű iskolába jár. Fél évi komoly felvilágosító munka után 1936 júniusára sikerült elérnie, hogy a 45 diákból 43 visszatért a gyülekezeti iskolába. A rimaszombati ügyészség hamarosan vádat emelt ellene állami iskola elleni izgatás címen, és el is marasztalták. Samu minden ítélet ellen fellebbezett, végül pedig perújítást kért, aminek következtében az ügy egy időre elsikkadt a bürokrácia útvesztőjében. Egy alkalommal azonban a gyülekezeti iskolában éppen látogatáson lévő szlovák körjegyző egy foltot fedezett fel Masaryk köztársasági elnök arcképén. Másnap újra csendőrök vitték kihallgatásra, és az

1939. július 26.

³⁸ *TiREL*, I. 27. b. 8, Simon József abaúji esperes beszámolója abaúji lelkészek csehek alatti szenvedéseiről, 1939. július 27.

³⁹ U.o.

ügy a feledi járásbíróóság elé került a cseh állam elnökének képe bemocskolása címen. Újra bűnösnek találták és 1000 cseh korona büntetésre, valamint 3 napi elzárásra ítélték. Fellebbezés útján az ítéletet 500 cseh koronára és felfüggesztett elzárásra változtatták. Folyt ugyanakkor Samu ellen ugyanebből az ügyből kifolyólag egy másik eljárás is a rimaszombati állami ügyészségen állam elleni izgatás és címergyalázás vádjával. Ez azonban hosszú hónapokra elhúzódott. Közben, mivel 1937 nyarán a szlovák állami iskola tanítója újra agitációt kezdett a magyar református szülők között arra, hogy a következő tanévre gyermekeiket hozzájuk írsák be, Samu az iskolai év utolsó napján beszédet intézett a diákokhoz, és emlékeztette őket vallási és nemzetiségi kötelezettségeikre. Ezen beszédéért, két református magyar gyerek vallomása alapján újra állami iskola elleni izgatás vádjával fogták perbe. Egyik házkutatás a másikat érte, nála, követték, lehallgatták, közben újra felszínre jött ellene az állam elleni izgatás vádja is, és már-már felkészült a börtönbüntetésre, mikor egy kegyelmi rendeletnek köszönhetően az állam elleni izgatás vádját elejtették ellene. Az állami iskola elleni izgatás vádja alól pedig a Magyarországhoz való visszacsatolás által szabadult meg.⁴⁰

4.11. Zajdó László

Zajdó László előbb zsipi, majd serkei lelkész, egy személyben élő kivonata volt a csehszlovákiai magyar református lelkészeket 1919 és 1939 között ért sérelmeknek. 1919-ben a cseh bevonulás és megszállás miatt volt többször is veszélyben az ő és családja élete. 1920-1921-ben magyar irredentizmus vádjával többször tartottak nála házkutatásokat, de nem találtak semmi terhelőt. 1934-ben bíróság elé állították egy beszéde miatt hazaárulás vádjával, de felmentették. 1936-ban pénzbüntetésre ítélték, mert a csehszlovák zászlót barna színű rúdra szegelte fel. Ilyen előzmények után 1938 októberében 46 magyar katona érkezett Serkébe, akiket a falu, mint felszabadítókat ünnepelt. Hamarosan egy több száz katonából és tankokból álló csehszlovák alakulat ezeket visszavonulásra kényszerítette. A falu bíróját és fiatalságát rettenetesen összeverték és bebörtönözték. Zajdót 50 szuronyos katona kíséretében vezették végig a falun és kijelentették, hogy mivel a református templom tornyában ki volt téve a magyar zászló, ezért agyonlövik. Varga János presbiter mentette meg az életét, aki azt vallotta, hogy nem a lelkész, hanem ő tűzte ki a magyar zászlót a magyar katonák parancsának engedelmességgel. Egy pár nappal később éjszaka két órakor verték fel a házat Zajdóéknál a katonák házkutatást tartva. Mivel nem találtak semmit, a harangozóval együtt áthurcolták Zajdót a templomba, és ott is mindent átkutattak. Bár itt sem találtak semmit, hajnalban gépfegyverekkel lőtték a serkei templomot órákon keresztül.⁴¹

⁴⁰ *TiREL*, I. 27. b. 8, Samu István levele a Gömöri Református Egyházmege Esperesi Hivatalához, 1939. július 28.

⁴¹ *TiREL*, I. 27. b. 8, Zajdó László: Jelentés a 20 éves szenvedésekről a cseh

4.12. Kása Ferdinánd

Csongor község helyzete azért volt specifikus 1938 novemberében, mert körülötte az összes, tőle pár km-re lévő magyar falut megszállták a magyarok, csak ezt nem. 1939. március 15-ig ez a település Csehszlovákiában maradt. Pedig november 10-re fellobogóztatták az egész falut, és maga Kása ment át a szomszéd falvakba Csongor képviselőjében, hogy behívja a magyar katonákat oda is, de azok nem mentek, mondván, nem kaptak parancsot. A cseh katonaság és csendőrség november 12-én szállta meg újra a falut. A község házára hívták a tanítókat, a bírót, a lelkészt, és halálbüntetést helyeztek számukra kilátásba, ha a cseh katonákat bármilyen inzulturnak érné. Ezután éjszakánként zaklatták Kását és családját, házkutatásokat tartva, azzal vádolva őt, hogy fegyvereket, lőszerket rejtget. 1939. február 10-én egy őrnagy állított be Kásához nyolc csendőrrel, és hamis vádak alapján kikérdezték. Később, a felszabadulás után derült csak ki a csehek által véletlenül ott hagyott dokumentumokból, hogy március 18-án tervezték Kása kivégzését, amiért állítólag összeköttetésben állt a magyar hadsereggel. A község azonban 1939. március 15-én felszabadult, így a kivégzés elmaradt.⁴²

4.13. Balogh Béla

Balogh Béla zápszonyi lelkész szintén az események sűrűjébe került a bécsi döntés következtében. A nyári általános mozgósítás után már 1938. szeptember 1-jén cseh katonaság szállta meg a falut, és itt állították fel helyőrségüket. A szabadcsapatokkal vívott harcok során sokukat hozták vissza holtan az összecsapásokból. A parancsnok dühében Baloghot vont felelősségre, mondván: ha még egy katonám meghal, önt teszem felelőssé, reggel falhoz állítatom és főbe lövetem. Balognak ezután több, mint három héten keresztül kétóránként jelentkeznie kellett a parancsnokságon, és szürkület után nem hagyhatta el a házat. Éjszakánként tankokkal és gépfegyverekkel őrizték a parókiát. Közben november 2-án megtörtént a bécsi döntés, és Balogh titokban elkezdett szervezkedni a cseh csapatok kivonulása utáni időszakra nézve. Megalakították a nemzeti tanácsot. Közben túsokat hoztak a zápszonyi iskola épületébe Mezőkaszonyról, és a környező településekről. Balogh ekkor is igyekezett lehetőségeihez képest rajtuk segíteni. Sikerült kijárnia, hogy az igen rossz egészségügyi állapotban lévő mezőkaszonyi lelkészt nála szállásolták el a parókián orvosi felügyelet alatt. A cseh csapatok végül november 9-én hajnalban hagyták el a falut.⁴³

5. Befejezés

Nyilvánvalóan sok nevet, sok gyülekezetet fel lehetne még itt sorolni. Listánk azonban a hely hiánya miatt nem lehet teljes. Úgy gondolom,

rabságban, 1939. július 28.

⁴² *TiREL*, I. 27. b. 8, Kása Ferdinánd levele Tárnok Gyulához, 1940. május 20.

⁴³ *TiREL*, I. 8. d. 24, Balogh Béla zápszonyi lelkész önéletrajza, 1942.

hogy ennyi is bőven elegendő ahhoz, hogy érzékeljük, milyen nehéz évek és évtizedek voltak a felvidéki és kárpátaljai magyar reformátusság számára a 20-30-as évek. Ha ezekhez hozzáadjuk még az 1940-es évek háborús megpróbáltatásait, majd az újabb nemzeti és vallási elnyomás négy évtizedét, igazán elcsodálkozhatunk, hogy ezek az egyháztestek ma is élnek, sőt virágoznak. Köszönhető ez nem utolsósorban az egyházukért, nemzetükért és hitükért minden szenvedést vállaló, és minden nehézségen és akadályon felülkerekedő, elkötelezett magyar református lelkészeknek.

Járvány idején

Lelkipásztori útmutató 1739-ből

Tóth Tamás

Az orvostudomány fejlődésének is köszönhetően jelentősebb járvány korunkban ritkán fordul elő, így újbóli megjelenése meglepetést válthat ki belőlünk. A 2020-as koronavírus-világjárvány (Covid-19) az emberi lét törékenységének megtapasztalása mellett arra is emlékeztet bennünket, hogy a járványos időszakok voltaképpen végigkísérték az emberiség életét, és ma is számítanunk kell a bekövetkezésükre.

A pestisjárványok kora

Az epidémia számos ember életét követelte a különböző korokban, ugyanakkor súlyos demográfiai, gazdasági, társadalmi és lelki következményekkel is járt.¹ A közép- és újkori Európában a pestis baktériuma (*Yersinia pestis*) okozta járványok szedték a legtöbb áldozatot. A kórt 1347-ben az akkor még ismeretlen betegség elől menekülő itáliai kereskedők hurcolták be a kontinensre, elsőként Velencébe és Genovába.² A becslések szerint a 14. századi Európa lakosságának közel egyharmada (31%) lett a fekete halál áldozata,³ csak Firenze a polgárainak felét (45–65%) vesztette el 1347–1348-ban. A fekete halál 1349 nyarán jelent meg először Magyarországon, és nem volt olyan nemzedék a következő négyszáz évben, amely ne találkozott volna vele: a betegség átlagosan 7–11 évenként valahol újra felütötte a fejét.⁴ A járvány tarthatott rövidebb vagy hosszabb ideig, akár évekig is, lehetett súlyosabb vagy enyhébb lefolyású, érinthetett kisebb vagy nagyobb térséget. Leginkább a hadi eseményekkel összefüggésben vagy közvetlenül utánuk jelent meg, hiszen a hadak mozgása a karantén hatékonyságát is erősen befolyásolta. Időnként az emberek a betegség terjedését meggátolni kívánó óvintézk

¹ ÓRI PÉTER, A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. 117. In: Történeti demográfiai évkönyv 2005. Budapest 2006. Szerk. FARAGÓ Tamás – ÓRI Péter. 115–162.

² SCHULTHEISZ EMIL, A magyarországi járványok történetéből. A szöveget s.a.r. a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, GAZDA István vezetésével. http://mek.oszk.hu/05400/05425/pdf/Schultheisz_Jarvanyok.pdf (2020. április 17.) 2.; Az 1377-es raguzai vesztegzár volt a történelem első szabályos, 40 napig tartó elkülönítése, tehát igazi karantén (*quarantena* – negyven). Velencében három évvel korábban bevezették ugyan, de az csak 30 napos elkülönítés volt. Uo., 8.

³ ÓRI, A pestisjárványok, 128.

⁴ Uo., 119–120. Schultheisz Emil, Antonio Bonfini nyomán 1348-ra teszi a pestis első magyarországi megjelenését. SCHULTHEISZ, A magyarországi járványok, 3.

kedéseket értetlenséggel fogadták. Nem egyszer a helyi vezetők – főként gazdasági hátrányoktól tartva – csak vonakodva hajtották végre az utasításokat.⁵ A járványhelyzet eltitkolása szintén szomorú következményekkel járhatott.⁶

Az utolsó nagyobb pestisjárvány Magyarországon 1738 és 1742 között zajlott. Az ország nyugati részét megkímélte ugyan, mégis hatalmas pusztítást végzett. Pest és Buda még egymás ellen is vesztegzárral védekezett.⁷ A járványban Magyarország összességében lakosságának 5–6%-át veszthette el, azonban az egyes vidékekre a pestis különböző mértékben hatott.⁸ Kecskemétet például 1739-ben érte el a fekete halál és néhány hónap leforgása alatt a város lakosságának harmadát vitte el.⁹ A járvány főképpen a fiatalabb korosztályt érintette. A tetőzéskor már csak közös sírokba tudták temetni a halottakat, mivel máskülönben nem lett volna elég ember a temetések elvégzésére. A megelőző évekkel összehasonlítva Kecskeméten ekkor 12,5-szeresre emelkedett a halálozási ráta.¹⁰ A járványt követően – hasonlóan más településekhez – Kecskeméten a város lakossága fogadalomból állította fel a ma is meglévő Szentháromság-szobrot 1742-ben.

Az egyházi szertartáskönyveknek, a rituáléknak számos helyen állandó részét képezték a pestisjárvány esetén életbe lépő óvintézkedések, valamint a szükséges teendők. A 18. században számos olyan könyv látott napvilágot, amely a kor tudásának és tapasztalatának megfelelő egészségügyi, illetve lelkipásztori segítséget kívánt adni a járványok elleni védekezéshez.¹¹ Nagyobb szükség esetén gyakran külön részletes lelkipásztori

⁵ Az egyik ilyen példa Kassa városa. Ferdinand Gonzaga felső-magyarországi főkapitány 1601-ben felkérte Kassa város tanácsát, hogy tekintettel a Lengyelországban dúló pestisre a kassai országos vásárokat ne tartsa meg. A tanács azonban tartott a hátrányos anyagi következményektől, ezért erélyesen ellenállt. Csak a város egyik papjának pestishalála után volt hajlandó a rendeletet végrehajtani. *Uo.*, 9.

⁶ Amikor Pozsony város tanácsa 1679-ben tiltakozott a soproni városi tanács gyanúsítása ellen, már javában pusztított az akkori fővárosban a járvány, amely rövid idő alatt jóval több, mint tízezer pozsonyi polgárt vitt a sírba. A pozsonyi tanács attól félt, hogy a járvány hírére zárlatot vonnak a város köré, és az anyagi romlásba dönti a polgárokat. 1738-ban a budai pestisjárványt a városi tanács sokáig szigorúan titkolta: amikor a sebészek jelentést akartak tenni, keményen megfenyegették őket arra az esetre, ha nem állnak el szándékuktól. *Uo.*, 10–11.

⁷ SCHULTHEISZ, A magyarországi járványok, 9–10.

⁸ ŐRI, A pestisjárványok, 122, 128.

⁹ MOESS ALFRÉD, Az 1739–1740. évi pestisjárvány a távolból és közlől. *Orvostörténeti közlemények 75–76* (1975) 59–83.

¹⁰ ŐRI, A pestisjárványok, 124.

¹¹ VÖ.: VEKERDI LÁSZLÓ, Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században. Járványtörténeti bibliográfiai függelékkel. Budapest 2009. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 81.)

útmutatások is születtek. Az 1739-ben megjelent, egészségügyi mellékletet is tartalmazó budai pestiskönyv százhuszonhét oldalban foglalja össze a lelkipásztorok tennivalóit járvány esetén.¹²

Ugyancsak 1739-ben jelent meg Patachich Gábor kalocsa-bácsi érsek (1733–1745)¹³ lelkipásztori utasítása (*Pastoralis instructio cum praecautio nibus pro utroque clero, ac populo Colocense, unitimque Bacsiense tempore grassantis pestis observanda*¹⁴), amellyel mint főpap a pestisjárvánnyal küzdő egyházmegyéje, illetve mint világi vezető a felügyelete alá tartozó érseki birtokok lakói részére adott ki rendelkezéseket a területet pusztító járvány idejére. A mindössze 30 oldalt tartalmazó kis alakú könyvecske előírásokat, praktikus tanácsokat és imádságokat tartalmaz. Az összeállítás alapját Borromeo Szent Károly bíboros, milánói érsek (1560–1584) ugyancsak járványidőszakban zajló V. tartományi zsinatának pestisre vonatkozó rendelkezései, valamint más anyagok szolgáltatták.¹⁵

A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye a török hódoltságot követően, a 18. század elején igen kritikus helyzetben volt. Az 1526 előtt mintegy 300 katolikus plébániát számláló, elsősorban magyarok lakta, gazdag érseki egyházmegye 1733-ban mindössze 17 plébániából állt, és ezek nagy részét is csak Buda visszafoglalása, 1686 után alapították újra.¹⁶ Nyolc plébániát a ferencesek láttak el, az egyházmegyes papok száma 10 volt, káplán csak az érseki székvárosban szolgált. Ritkán lakott, szegényes terület volt a Duna-Tisza köze ekkoriban. A Főegyházmegyében – akkori területén, amely Hartától egészen Újvidékig tartott – 1733-ban kevesebb, mint tizenötezer volt a szentségek vételére képes, azaz felnőtt katolikus hívek száma. A térség éppen ezekben az években próbált kétszáz évig tartó megpróbáltatásai után talpra állni, amikor az újabb törökellenes háború (1735–1739) és a pestisjárvány megint kihívások elé állította. A ragály az érsek joghatósága alatt lévő részek közül először délen jelent meg, Bács vármegyét sújtotta, de gyorsan terjedni kezdett Pest-Pilis-Solt vármegyében is.¹⁷ Patachich Gábor érsek – aki egyben Bács vármegye főispáni tisztét is viselte – fontosnak tartotta, hogy külön intézkedéseket hozzon a kialakult helyzetben.

¹² SCHILLINGER FERENC JAKAB, *Instructio practica de officio parochorum et aliorum curatorum tempore pestis expositorum, cum appendice medica anno M.DCC.XXXIX*. Budae 1739.

¹³ Életéről: TÓTH TAMÁS, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784)*. Budapest–Kalocsa, 2014. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.)

¹⁴ [PATACHICH] GABRIEL, *Pastoralis instructio cum praecautio nibus pro utroque clero, ac populo Colocense, unitimque Bacsiense tempore grassantis pestis observanda...* Typis Mariae Theresiae Voigtin, [Viennae] 1739. (1739. június 6.)

¹⁵ Uo., 29.

¹⁶ TÓTH TAMÁS, *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye*, 190–193.

¹⁷ PATACHICH, *Pastoralis instructio*, 3–4.

Lelki buzdítás járvány idejére

A főpásztor útmutatóját olvasva a korabeli ember gondolkodásmódjába, világába kapunk betekintést, de olyan lelkipásztori és egészségügyi alapelvek összefoglalását is megtaláljuk benne, amelyek lényegüket tekintve ma is érvényesek. A következőkben ezeket a rendelkezéseket és javaslatokat mutatjuk be. Patachich érsek a könyvecske bevezetőjében az evangéliumra utalva (Jn 10,12) hangsúlyozza a lelkipásztorok jelen helyzetben is magától értetődő kötelességét, miszerint

„a plébános [...] a gondoskodására bízott nyájjal marad, nem menekülhet el béres módjára, nem hagyhatja cserben őket, amikor a farkas, az ellenség vagy más sanyarúság érkezik. Legyen tiszta a lelkiismerete és álljon békében Istennel, fogja össze a lelkeket Istenben való tökéletes bizalommal”.¹⁸

A lelkipásztor jóban és rosszban egyaránt legyen egy a népével. Imával, nyilvános könyörgésekkel, böjttel, adakozással segítse a rábízottakat.

Az érsek emlékeztet Jób örökérvényű kérdésére: *„ha a jót elfogadjuk Isten kezéből, miért ne fogadnánk el a rosszat is?”* (Jób 2,10).¹⁹ A pestis valóban félelmetes és borzasztó, azonban azt sem szabad elfelejtenie az embernek, hogy ezer más módon is véget érhet a földi élete: szívroham, vilámcsapás, szélütés, baleset, tűz, víz és még annyiféle ok következtében. Nem felejtheti el a hívő, hogy *„jobb Isten kezébe esni, mint az emberekébe”*.²⁰ Egy járványnak igen sok oka lehet, azonban minden történés gyökerénél ott a törekeny ember, és Szent Pál apostol figyelmeztet, hogy *„ezzel a világgal együtt el ne kárhozzunk”* (1Kor 11,32). A híveket ezért arra buzdítja, hogy ebben az időszakban különösen is gyakorolják a keresztény szeretetet (*charitas*) egymás iránt, ezzel készítsék maguk számára a mennybe vezető utat és gyűjtsék az isteni kegyelem bőséges gyümölcsseit.

Maga a plébános²¹ legyen a leginkább meggyőződve arról, hogy mivel test és lélek összetartozik, hatással vannak egymásra a járvány idején is, ezért fontos gondoskodnia a lelkekről.²² Bátorítsa híveit, hogy őszinte

¹⁸ *„Parochus [...] memor curae sibi traditae penes oves residebit, neque adinstar mercenarii, veniente lupo, veniente adversitate, et afflictione, relictis illis, fugiet; Conscientiam mundam, et Deo conciliatam habebit; animos cum perfecta in Deum fiducia reassumet”*. Uo., 4.

¹⁹ 1. pont. Uo., 5–6.

²⁰ *...„malle se in manus Dei, quam hominum incidere”*. Uo., 6. A teológusok által gyakran hangoztatott erkölcsi alapelv. Vö.: *„Inkább kerüljünk az Úr kezébe, hiszen nagy az irgalma. De emberek kezétől nem szeretnék elveszni”* (2Sám 24,14).

²¹ Az eredeti szövegben minden esetben „plébános” áll. A plébános egy-egy plébánia felelős lelkipásztor. Ehhez hozzátartozik az is, hogy abban az időben a nagy paphiány miatt szinte sehol sem voltak káplánok, illetve önálló lelkészek a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye plébániáin. A plébánosok szinte mindenütt egyedül látták el a híveket.

²² 2. pont. PATACHICH, Pastoralis instructio, 6–7.

bűnbánattal, gyónással és jócselekedetekkel biztosítsák maguknak az örökkévalóság felé vezető utat.

A plébános az egészségügyi szabályok megkövetelte kellő elővigyázatossággal (*cum debita cautela*), de gyakran buzdítsa népét.²³ Figyelmeztesse őket arra, hogy súlyosan vétkeznek, aki félelemből, gyengeségből, nyomorúságból vagy más okból eltitkolja saját vagy más betegségét. Ha a rosszat időben felfedezzük, akkor időben kezelni is lehet. Akik másokra nem figyelnek, azok maguk is könnyebben elkapják a betegséget. Mindenkinek érdeke az is, hogy a halálveszély ne váratlanul és felkészületlenül találja, hanem maradjon elég ideje a szentségek vételére. A lelkipásztor emlékeztesse híveit, hogy ne adják tovább, ne terjesszék a betegséget, hanem a haza és a felebarát iránti szeretetből egyként tartsanak ki, azon felül jussanak el arra, hogy erkölcsi tévedéseiket kijavítsák, hibáik és bűneik gyökerét levágják, vagyis Istenhez fordulva változtassanak életükön.

Tartsanak nyilvános bűnbánó könyörgéseket.²⁴ Ha azonban a veszély vagy a félelem akkora, hogy rendszeres körmeneteket nem lehet tartani – azaz nem szabad gyülekezni –, akkor a plébános írja elő, hogy hogyan végezzék azokat a napi imákat, amelyeket a főpásztor elrendelt, illetve amelyeket ő maga megfelelőnek talál. A körmenetek megtartása olyankor nem lehetséges, amikor annak során nem lehet megtartani az emberek között a kellő távolságot, a résztvevők fizikai kapcsolatba kerülhetnek egymással vagy olyan közel, hogy egymás lélegzetét (*halitus*) érezhetik. Semmilyen rendezvényt ne tartsanak meg, amely csoportosulásra adhat okot: ide tartozik a tánc, zene, profán énekes mulatságok, dorbézolás, tivornya, szerencsejáték, a táncmulatságok, lakomák és minden ehhez hasonló dolog, de értelemszerűen kerülni kell az okkult és káromló dolgokat, a tisztátalan és csúnya beszédet is.

A plébános legyen a szentmise végzésében és a szentségek kiszolgáltatásában pestisjárvány idején még buzgóbb.²⁵ Ha szolgálata miatt mégis meg kell halnia, azt a gondoskodására bízott lelkek üdvösségéért szenvedni el. Áldozata nem áll messze a vértanúk dicsőségétől. Erőt ad ehhez Krisztus példája, aki a rábízott lelkeket annyira szerette, hogy vérét ontotta értük a kereszten: „*mindenkiért, érted is meghalt*”.²⁶

Szentmise és a szentségek kiszolgáltatása járványos helyzetben

Az egy évvel korábban kiadott Kalocsai Rituálé²⁷ tartalmazott pestisjár-

²³ 3. pont. Uo., 7–8.

²⁴ 4. pont. Uo., 8–9.

²⁵ 5. pont. Uo., 9–11.

²⁶ ... „*ac mortem pro omnibus, et pro te o Paroche obivit*”. Uo., 10–11.

²⁷ *Rituale Romano-Colocense, seu Formula agendorum in administratione sacramentorum et caeteris ecclesiae publicis functionibus rite obeundis observanda. Ac in usum Colocensis, et comprovincialium dioecesium accomodata, et utilibus additamentis*

vány idejére rendelkezéseket a szentségek kiszolgáltatására vonatkozóan.²⁸ Maga a szertartáskönyv is azzal számol, hogy ilyenkor a keresztséget, a bűnbocsánat szentségét (gyónás), az Eucharisziát és a szent kenetet (betegek szentsége) lehet csupán kiszolgáltatni, azt is csak a legrövidebben, nagy elővigyázatossággal és az egészségre figyelve.²⁹ Az 1739-es lelkipásztori utasítás a rituálé előírásait az aktuális helyzetre adott részletes és praktikus szabályokkal egészíti ki.³⁰

Amikor dühöng a pestis, akkor a plébános a templomon kívül, mások számára jól látható helyen, de a liturgikus előírások megtartása mellett végezze a szentmisét.³¹ Akkorra távolságra legyen másoktól, hogy leheletük (azaz lélegzésük, köhögésük, testpárájuk) ne érhesse őt (*ut halitus adstantium recipere non possit*). A mise kezdetét jelezzék harangszóval a hívek számára. Amikor azonban a templomban vannak a szertartások, a pap azokat is rendben és áhítattal, de a nép részvétele nélkül végezze. A szentmise után szükséges – a rendelkezésre álló korabeli eszközökkel – a fertőtlenítés. A pap ecettel mossa meg a szemét, orrát és az arcát. Néhány borókabogyóval vagy az üröm friss levelével füstöljön, illetve rágja azt. Ezek hiányában egy falat borba vagy borpárlatba mártott kenyérral végezze el a fertőtlenítő füstölést.

Beszédeket, buzdításokat a plébános szabad ég alatt, valamilyen magaslatról tartson, a hallgatóság pedig távolabb álljon és mindenképpen kerülje a csoportosulást.³² Az áldást a pap feszülettel a kezében adja.

Soha ne menjen beteghez étlen (*jejunus*³³) – azaz legyengült szervezettel – és úgy szentséget se szolgáltatson ki.³⁴ Főként amikor a bűnbánat szentségében vagy az Eucharisziában részesíti a haldoklót, illetve az utolsó kenetet adja fel neki, a beteg lélegzete semmilyen körülmények között se érje el. A betegtől néhány lépésre álljon meg, és ha a helyzet vagy a hely engedi, a nyitott ajtóból, ablakból, átriumból vagy más alkalmas helyről, illetve a szabadból végezze a szertartást. Semmiképpen se álljon

aucta. Auctoritate, opera, et impensis reverendissimi p[atr]is. d[omi]ni. Gabrielis Hermanni Dominici miseratione divina metropolitanae Colocensis, et Bacsiensis canonice unitarum ecclesiarum archiepiscopi. Budae 1738.

²⁸ Rituale Romano-Colocense, 140–143.

²⁹ Uo., 140–141.

³⁰ 6. pont. PATACHICH, Pastoralis instructio, 11–14.

³¹ Uo., 11. A korabeli szokások szerint a hívek csak ritkán, főleg nagyobb ünnepek alkalmával áldoztak, így ezek a szentmisék a szentségi áldozás lehetőségének szempontjából kevésbé különböztek a 2020-as járvány idején közvetített miséktől. Különbség természetesen a személyes részvétel hiánya, azonban már kitört járvány idején a lakók feltehetően nem a helyszínen, hanem portáikról követték a szertartást akkor is.

³² Uo., 12.

³³ A kifejezés éhséget és böjtöt egyaránt jelenthet.

³⁴ Uo., 11.

a beteggel szemben vagy tartózkodjon vele zárt helyen, csak akkor, ha az nyilvánvalóan szükséges.

A szentségeket a Rituálé speciális előírásai szerint kellett kiszolgáltatni, amely a liturgia végzésének leírása mellett igen sok – a kor lehetőségeit figyelembe véve – praktikus és hasznos előírást tartalmazott.³⁵ Arra intett például, hogy a plébános ne hosszú öltözékben (vagyis ne reverendában; *non portet togam longam*), hanem szőrmentes, könnyű, viasszal, szurokkal vagy más módon védett fekete szövetrohában menjen ki a beteghez. Előbb ecettel kenje be szabadon lévő testrészeit, főleg a kezét, csuklóját, fülét, orrát és a száját mossa meg az ürmöt vagy angyalfüvet tartalmazó ecetben. Ha szükséges, tegyen az orra és a szája elé csekély fertőtlenítő hatású szerbe (*Theriaca*) vagy erős ecetbe áztatott kenyeret vagy citromot. Ajánlott még a kauter nevű, égetésre (fertőtlenítésre) használatos orvosi segédeszköz alkalmazása is. A pap fejét borral, ecettel vagy rózsavízzel kenje be. Mielőtt elindul, a ruháit a tűz mellett szárítsa ki, a helyszínen pedig semmihez se nyúljon hozzá, le se üljön, hasonlóképpen az öltözetét is óvja minden érintéstől. Ha lehetséges, ott, ahol a beteg van, szilva- vagy borókamagot vagy más illatosító anyagot³⁶ tegyenek tűzbe, a helyiségben szellőztessenek ki, illetve legyen nyitva az ablak, a betegen pedig hagyják rajta a takaróját. Ha nem tud már beszélni vagy nem tudja felsorolni a bűneit, az általános bűnbánó imát (*confiteri*) követően fel lehet oldozni. Ha több halálveszélyben lévő ember tartózkodik ugyanabban a szobában és nem lehetséges a személyes gyónás, a pap adhat nekik általános feloldozást. A veszély elkerülése érdekében a papnak elegendő a beteg egyetlen szabadon lévő testrészét megkennie a betegek olajával, és közben elmondania az erre az esetre előírt imát.³⁷ Az áldoztatáskor a beteggel való fizikai kontaktus elkerülése céljából lehetséges megfelelő segédeszközök használata: hosszúnyelű ezüstkanál, fehér papírlap, korporálé (ostyaabrosz), vagy akár egy kenyérdarabon is adható az Eucharisztia.

Az elhunytakat kint a szabadban, a plébániai temetőn kívül, egy külön erre a célra kialakított helyen temessék el.³⁸ A veszélyre való tekintettel a halottvivőket el kell különíteni és a holttestet a szokottnál mélyebbre kell temetni. A plébános önmagára is vigyázzon: elkülönülten lakjon, a plébánia olyan részén, ahová senki más, még a házvezetéssel megbízott

³⁵ Rituale Romano-Colocense, 141–143.

³⁶ A tűz illatosítását a lehetőségeknek megfelelően a boróka, illetve az angyalfű mellett ecet, ánizs, rozmarin, üröm, ruta, zsálya, rózsaszínű olaj is javasolták. *Uo.*, 143.

³⁷ A 18. században a szertartáskönyv szerint a szemeket, az orrot, a száját, a kezeket, a lábakat, illetve férfiak esetében, ha lehetséges volt, a mellkast vagy a vesét is megkenték. *Uo.*, 110–111. Ma a kezeket és a homlokot kenik meg a betegek szentsége kiszolgáltatásakor.

³⁸ PATACHICH, Pastoralis instructio, 12–14.

személyek sem léphetnek be. Kerülje a tárgyakkal és személyekkel való érintkezést, még a ruhája se érintkezzen semmivel. Kerülje a felesleges találkozásokat, beszélgetéseket, ne menjen idegen helyre, még kevésbé fogadjon el ebédmeghívásokat. Ő maga járjon így elől jó példával.

Betegellátó helyek

Az egyházi előírásokon túl a polgári hatóságoknak is lehetnek a helyzetre vonatkozó rendelkezései, amelyeket meg szoktak és meg is kell tartani.³⁹ A plébánosnak kötelessége meginteni az előírásokat figyelembe nem vevő közösséget, buzdítani és tanácsaival segíteni őket.

A járvány megjelenésének gyanúja esetén a nagyobb baj megelőzése érdekében rögtön cselekedni kell.⁴⁰ Imával engeszteljenek, kérve Isten kegyelmét, azonban minden aktív és passzív kommunikációt is tiltsanak meg az adott településen, még a kereskedelmet is. A betegeket a házakban jól különítsék el. Ha szükséges, hozzanak létre betegápoló helyeket, lazaretteket, ahová a betegeket és a fertőzötteket el tudják vinni és ahová az oda tartozókon kívül más nem léphet be. A közösségek jelöljék ki a segítőköt, a betegápolókat és a halottvivőket, a település gondoskodjon orvosokról és sebészekről. Ha szükséges, akkor a település lakói között keressenek megfelelő segítőköt. A betegszobákat naponta többször borókabogyóval vagy dohánnyal füstöljék át, a házból étlen senki ne menjen ki. Ha a járvány erősödik, a szolgálattevők létszámát növelni kell, a magisztrátusnak (előljáróság) pedig gondoskodnia kell a megfelelő ellátásokról. Biztonságos távolságban ki kell jelölni olyan piacsteret, ahol a szükséges élelem beszerezhető. Ha másként nem lehetséges, akkor a közösség szeretetből és irgalomból adja össze a szükségeset, emlékezve arra a figyelmeztetésre, hogy „*amit magadnak akarsz, azt mással is tedd meg*”,⁴¹ és mert „*ma őt éri a gyöttelelem, holnap talán téged ér el.*”⁴²

Azokról, akik a betegellátó helyeken vannak, az evilági dolgok tekintetében a magisztrátusnak, illetve a közösségnek kell gondoskodnia.⁴³ Ami a lelki dolgokat illeti, ha nincs olyan lelkész, akit a betegek lelki ellátására fel lehet szabadítani, akkor a plébános gondoskodik róluk. Gyakran látogassa meg a fertőzötteket, buzdítsa és vigasztalja őket, szolgáltassa ki nekik a szentségeket, figyelmeztesse őket a rossz elkerülésére és a jó befogadására. A gyengélkedők fogadják el Isten akaratát, engesztelődjenek ki vele éppúgy, mint embertársaikkal.

³⁹ Uo., 14–15.

⁴⁰ Uo., 15–18.

⁴¹ ... „*quod tibi vis fieri, alteri feceris*”. Uo., 17. Az arany szabály „Amit akartok, hogy veletek tegyenek az emberek, ti is tegyétek velük!” (Mt 7,12).

⁴² ... „*quod hodie huic misero contingit, cras tibi contingere possit*”. Eredeti kiemelés. PATACHICH, Pastoralis instructio, 17.

⁴³ Uo., 18.

„Hogyha az Úr nem őrzi a várost, az őr hiába őrködik fölötte.”

A 127. zsoltár 1. versével emlékeztet Patachich Gábor érsek a gondviselő Istenbe vetett bizalomra, amikor különböző imádságokat és jámbor gyakorlatokat ajánl hívei figyelmébe.⁴⁴ Elrendeli, hogy – ha a járványhelyzet engedi – minden vasárnap a plébániákon és a hozzátartozó közösségekben (filiák) – a korban szokásos módon – tartsanak vezeklő körmeneteket, böjtöljenek, adakozzanak, öltözzenek vezeklő és gyászruhába, mezítláb, fedetlen fővel és minden lehetséges bűnbánó módon kérjék Isten irgalmát. Minden este naplemente előtt egy órával harangozzanak és mindenütt kezdjenek közös imába. Ahol még nincs jelen a betegség, ott a templomban végezzék az imádságot, ahol már megjelent a fertőzés vagy legalábbis a gyanú fennáll, ott a szabad ég alatt, alkalmas téren, illetve a temetőben vagy a templom előtt imádkozzanak. A plébános vezetésével Szűz Mária szobra vagy képe előtt énekeljék vagy recitálják el a loretói litániát, valamint az ebben a helyzetben előírt latin könyörgéseket. Ezt kövesse népnyelven az angyali üdvözlés (Úrangyala imádság). Az imádságban a pestis mellett a háborútól és éhségtől való megmenekülésért is könyörögtek, mivel ezek a csapások gyakran együtt jártak. A veszélyben lévők kérték Szent Rókus, az 1379-ben meghalt francia hittvalló szerzetes segítségét is, akit a pestisből gyógyultak védőszentjeként tartottak számon.⁴⁵

Ha összehasonlítjuk a járványra adott korabeli és jelenkori válaszainkat, meg kell állapítanunk, hogy a védekezési stratégia nem változott. Az alapelvek most is ugyanazok, mint akkor, még ha a módszerek – összefüggésben többek között az orvostudomány fejlődésével és a népsűrűség jelentős növekedésével – természetesen változtak is az idők folyamán.⁴⁶ Fontos járvány idején a megfelelő higiénia, a kézmosás, szellőztetés, távolságtartás, a csoportosulások elkerülése, az otthonmaradás és a kölcsönös egymásra figyelés. Vallási szempontból ugyanúgy lényeges, hogy a templomi ima akkor is folyjék tovább, ha az embereknek otthonaikban kell maradniuk. Kortól függetlenül fontos az is, hogy a hívők együtt imádkozzanak akkor is, ha nem tudnak

⁴⁴ Uo., 19–29.

⁴⁵ A járványokkal függ össze, hogy Magyarországon is sok helyütt emeltek templomokat, kápolnákat, oltárokat, szobrokat, illetve készítettek képeket Szent Rókus tiszteletére.

⁴⁶ Vö.: *Szentségek kiszolgáltatása járványveszély esetén*. A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia (MKPK) Állandó Tanácsának jóváhagyásával. 650/2020. sz. Budapest, 2019. március 19. <https://katolikus.hu/cikk/szentségek-kiszolgáltatasa-jarvanyveszely-idejen> (2020. április 19.); *Segédanyag a Nagyhet személyes és családi imádságaihoz*. Az MKPK Állandó Tanácsának jóváhagyásával. 790/2020. sz. 2020. április 2. <https://katolikus.hu/cikk/segedanyag-a-nagyhet-szemelyes-es-csaladi-imadsagaihoz> (2020. április 19.)

templomaikban összegyűlni: 1739-ben a harangszó adta az emberek tudtára a közös mise vagy ima kezdetét, 2020-ban a tömegkommunikációs eszközök segítenek ugyanebben.

A pálos rend története első évszázadának nyitott kérdései

Németh Zsolt

„(...) és te Magyarország a pálosokkal virulsz”
– Pázmány Péter

Az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend, a pálosok története és szellemisége az elmúlt négy évtizedben egyre inkább az érdeklődés homlokterébe került. Méltán, hiszen századokon keresztül a magyar história fontos és pozitív szereplői voltak.

A rend létrejöttéről és annak előzményeiről sokáig meglehetősen keveset tudtunk. Kutatásához új lendületet adott az 1980-as években a pálosok történetével foglalkozó legkorábbi mű, Gyöngyösi Gergely (1472–1531)²: *Vita fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite* című, 1522-ben keletkezett munkájának kritikai kiadása,³ illetve magyar fordításának megjelenése,⁴ melyet 1998-ban – sajnos javítatlan – újabb kiadás követett.⁵ A műből származó magyar nyelvű idézeteket az utóbbi kiadásból veszem. Az akkori pálos rendfőnök e munkája felbecsülhetetlen értékű, egyebek között azért, mert mára már elveszett dokumentumokat tartott fenn benne.

A rendalapítás legendája

A rend működésének kezdeteiről egy másik forrás, a vélelmezett alapító és első rendfőnök, Özséb legendája is szól. E szerint az Esztergomban kanonoki tisztséget viselő, erényes férfiúnak, akit a környék remetéi tiszteltek és rendszeresen felkerestek, egy éjjel imádkozás közben látomása volt, melyben kis lángocskák egymás felé tartottak és tüzes fénynyalábká

¹ A Magyar Hüperion III. évf. 3. számában (2015) megjelent *A pálos rend történetének első évszázada* című tanulmányom átdolgozott és jelentősen bővített változata.

² Halálórási évről Sarbak Gábor: Gyöngyösi Gergely, 1472–1531. Correctio correctionis. In: Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. Ed.: Csörsz Rumen István. Bp., 2010, 115–122, 115.

³ Hervay, Franciscus L. (szerk.): Gregorius Gyöngyösi: *Vita fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremite*. Budapest, 1988. Továbbiakban: Hervay, 1988.

⁴ Gyöngyösi Gergely: *Arcok a magyar középkorból*. Fordította Árva Vince OSP, Csanád Béla, Csonka Ferenc. Budapest, 1983.

⁵ Gyöngyösi Gergely: *I. Remete Szent Pál Remete Testvéreinek Élete*. Fordította Árva Vince OSP, Csanád Béla, Csonka Ferenc. Pilisszántó, 1998. Továbbiakban: RTÉ.

egyesültek. Özséb ezt úgy értelmezte, hogy össze kell fognia a környék magányos remetéit, és szerzetesi közösséget kell létrehoznia.⁶ Ezt már 1240 körül meg szeretne volna tenni, de a tatárjárás miatt késedelmet szenvedett, és csak 1250-ben került rá sor. A legenda „adatai” Gyöngyösi munkájában is visszaköszönnek,⁷ bár ott a látomás említése hiányzik. Az 1250-es évszám is csak a 8. fejezet címében szerepel, a szövegében nem. A *Vita fratrum* csak másolatban maradt fenn, így lehetséges, hogy az 1250-es évszám interpoláció.

Hervay Ferenc szerint „Gyöngyösi Gergely Keresztúr [értsd a pilisszentkereszti remeteség – N. Zs.] első perjeléről oklevélből nem értesülhetett, mert Eusebius neve egyetlen olyan oklevélben sem fordul elő, amit Gyöngyösi ismert és amit ma ismerünk. Pál veszprémi püspök 1263-as oklevelében [melyre alább részletesen kitérek – N. Zs.] név nélkül hivatkozik a remete testvérek provinciálisára”.⁸ A tudós ciszterci szerzetes Fehértói Katalinra hivatkozva azt is megemlíti, hogy „Magyarországon az Árpád-korból fennmaradt írásokban az Eusebius név csupán egyetlen helyen fordul elő” (uő. 61; Fehértói 2004, 295).⁹ Ő is és Solymosi László is megerősítik, hogy Özséb részvétele az 1256-os esztergomi zsinaton kitaláció.¹⁰

Ugyanakkor az Eusebius név egyetlen, az Árpád-korból ismert viselője éppen egy esztergomi egyházi személy volt a 13. század közepén. Fülöpnek, az esztergomi társaskáptalan prépostjának egy 1255. november 24-én kelt oklevele említi, amely földbirtok átruházásával foglalkozik, hogy a nevezett földbirtokot Bethleem gömöri főesperes, esztergomi kanonok és *Eusebius, az esztergomi egyház prebendáriusa* járta be.¹¹ „A prebendárius általános egyházi jelentése: javadalmas. Lehet olyan papi személy, aki javadalom fejében egy kanonokot helyettesít a káptalan kötelező imaóráin, zsolozsmáján, és utóbb esetleg maga is bejut a kanonokok testületébe, a káptalanba”.¹²

⁶ Kisbán Emil: A magyar pálosrend története I. Budapest, 1938; Sudár Annamária – Sarbak Gábor (szerk.): Pálosaink, a fehér barátok. h. n., 2014.

⁷ RTÉ 32-33.

⁸ Hervay F. Levente O. Cist: A pálos rend eredete. In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007, 57–66. (továbbiakban: Hervay, 2007.) 60.

⁹ Hervay, 2007. 61.; Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár. Bp., 2004.

¹⁰ Hervay, 2007. 61.; Solymosi László: Pilissziget vagy Fülöpsziget? A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Ed.: Angi János – ifj. Barta János. Debrecen, 2005, 11–23. (továbbiakban: Solymosi, 2005) 18.

¹¹ Knauz Ferdinandus (szerk.): Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Esztergom, 1874. (továbbiakban Knauz, 1874), 428-429.

¹² Hervay, 2007. 61.

Látható, hogy, ha a „rendalapító” a fenti okiratban említett személy, akkor 1255-ben még nem kanonok, és, mint az egyházi közélet szereplője, aligha igazgat a világtól elvonult szerzetesi közösséget. Gyöngyösi és a legenda információi tehát Özsébet illetően pontatlanok.

A rend korai története a dokumentumok fényében

Az alapítás legendája, illetve az okleveleken és a *Vita fratrum*on alapuló korai rendtörténet között feszülő ellentét teljes mélységére csupán másfél évtizede mutatott rá Solymosi László. A rendre vonatkozó ismert első írásos dokumentum a fővonalbeli kutatás szerint addig Pál veszprémi püspök 1263-as oklevele volt, amit Gyöngyösi tartott fenn említett rendtörténeti munkájában.¹³ Bár az eredetije nem maradt fenn, csupán egy 1600 körül készült másolata,¹⁴ a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint nincs ok a hitelességében kételkedni. Ezt magam is így tartom, egyrészt azért, mert régészetiileg is megragadható helyeket említ, másrészt mert független dokumentumok megerősítik a benne foglaltakat (mindkettőt ld. alább). Az oklevél válasz arra a kérésre, amivel a veszprémi püspökség joghatósága területén élő remetek és előljáróik folyamodtak IV. Orbán pápához (1261–64), hogy remeteéletüket Szent Ágoston regulájára átterve folytathassák. Arra, hogy a remetek miért éppen az ágostoni regula szerinti életre való áttérést kérelmezték, a későbbiekben visszatérek.

Orbán pápa a területi joghatósággal rendelkező Pál püspököt bízta meg azzal, hogy vizsgálja ki a remetek kérését. „Tüzetesen utánajártunk, hogy vannak-e javaik, melyek elegendőek a(z ágostoni) szabályok megtartására, de ilyet sem náluk, sem másoknál nem találtunk. Ezért káptalanunkkal folytatott megbeszélés és gondos megfontolás után, apostoli tekintélyünknel fogva megengedtük, hogy azokban a házakban, amelyekben most vannak, mint engedélyezett társulat a remete életmód szerint szolgálják az Urat mindenben, a megyéspüspök rendeleteinek és jogainak csorbítása nélkül” (uo.). Pál püspök előírja még az életrendjüket, zsolozsmázási szabályukat, a provinciális bemutatásának kötelezettségét megyéspüspöknek, az éves megyei zsinatokon való megjelenési kötelezettségüket, és az ott hozott határozatok megtartását. A testvérek „lakóhelyeik számát nem növelhetik”, s a püspök név szerint fel is sorolja ezeket. „Az említett testvéreknek egyházmegyénkben máshol található kolostorai mostantól fogva kiközösítés alá esnek”.¹⁵

A megengedett „lakóhelyek” ekképpen szerepelnek a kritikai kiadásban: *Insula Pilup Sanctæ Helenæ, Kewkwth Sanctæ Mariæ Magdalena, Bokon Sancti Jacobi, Idegysyt Beata Elizabeth, Bodochun Sancti Emerici, Insula prope Ermenyes: Elek Sancte Mariæ Magdalena, Zakach S. Domi-*

¹³ RTÉ, 36.

¹⁴ Hervay, 1988. 21.

¹⁵ Hervay, 1988. 37.

nici.¹⁶ Holler László közli a kritikai kiadás alapjául szolgáló kézirat fotójának vonatkozó részét, amelyen ugyanezek így szerepelnek: *Insula Pilup, Sancta Helena. Kewkwith, Sancta Maria Magdalena. Bokon, Sancti Jacobi. Idegsyjt, Beata Elizabeth. Bodochun, Sancti Emerici. Insula prope Ermenjes, Elek Sancta Maria Magdalena, Zakach S. Dominici.*¹⁷ A kettő összevetéséből látható, hogy az *a* betűk Hervay (helyes) értelmezései: a kéziratban *e* helyeken *a* található, valamint a kritikai kiadás elhagyta a kettős felülponozást az *y* fölött az *Idegsyjt* és *Ermenjes* névben, de a Holler László által közölt fotón jól látszanak a pontok. Az is kiderül, hogy a kritikai kiadás alapvetően megváltoztatta a közponozást: az eredeti kéziratban a helynevet vessző követi, a védőszent neve után pont következik. A kézirat vizsgálata azonnali döntést tesz lehetővé az azonosítások körüli egyik fő vitatott kérdéssel kapcsolatban nevezetesen, hogy az *Insula prope Ermenjes, Elek Sancta Maria Magdalena* szövegrész egy vagy két remeteséget takar-e. Sajnálatos, hogy az azonosítások kérdéséhez hozzászólók közül nem mindenki nézte meg a kéziratot, ami pedig okafogyottá tette volna a vitát. Hervay közponozása egyetlen helynévként értelmezi, ami az eredeti kézirat alapján megalapozott, hiszen az *Ermenjes* szó után vessző van, az *Elek* után pedig nincs írásjel. Az írnok kétségkívül következtelené vált saját közponozásához, amikor a *Magdalena* után vesszőt tett és nem pontot. Ez egyetlen csekély hiba. A helynév két remeteségként való olvasásához még két hiba feltételezése lenne szükséges, nevezetesen, hogy mind az *Ermenjes*, mind az *Elek* után tévedett, amikor vesszőt, illetve szóközt tett. Úgy vélem, hogy ez megalapozatlan lenne, különösen annak fényében, hogy Fehérváry Rudolf és Guzsik Tamás azonosította is a remeteség helyét a Zala folyó volt szigetként a mai Barátságiget település közelében.¹⁸

A kutatás nem csekély vargabetűk után a 20. század végére további négyet megnyugtatóan azonosított a lakóhelyek közül. A *kewkwithi*, Mária Magdolna nevét viselő remeteséget Salföld határában találta meg, a bakonyszentjakabi a sáskai romokkal azonosítható, melynek templomát a 2014-15-ös, Mordovin Maxim vezette régészeti kutatás tárta föl.¹⁹

¹⁶ Hervay, 1988. 45.

¹⁷ Holler László: Egy XIII. századi remetekápolna – Idegsyjt Beatae Elizabeth – lokalizálása. In: *Magyar Nyelv*, 2009. 17–29. és 188–202. (továbbiakban Holler, 2009.) 18.

¹⁸ Guzsik Tamás: A pálos rend építészete a középkori Magyarországon. Bp., 2003. (továbbiakban Guzsik, 2003). 50.

¹⁹ Ádám Iván: Románkori pálos épület-maradvány Bakony-Szent-Jakabon. In: *Archaeológiai Értesítő*, 1888. 151–155., 152.; Mordovin Maxim: New results of the excavations at the Saint James' Pauline friary and at the Castle Čabrad'. In: *Dissertationes Archaeologicae*, 2015. 269–284.; Majer Zsófia: A bakonyszentjakabi pálos kolostor az évszázadok tükrében. Várak, Kastélyok, Templomok Évkönyv, 2017. 68–71.

Régészetileg halványan megragadható nyomai vannak még a badacsonyi Szent Imre remetességnek, a sorban utolsó, Szent Domonkos nevét viselő „lakóhely” pedig Szakácsi határában lokalizálható.²⁰

Az *idegysyi* helye még vitatott. Jómagam Hervay Ferenc véleményével értek egyet, miszerint az a tálodi (pulai) monostorral azonos.²¹ Az egyháztörténész szerzetes azzal érvel, hogy mindkettő titulusa Szent Erzsébet, az *idegysytiről* csak az 1263-as Pál püspök-féle lajstromból értesülünk, később hallgatnak róla a források, a tálodi viszont 1324-től kezdve többször felbukkan bennük a 14-15. században.²² Pál püspök megtiltotta a remetéknek további „házak” alapítását az egyházmegyéjében. Bár utódai nem voltak ilyen szigorúak, hiszen 1291-ben már tudunk a szentkereszti és kékesi monostorokról is, a tálodi, ha nem azonos az *idegysytivel*, akkor csak e dátum után keletkezhetett, s a századvég környékén az utóbinak el kellett enyésznie, hogy a XIV. századi bővülő forráskörből hiányozzon. Természetesen lehetséges, hogy a Szent Erzsébet-patrocíniumú, ismeretlen helyű *idegysyi* monostor működése 1300 körül megszűnt és körülbelül ugyanakkor Tálodon egy azonos titulusú megkezdődött, ám ezt meglehetősen valószínűtlennek kell tekintenünk. Az *Idegysyt* helynév a Hidegséd, azaz hideg forrás vagy hideg ér egyik változata.²³ A tálodi romoktól kevesebb, mint száz méterre buzog fel a Kinizsi-forrás, amelynek neve a 13. században nyilvánvalóan nem ez volt, hanem talán Hidegséd... Holler László szerint a „remetekápolna a mai Veszprém megyei Hidegkút nevű település feletti dombon eredő forrásnál helyezkedett el”.²⁴ Az általa felkínált azonosítást mindenképpen a reális lehetőségek között kell számot tartani a helynév hasonlósága és a többi remetességhez hasonló területi adottságok választása nyomán. A nyelvész észleli, hogy javaslatát a patrocínium oldaláról is meg kellene tudnia támogatni, és idézi IV. Kelemen pápa egy 1267. január 11-én kelt, 1297. november 6-án átírt oklevelét, amelyben a tihanyi apátságot megerősíti birtokaiban és kiváltságaiban. Ebben szerepel egy Szent Erzsébet-kápolna is, amely „esetleg azonos lehet a hidegkúti remetekápolnával”.²⁵ Az *idegysyi* remetesség eltűnését a forrásokból a szomszédos település megnövekedésének

²⁰ Ádám Iván: A badacsonyi pálos kolostor romjairól. *Archaeológiai Értesítő*, 1888. 64-66. 65.; Cselenkó Borbála: Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében. Zalai Kismonográfiák 9. Zalaegerszeg, 2006. (továbbiakban: Cselenkó, 2006) 68-74.; Guzsik Tamás – Fehérváry Rudolf: A pálos rend építészeti emlékei Magyarországon. Összefoglaló és katalógus. Bp., 1980. 40.; Guzsik, 2003. 42ff.

²¹ Hervay Ferenc: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Ed.: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksai Ferenc. Bp., 1984. 159-171. (továbbiakban: Hervay, 1984.) 163.

²² Cselenkó, 2006. 63.

²³ Holler, 2009. 21ff.

²⁴ Holler, 2009. 19.

²⁵ Holler, 2009. 196.

tudja be, aminek következtében a remeték a szárberényi (ma Vörösberény) erdőbe költöztek volna.²⁶ A Szent Kereszt remetéinek 1318-as említése a szárberényi erdőben mindenképpen értékes új adat.

A sor élén álló *Insula Pilup Sanctæ Helenæ* azonosítása Solymosi László érdeme.²⁷ Mielőtt a történész finom érvelésére kitérnék, szólni kell arról, hogy miért kereste a kutatók többsége *Insula Pilupot* a Pilisben. Gyöngyösi arról tudósít, hogy 1291 májusában Benedek veszprémi püspök, majd tőle függetlenül pár nappal később Lodomér esztergomi érsek is megerősítik Pál oklevelét. Benedek „a következő helyeket sorolja fel név szerint: a Szent Kereszt egyháza a Pilisben, Szent László Kékesen és Pilup szigete, stb.”²⁸ Az Özséb-legenda alapján a rend első kolostorának tekintett szentkereszt, melynek romjai Kesztyölc-Klastrompusztán található, ²⁹ tehát felbukkan 1291-ben, ám ez látszólag több problémát okoz, mint old meg. Miért hiányzik az 1263-as okiratból, holott korábbinak kellett lennie, mint az ott felsoroltak, legalábbis a legenda és Gyöngyösi nem dokumentumokon alapuló közlései szerint?

A korábbi kutatás a hiányon úgy próbált úrrá lenni, hogy *Pilupot* Pilisnek olvasta, valamint Szent Heléna és a Szent Kereszt szoros kapcsolatára való tekintettel az *Insula Pilup Sanctæ Helenæ*-t azonosnak tekin-

²⁶ Holler, 2009. 197.

²⁷ A történésszel azonos végkövetkeztetésre jutott később a meglehetősen hasonló logikát követő Holler László is (Holler László: A veszprémi püspök egy 1263. évi okleveléről. In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007. 121–133.), ám Solymosira való hivatkozás nélkül. A Holler-tanulmánynak helyet adó kiadvány szerkesztője tette ezt meg helyette a 121. oldalon a * lábjegyzet), egyúttal közölve azt is, hogy „a szerző teljesen függetlenül jutott el az eredményeihez”. Holler Solymosinál nem szereplő nézeteket is megfogalmazott, melyek ismertetésére visszatérek.

²⁸ RTÉ, 37. A rendkívül lényeges *stb.*, ami azt jelzi, hogy az 1291-es lista az 1263-as kiegészített változata, Árva Vince fordításából hiányzik, ám Solymosi és Holler pontosan idézik az eredetit (Solymosi, 2005. 13; Holler, 2007. 127.). A Benedek püspök oklevelét közlő Gyöngyösi vélhetően nem kívánta megismételni könyve *ugyanazon oldalon* a két lista azonos elemeit, csak a két új kolostorhelyet sorolta fel, majd az 1263-as lista első tagjával és a *stb*-vel jelezte az átfedéseket.

²⁹ Bár Méri István 1959-61-es ásatása egy 14-15. századi templom alapjait tárta föl, a kutatás során előkerültek egy korábbi, közel azonos tájolású, kisebb épület alapozásának nyomai, amelyeket Méri és munkatársai a 13. század második felében emelt első kápolna maradványainak tartanak (Kovalovszki Júlia: A pálos remeték Szent Kereszt-kolostora. (Méri István ásatása Klastrompusztán). In: *Communicationes Archaeologica Hungariae*, 1992. 173-207. 199.). Kovalovszki Júlia szerint egy 1393-as határjárás helynevei is kétségtelenné teszik a szentkereszt templom azonosítását a klastrompusztai romokkal (Kovalovszki, 1992. 179.). A kékesi 13. századi épület hiányzik: talán pilisszentlászlói 18. századi katolikus templom vagy a temetője helyén állt (Guzsik, 2003. 60.).

tette a pilisi szentkeresztii monostorral.³⁰ Solymosi hitetlenkedve említi, hogy „ez a felfogás széles körben elfogadottá vált, egyedül Guzsik Tamás, a pálos építészet monográfusa emelt kifogást az azonosítás ellen, mert hogyan is lehetne *Insula Pilup* és *Sancta Crux* (Keresztúr) ugyanazon kolostor kétféle névalakja, amikor 1291-ben Benedek püspök listája egyszerre említi őket”.³¹

A Pilup=Pilis azonosításnak egyes kutatók szemében az is tápot adott, hogy Gyöngyösi szövegében máshol az *Insula Pilis* név is előfordul. Holler László szerint nem a Pilup névszónál, hanem itt történt másolási hiba: az *in silua* alakult át *insulává*. Megfontolandó javaslata az is, hogy a *silva* szó nem csak erdőt, hanem hegyet is jelentett abban a korban,³² amit nyelvész kollégája, Benkő Loránd is így tud.³³

A szentkeresztii kolostornak az 1263-as oklevélből való hiányzására megoldásnak tűnhet, hogy a Pilis nem tartozott volna a veszprémi püspök egyházmegyéjéhez. Ez azonban kortárs oklevelekkel cáfolható. Egyrészt Benedek veszprémi püspök 1291-es, az 1263-as Pál-féle dokumentumot megerősítő okirata felsorolja a két pilisi rendházat is, tehát az ő saját joghatósági területén vannak. Másrészt 1308. november 10-én tanácskozás zajlott a *keykusi* (kékesi) kolostorban egyebek között Csák Máté nádor, Gentilis bíboros, pápai legátus, Tamás esztergomi érsek, János nyitrai püspök, Pál, a domonkosok, illetve Haymon, a ferencesek magyarországi rendfőnöke, Károly Róbert és Csák több világi bizalmi embere, valamint Gentilis kísérőinek részvételével. Az eseményről készült, Gentilis által jegyzett okiratban ez a mondat olvasható: „*Actum in loco fratrum Heremitarum, qui vocatur Keykus, Vesprimiensis diocesis*”,³⁴ tehát Kékest, a remete testvérek helyét a veszprémi egyházmegyében lévőként említi.

Solymosi további érveléssel is kizárja, hogy a Pilis az esztergomi érsekség területéhez tartozott volna a 13. században. Gyöngyösi arról tudósít, hogy István, a rend harmadik prior provinciálisa 1294-ben az esztergomi tartományi zsinaton elérte, hogy „a kékesi Szent László-kolostor kiváltságokat és mentességeket kapjon. Így közvetlenül az esztergomi érsek főhatósága alá tartozik, amint ez az esztergomi érsek által a váci káptalannak és a dömösi egyháznak küldött megerősítő pecsétes levelében olvasható”.³⁵ Ha a Pilis az esztergomi érsekséghez tartozó terület lett volna, ak-

³⁰ Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. köt. Bp., 1998. 699.; F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus. Bp., 2000. (továbbiakban: F. Romhányi, 2000.) 36.

³¹ Solymosi, 2005. 14.; Guzsik, 2003. 39-40.

³² Holler, 2007. 127-131.

³³ Idézi: Holler, 2007. 131. 52. lábja.

³⁴ Acta legationis cardinalis Gentilis (1307–1311). Ed.: Pór Antal. (Hasonmás kiadás.) Bp., 2000. (továbbiakban: Acta 2000) 114.

³⁵ RTÉ, 46.

kor a rendfőnököknek nem kellett volna mentességért folyamodnia, hogy a kékesi (pilisszentlászlói) kolostor ne a veszprémi megyéspüspök, hanem az érsek joghatósága alá tartozzon.³⁶

Nincs tehát kibúvó: a rend 1250 körülnek vélt alapítású első, szentkereszti monostora 1263-ban még nem létezett, ugyanakkor már több más remeteközösség is működött ekkor a veszprémi egyházmegyében. Sőt máshol is: ugyancsak Gyöngyösi említi, hogy Bertalan pécsi püspök „a patacsi birtokán lévő hegy tetején Szent Jakab apostol tiszteletére kolostort építtetett, mivelhogy elnéző engedélyével már úgy is sok remete gyűlt ott össze”.³⁷ A Pécs, Jakab-hegyi vagy más néven ürögi rendház³⁸ alapítása, melynek romjai még ma is láthatók, a püspök működési ideje alapján 1225-re keltezhető. Tehát újabb, a Pilisen kívül lévő remetesség léte igazolható jóval a legendabeli alapítási idő előtt, ráadásul egy harmadik egyházmegye területén.

Korai remeteségek egy további csoportja azonosítható az egri püspökség területén. A legendabelinél korábbi alapítású lehet a bükkszentléleki, vagy más néven dédesi kolostor. „Alapítási körülményei ismeretlenek, de 1240-ben Tardona határjárásában már említik a remetéket, az 1310-es évektől pedig Ernye bán adományairól tudunk”.³⁹ „A zempléni Újhely Szent Egyed egyházának remetéit I. Károly 1312-ben megerősítette ama földek és malmok birtokában, amelyeket [IV.] Béla, [V.] István és [III.] András királyoktól kaptak”,⁴⁰ tehát legkésőbb 1270-ben, IV. Béla halálának évében már tevékenykedett ez a közösség is. A két oklevélből következő, 1270 előtti alapítás megtörténtét támasztja alá az is, hogy 1281-ben Fülöp fermói püspök, pápai legátus már megerősítette az új helyi remetéket birtokaikban.⁴¹

³⁶ Solymosi, 2005. 14.

³⁷ RTÉ, 30.

³⁸ Mályusz Elemér és Koller József is felhívta a figyelmet arra, hogy a Jakab-hegyi kolostor nem azonos a közelben lévő patacsival, mely csak a 14. században bukkan fel oklevelekben (Mályusz Elemér: A pálosrend a középkor végén. In: *Egyháztörténet*, 1945. 1–53., (továbbiakban: Mályusz, 1945.) 40. l. 19.). E tévesztésnek több kutató, sőt már maga Gyöngyösi is áldozatul esett. Mályusz szerint a Bertalan-oklevelet Gyöngyösi kreálta. A Jakab-hegyi kolostor megléte mindazonáltal akkor sem vonható kétségbe, ha a történésznek igaza van, mert, mint ő is írja, 1234-ben oklevél említi a Jakab-hegyi remetéket, tehát Gyöngyösi mindenképpen helytálló információt közölt, legfeljebb interpolált formában.

³⁹ Bodó Balázs: A pálosrend építészete a XV. század derekáig. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007, 535–543. 541.; F. Romhányi Beatrix: *Heremitae – monachi – fratres. Szempontok a pálos rend történetének újragondolásához*. In: *Pálosaink és Pécs*. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2016. 9–22. (továbbiakban: F. Romhányi, 2016.) 12.

⁴⁰ Hervay, 2007. 60.

⁴¹ F. Romhányi, 2016. 13.

„1297-ben Lőrinc testvér szentkereszti perjel István rendfőnök és más perjelek nevében szabályzatot kért András egri püspöktől, aki azt meg is adta mindazoknak a vallásos és Istent szerető férfiaknak, akik bárhol az ő püspöksége területén a hegyek mélyedéseiben vagy a pusztaságban élnek a remete élet szerint” – írja Gyöngyösi Gergely.⁴² Az aktus egyértelmű jele annak, hogy ebben az egyházmegyében is remeteközösségek működtek, amelyek dunántúli társaikhoz hasonlóan lépéseket tettek az egyházszervezetbe való beilleszkedés irányába. Mindezt megerősíti, hogy a veszprémi után az egri egyházmegye területén állt a legtöbb korai, 13-14. századi alapítású pálos kolostor.⁴³ Ugyanakkor az is kiténik, hogy még ekkor, 1297-ben is a megyéspüspök joghatósága alatt állnak a remeteségek, tőle kérnek szabályzatot. Szó sincs még tehát szerzetesrendről és rendi önállóságról, csupán egymástól függetlenül működő, egyházjogi értelemben önálló remeteségek hálózatáról. F. Romhányi Beatrix továbbá, a 13. század utolsó negyedében már létező, majdani pálos szerzetesi közösségeket is felsorol.⁴⁴

Térjünk vissza az *Insula Pilup Sanctæ Helena* azonosítására. Solymosi kimutatta, hogy *Insula Pilup* Révfülöp területén keresendő.⁴⁵ A Pilup helynév különböző változatokban 1211-től felbukkan a településre vonatkozó oklevelekben, majd 1373-ban jelenik meg először Phylip alakban. Rámutatott arra is, hogy Révfülöp Balaton-parti településrészt a mai napig Szigetnek hívják, ami (a vasútépítés előtt) a tó magasabb vízállású periódusaiban valóban sziget volt. Ugyanerre a következtetésre jutott Holler is.⁴⁶

Az Árpád-korban a tihanyi apátság mellett az Atyusz nemzetség volt a település másik földesura. A történész a nemzetség akkori fejének, Sol ispánnak egy 1221-ben kelt, II. András király által megerősített végrendeletét hozza fel, amelyben az ispán Szent Heléna szerzeteseinek (*fratribus Beatæ Helena*) két tételes megnevezett helyű szőlőbirtokot adományoz.⁴⁷ Bár a végrendelet nem pontosítja a Szent Heléna-egyház helyét, azaz a környéken közismert kellett, hogy legyen, bizonyosak lehetünk benne, hogy a Pál püspök listájának élén álló remeteségről van szó, tehát ez a renddel kapcsolatos eddigi ismert legkorábbi okirat. Révfülöpön két helyen van olyan rom, ami elvileg a remeteséghez tartozhatott. Az egyik éppen a Szigeten áll: a fülöpi templomrom, a másik a benzinkút közelében, a Balaton vizében. Az utóbbi jelenleg nem vizsgálható, de egy 1864-

⁴² RTÉ, 46.

⁴³ Hervay, 1984. 170.

⁴⁴ F. Romhányi, 2016. 12-13.

⁴⁵ Solymosi, 2005. 19.

⁴⁶ Holler, 2007. 132.

⁴⁷ Codex diplomaticus III/1. Ed.: Fejér György. Buda, 1829. 327.; Solymosi, 2005. 20.

es, valamint a 20. század első feléből származó több feljegyzés is említi.⁴⁸ Solymosi az utóbbi mellett tette le a voksát,⁴⁹ ám a Balaton alacsony vízállásáról a római korból tudunk.⁵⁰ A Tihanyi Alapítólevél 1055-ben *Insula Tihon*-ként említi a félszigetet, ami még akkor is a tó magasabb vízállásáról tanúskodik, ha Tihany szigetként való említése nem feltétlenül pontos vízrajzi értelemben. Holler Lászlóval egyetértésben⁵¹ én inkább úgy vélem, hogy az egyszerű, torony nélküli fülöpi templom volt a majdani pálosok szakrális épülete. A 13. század elejére szóló keltezése is támogatja ezt.

Solymosi jó okkal feltételezi, hogy az 1263-as okiratban nem öletszerű sorrendben, hanem alapítási idő szerint szerepelnek az engedélyezett remeteségek. A Pécs-Jakab-hegyi kolostor 1225-ös életre hívása ismeretében már aligha meglepő, hogy az első, a veszprémi püspökség területén működő remeteség létrejöttének idejét még korábbra: 1221 elé, azaz legalább három évtizeddel a legendabeli rendalapítás elé kell keltezni.⁵²

A történész jól dokumentált eredményei termékeny kérdéseket vetnek föl. Ha a majdani rend első intézményei már legkésőbb a 13. század első negyedében léteztek, akkor mit és mikor alapított Özséb? Miért vált hirtelen szükségessé 1260 körül a magyarországi, rendhez nem tartozó remeték helyzetének rendezése?

Mielőtt ezekre a kérdésekre a következő alfejezetben választ keressünk, ki kell térnünk F. Romhányi Beatrix egy megfigyelésére. Ő vette észre, hogy a Balaton-felvidéken a legkorábbi, fentebb felsorolt remeteközösségek közül négy az almádi monostor 15 km-es körzetében található, azaz tőle fél napi járóföldre, de még a XIII. század második felében alapított Henye és Pula is ide sorolódik.⁵³ Ennyi korai, majdani pálos remeteség egyetlen egyházi központ közvetlen közelében sem volt található, még a Pilisben sem.⁵⁴ Így ez a kérdés körvonalazódik: az almádi alapítvány milyen kisugárással rendelkezett, miféle szellemi központ volt, hogy hat remeteséget vonzott a közvetlen közelébe, amelyek a későbbi pálos rendhez csatlakoztak? Volt-e Almádnak is egy vagy több

⁴⁸ Bakay Kornél – Kalicz Nándor – Sági Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és a tapolcai járás. Bp., 1966. 133.

⁴⁹ Solymosi, 2005. 22.

⁵⁰ Bendefy László – V. Nagy Imre: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Bp., 1969. 52.

⁵¹ Holler, 2007. 127.

⁵² Solymosi, 2005. 22.

⁵³ F. Romhányi, 2015. 759.; uő., 2016. 14.

⁵⁴ Romhányi igyekszik kimutatni, hogy a korai pálos remeteségek jelentős része monostorok közelében települt, s monostor-remeteség párokat is felsorol (F. Romhányi, 2015. 759.; uő., 2016. 14.), de ennek a tendencia voltát nem találom meggyőzőnek.

„Özsébjé”, aki rendszeres kapcsolatot tartott a remetékkel és támogatta őket? Merész feltételezés-e a hat remeteség alapítóját egy-egy, korábban Almádon működött szerzetesben keresni? Bár a kérdésekre még nincs válasz, a tények alapján egyértelmű, hogy Almád igen erős kisugárzású spirituális centrum volt, amely köré elmélyült lelkiséget folytató, a krisztusi szegénységhez visszatérő kis közösségek csoportosultak. Bár a különlegessége értelemszerűen szellemi természetű, ha annak az anyag szintjén történő, azaz építészeti manifesztálódását keressük, akkor a hatkaréjos körtemplomában találhatjuk meg.⁵⁵

Tudomásom szerint a szakirodalom még nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az 1263-as okiratban szereplő, a veszprémi püspökség területén lévő remeteségekben ki celebrálta a szentmisét, hiszen egy remete nem szükségszerűen felszentelt pap. Mivel e remeteségek ismert titulusú templomok mellett működtek, biztosra vehető, hogy felszentelt pap is volt közöttük, az okiratban említett előljárók mindenképpen. Több remeteségről közvetett okleveles adatok alapján a kutatás úgy véli, hogy köznemesi alapítású egyházas helyek,⁵⁶ amelyeknél az alapítók kétségtelenül gondoskodtak róla, hogy szentmise bemutatására jogosult pap is tartozzon oda.

A pálos rend létrejöttének egyházpolitikai körülményei

Az írásom előző két alfejezetében lehetőség szerint kerültem a *pálos* megnevezés használatát. Nem véletlenül: a fentebb idézett vagy említett okiratokban senki sem nevezi a szóban forgó remetétet pálosoknak. Gentilis bíboros egy hónappal a kékesi tanácskozás után, mely során lehetősége volt személyesen megismerni a „pálosok” helyzetét az akkor már egyik legfontosabb és legjobban szituált kolostorukban, 1308. december 13-án dokumentumot adott ki Budán, amelyben a „Szent Kereszt magyarországi remetéiként” szól róluk.⁵⁷ A szövegből kiderül, hogy ugyanazokról a remetékről van szó, akikkel „a jó emlékezetű Pál veszprémi püspök” fentebb többször is említett oklevele foglalkozott negyvenöt évvel korábban: Gentilis megerősítette Pál rendelkezéseit. Tehát a remeték még 1308-ban, közel száz évvel az Insula Pilup-i kolostor megalapítása után sem viselték a pálos nevet!

IV. Sándor pápa 1256-ban életre hívta az Ágostonos Rendet, a Nagy Uniót, melynek célja az Európa-szerte elterjedt remeteségek összefogása

⁵⁵ Buzás Gergely: Az almádi monostor feltárása. In: *Várak, Kastélyok, Templomok*. 2018. december. 9-13. 10.; Németh Zsolt: A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai. Északkelet és a Tisza völgye. Bp., 2019. 141.

⁵⁶ Documenta Artis Paulinorum 2. füzet. A magyar rendtartomány kolostorai N-Sz. Ed.: Tóth Melinda – Entz Géza – Széphelyi Frank György. Bp., 1976. (továbbiakban: DAP, 1976.) 388.; F. Romhányi, 2000. 6. és 53.

⁵⁷ Acta, 2000. 180-182.

volt.⁵⁸ Törekvése érthető volt: Róma a felügyelete alá akart vonni és meg-
regulázni minden, még megszelídíthetőnek tűnő „alternatív” keresztény
irányzatot és szerveződést, hiszen a Balkánon ekkor a bogumil „eretnek-
ség” terjedt, és csak tizenkét éve esett el Montségur, a katharok utolsó
erőssége.

Az ágostonosok hamarosan megjelentek Magyarországon, 1262-ben
már rendtartományt is alapítottak,⁵⁹ és azonnal bajt keverték. A veszpré-
mi székesegyház kanonokjai és az egyházmegye papjai vitába keveredtek
egymással az egyházmegye egyházi jövedelmeinek elosztásáról. Az 1260-
ban eléje kerülő per döntőbíráiul IV. Sándor pápa (1254–61) a domon-
kosok, az ágostonos remeték és a ferencesek magyarországi rendfőnökét
bízta meg. Kaplony nembeli Zlaudus veszprémi püspök, a veszprémi
prépost, az esperesek és a többi kanonok 1261. április 18-án óvást emelt
a kiküldött bírák személye ellen, mondván, hogy az ágostonos remeték
perjele nem lehet bírójuk, mert egyebek mellett elfoglalni szándékozik
Zala megyében a Szent Jakab-, Szent Ilona- és Szent Mária Magdol-
na-egyházakat, s így a perjel és a püspök érdekei ütköznek egymással.⁶⁰

A három felsorolt egyházban azokra ismerhetünk, amelyek Zlaudus
püspök utódjának, Pálnak 1263-as oklevelében az első három helyen sze-
repelnek, független megerősítést adva a Gyöngyösi által fenntartott irat
hitelességének. Az óvás indoklásából kitűnik, hogy 1261-ben az ágosto-
nosok már gőzerővel dolgoztak azon, amiért életre hívták a rendjüket:
a magyarországi remeték betagozásán az ő, Rómából ellenőrzött, nem-
zetközi szerzetesrendjükbe. A magyar főpapság fenntartásai az újonnan
érkezett, ám agresszíven fellépő ágostonosokkal szemben érthetőek voltak:
a fiatal Domonkos-rend akkor bő negyedszázados magyarországi műkö-
désével kapcsolatban is rossz tapasztalataik lehettek: sokak számára nyil-
vánvalóan visszatetsző volt inkvizíciós tevékenységük.

Az ágostonosok nyomulását látva a magyar főpapok nyilvánvalóan
riadót fújtak és IV. Sándor halála után megkísérelték magyar egyházi
fennhatóság alatt tartani a hazai remetéket. Özséb feladata kikövetkez-
tethetően az volt, hogy a pilisi remetéket is rendházba vigye, és a cœno-
bita életformáról monasztikusra állítsa át őket, mert a formálódó magyar
szerzetesrend csak így nyújthatott oltalmat nekik az ágostonosok ellen,
cœnobitaként csak betagozódás lehetett volna a sorsuk. Ezt Özséb vél-
hetően legkésőbb az 1260-as évek közepén megcselekedte. Bár személye
dokumentál(hat)atlan volt már Gyöngyösi számára is, a szentkeresztii ko-
lostort valaki megalapította jóval 1291 előtt, s nincs ok kétségbe vonni,
hogy ezt egy Özséb nevű, Esztergomban egyházi hivatalt viselő, „derék
és előkelő szülöktől” származó férfiú tette. Hervay szerint „lehetséges,
hogy Eusebius prebendárius utóbb kanonok lett, majd néhány év múlva

⁵⁸ Solymosi, 2005. 22.; F. Romhányi, 2016. 16.

⁵⁹ Fallenbüchl Ferenc: Az ágostonrendiek Magyarországon. Bp., 1943. 27.

⁶⁰ Solymosi, 2005. 18.

a remeték élére állt. Gyöngyösi szájhagyományból értesülhetett róla. A Santa Crux, Keresztúr remete klostrom tehát csak 1255 után, de 1270 előtt létesülhetett”.⁶¹ Hervay *ante quem* dátuma itt Özséb Gyöngyösi által megadott halálozási évén alapul,⁶² ám említi, hogy IV. László király 1289-ben az Ilewkew földet adományozta a szentkereszti remetéknek, amit korábban IV. Bélától is megkaptak, azaz 1270 előtt. Azt is tudjuk, hogy IV. László már 1274-ben területet adományozott a monostornak,⁶³ ami megerősíti az előző *ante quem* dátumot.

A pilisi remeteségek a királyi adományok révén gyorsabban fejlődtek, mint a Balaton-felvidékiek,⁶⁴ és nagyobb tekintélyre is tettek szert, így a formálódó rend súlypontja hamarosan a királyi központ közelébe került. Özséb szerepe ebben is jelentős lehetett. Lőrinc, a „rend” negyedik főnöke az 1300-as évek legelején elkezdte építeni a budaszentlőrinci kolostort, amely gazdag adományoknak köszönhetően pár év alatt főmonostorrá vált, és legkésőbb 1309-re magához ragadta a nagykáptalan tartásának jogát.⁶⁵ Bár az 1309-es gyűlés nagykáptalannak minősítése talán még anakronizmus, Gyöngyösi információiból mindenképpen arra kell következtetnünk, hogy a korábban független remeteségek integrálódása ekkor már haladott állapotban van, követik a közös regulát és előljáróik évente rendszeresen találkoznak, tehát a szervezett rendi működés ismérveit mutatják.

Emlékeztetni kívánok arra, hogy Pál veszprémi püspök 1263-as oklevele templomos hellyel rendelkező remetéket és *előljáróikat* említ, ami magától értetődő, hiszen akkor már évtizedek óta szervezeten működő remeteségekről van szó, amelyek szükségszerűen priorok irányítása alatt állnak. Ez is alátámasztja, hogy – a szervezésében szerzett elévülhetetlen érdemei elismerése mellett – Özséb nem lehetett a pálos rend alapítója, hiszen egyrészt a még nem létező rend házai már az 1220-as években működtek, másrészt az akkor már ténylegesen renddé formálódott szerzetesek *pálos* megnevezése 1322-ben jelenik meg egy, a szentkereszti kolostor perjele számára küldött pápai levélben.⁶⁶

A közösség vezetői a 14. század elején felismerték, hogy a csoportosulás nem maradhat meg „névtelenként”, hanem szent elődöt találva kell

⁶¹ Hervay, 2007. 61.

⁶² A ciszterci szerzetes hangsúlyozza, hogy Gyöngyösinek nem lehettek adatai az első három provinciális halálozási éveiről, így azok egybeesése királyaink halálának éveivel minden bizonnyal a rendfőnök kitalációja (Hervay, 2007. 59.).

⁶³ DAP, 1976. 401.

⁶⁴ Ennek egyik jele, hogy a kékesi kolostor 1308-ban már képes volt otthont adni a fentebb említett előkelőségek országos fontosságú tanácskozásának: rendelkezett például megfelelő méretű és berendezésű tanácsteremmel, valamint a résztvevők és kíséretük ételmezését ellátni képes infrastruktúrával és embererővel.

⁶⁵ RTÉ, 50-51.

⁶⁶ Hervay, 2007. 64.

annak nevét viselő szerzetesrenddé formálni, hogy élvezhesse mindazokat az előnyöket és birtokolja azt a függetlenséget, amit az akkor Európában működő más rendek. Remete Szent Pál jelentette az ideális megoldást, aki egyrészt reprezentálta a szerzetesi közösség coenobita múltját, szigorú diszciplináját, továbbá felekezeten kívüli, vallási irányzatok fölött álló személy volt, aki sohasem állt pápai fennhatóság alatt.⁶⁷ A Pál védőszentsége alá kerülés fontos, ám korántsem végső mozzanata volt a rend konszolidációjának.

Gyöngyösi nem szól arról, hogy miként lett a megalakult rend névadója Remete Szent Pál – tehát vélhetően ő sem tudta –, ahogy a legelső, a pálos megnevezést már használó oklevelek sem. Hervay szerint valószínű, hogy a névadás Magyarországon történt,⁶⁸ ám lábjegyzetben hivatkozik Kaspar Elmre, aki a grünwaldi kolostorban talált egyik oklevél alapján azt állítja, hogy Gentilis bíboros beszélte rá a magyar főpapokat és a remeték vezetőit, hogy a rend, az ágostonosoktól magát megkülönböztetendő, Remete Szent Pál nevét viselje.⁶⁹ Az előző lábjegyzet fényében ez mérsékeltén tűnik valószínűnek, és az oklevélben közölt információ is szükségszerűen másodkézből való, hiszen a grünwaldi monostort 1362-ben alapították,⁷⁰ jóval később a pálos név megszületésénél.

A pálos rend kialakulása Solymosi szerint „az ágostonos remeték ellen ment végbe”.⁷¹ Egyetértve vele úgy vélem, hogy az ágostonosok magyarországi megjelenése miatt vált sürgőssé a magyarországi, még szervezetlen remeték helyzetének rendezése. Meglátásom szerint ez a magyarázata annak, hogy a legendás rendalapítás miért került 1250-re: annak meg kellett előznie az ágostonos rend hazai életre hívását, kifogandó a szelet az utóbbi vitorlájából, hogy a magyarországi remetéket „idegen” szerzetesség kötelékébe kényszeríthessék. Ugyanakkor jó taktikai lépés volt a mások által is használt ágostoni regulát kérni a magyar szerzetesek számára, és nem önállót kidolgozni, ami megnyugtathatta Rómát, hogy nem törekednek egyénieskedésre, hanem kitaposott ösvényen kívánnak haladni.

Gyöngyösi tisztában lehetett vele, hogy olyan legendát örökölt az alapításról, ami kissé túlértékeli Özséb személyét és pontatlan a rend-

⁶⁷ Henri Stierlin szerint „a keresztény coenobiták és remeték a 3. századtól kezdve nyílt ellenzői voltak a »rendszernek«, a császári társadalomnak. [A rendszer] Élő feddése akartak lenni, és a keresztény élet modellje” (Stierlin, Henri: *Byzantinischer Orient*. Zürich-Stuttgart, 1996. 101.

⁶⁸ Hervay, 2007. 63.

⁶⁹ Elm, Kaspar: Quellen zur Geschichte des Paulinerordens aus Kloster Grünwald im Hochschwarzwald in der Stiftsbibliothek von St. Paul in Lavanttal. In: *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 1972. 91-124. (továbbiakban: Elm, 1972) 121.

⁷⁰ Elm, 1972. 94.

⁷¹ Solymosi, 2005. 22.

alapítás idejét illetően, de nem törekedett a kijavítására, mert átláthatta azt is, hogy mi volt ennek az ésszerű oka. Tudta, hogy a rend teljes önállósodásához, beleértve a kikerülést a megyéspüspök joghatósága alól, a tartományfőnök magyarországi megválasztásának kodifikált jogát és a regula véglegesítését, több mint száz évre volt szükség, melyet Károly Róbert kérése nyomán csak XXII. János pontifikátusa alatt ért el 1328-ban.⁷² A ratifikációt és az approbációt, tehát az egyházjogilag végleges hatályú megerősítést pedig Nagy Lajos király kívánságára adta meg V. Orbán pápa 1367-ben. Róma tehát nem sietett a pálos rend teljes jogúként való elismerésével.

Özséb rendalapítóként és első rendfőnökként való feltüntetése a 14. század terméke lehet, amikor a szerzetesi közösség egyre jobban központosuló vezetése már a pilisi kolostorokba került, s esetleges elsőbbségi vitákat megelőzendő, úgy kívánhatta feltüntetni, hogy az mindig is ott volt. A pilisi remeték megszervezéséért sokat tevő, majd vezetőjüké váló Özséb életrajzának csekély átírásával szentéletű, kortárs, hús-vér magyar alapítót és – a térben és időben távol élt Remete Szent Pál mellett – szellemi vezetőt tudtak felmutatni, holott, mint láttuk, a rend a 13. század első felében egymástól függetlenül megalakult remeteségek által elfogadott azonos diszciplína nyomán kezdett kialakulni a század 60-as éveiben. Romhányi Beatrix mutatott rá, hogy Gyöngyösi rendtörténeti munkájában „az akkoriban létezett kolostorok legalább két ötödéről úgy mond nem vett tudomást”.⁷³ A régész több olyan 13. századi oklevelet sorol fel (majdani) pálos remeteségekről, amelyet eredetiben vagy közelkorú átírásban ismerünk, ám a volt rendfőnök nem említi azokat. „A jelenséget pillanatnyilag csak rögzíteni tudom, magyarázni nem” – írja. A fentiek – a pilisi remeteségek elsőbbségének biztosítása a rendtörténetben – magyarázatát adhatják Gyöngyösi Gergely tendenciózusnak tűnő válogatásának.

Nem térhetek ki az elől, hogy reflektáljak Romhányi Beatrix ama vélekedésére, hogy „Gyöngyösi művében Özséb (Eusebius) életrajzát irodalmi alkotásnak, alakját pedig irodalmi fikciónak kellene tekintenünk. *Történeti létezését e 16. századi művön kívül semmi sem támasztja alá, személye a rendben egészen a 16. század elejéig biztosan ismeretlen volt*, még a Hadnagy Bálint által 1507 és 1511 között összeállított *Miracula Sancti Pauli primi Heremite* című műve sem utal rá”.⁷⁴ Mint láttuk, Özséb feltűnik egy 1255-ös okiratban, és a szentkeresztii remeteséget is megalapította valaki. Mivel az királyi birtokon helyezkedett el, az alapító szükségszerűen befolyásos egyházi vagy világi személy kellett, hogy legyen,

⁷² Hervay, 2007. 64.

⁷³ F. Romhányi, 2016. 17.

⁷⁴ F. Romhányi Beatrix: A pálos rendi hagyomány az oklevelek tükrében. Megjegyzések a pálos rend középkori történetéhez. In: *Történelmi Szemle*, 2008. 289-312. (továbbiakban F. Romhányi, 2008.). 300. Kiemelés tőlem.

aki megszerezte IV. Béla engedélyét. Ennek a kritériumnak megfelel egy esztergomi kanonok. Kétségtelenül zavarba ejtő, hogy „A rend vezetői a 14. század folyamán egyetlenegyszer sem hivatkoztak rá [Özsébre] mint rendalapítóra, vagy rendjük jelentős személyiségére. Sem az 1280-1290-es években, sem 1308-ban, sem a 14. század vége felé, amikor a rend elnyerte végleges nevét: Szent Pál első remete remetetestvéreinek rendje”.⁷⁵ Ám keletkeztek-e olyan pálos okiratok, amelyekben kifejezetten meg kellett volna jelennie Özséb nevének? A rendnek kiemelkedő képességű művészei voltak, s többnyire az ő nevük sem maradt fenn, csak Gyöngyösi munkájában. A remeték – összhangban életformájukkal – nem törekedtek hírnévre.

Ha pusztán filológiai alapon vizsgálódunk, akkor Romhányinak igaza is lehetne, ám a pálosok történetének vizsgálatakor nem szorítkozhatunk kizárólag racionális megközelítésre. IV. Bélától kezdve számos királyunk – Árpád- és Anjou-háziak, Hunyadi Mátyás – támogatták őket és hagyatkoztak a tanácsaikra. Mellettük nemesek és főpapok alapítottak a számukra remetésegeket. Jól dokumentált, hogy nemesek és magas rangú egyházi személyek léptek be a rendbe, és mondtak le a rangjuk adta kiváltságokról, jövedelmekről, kényelmesebb életéről az aszkézis javára. Mindennek oka volt: a tisztaságot, valódi istenkapcsolatot láthatták meg a pálos remeteéletben. A szervezet működése és jelentősége nem fogható föl kizárólag racionális alapon, ahogy Romhányi kísérli meg, hiszen annál sokkal mélyebben ágyazódott be a racionálison túl lévő szakralitásba.

Vissza kell térnem Pál püspök oklevelére, nevezetesen ama szövegrészeire, amely provinciálist és priorokat említ.⁷⁶ Ha a dokumentum interpolálatlan, azaz valóban 1263-as állapotokat tükröz, akkor a veszprémi egyházmegye területén remetésegek szövetségbe tömörült – hiszen közös előjárójuk van –, hierarchikus szervezetben működő csoportjáról szól.⁷⁷ Ez nyilvánvalóan nem alakulhatott volna ki a korábbi veszprémi püspökök tudta és beleegyezése nélkül. Ezek a szervezett remeték aligha működhettek szabályzat nélkül, amelyet a megyéspüspöküknek kellett nekik adni, vagy legalábbis jóváhagynia. Ennek fényében nehezen érthető, hogy Pál püspök miért látta elégtelennek a működésük feltételeit, holott az elődei azokat a jelek szerint elégségesnek találták, hiszen engedélyezték a működésüket. Hasonló ellentmondás áll fenn, ha az anyagi vonatkozásokat tekintjük: ha közülük több valóban nemesi alapítású, akkor azok adománnyal és jövedelemmel ellátottak kellett, hogy legyenek.

A másik eshetőség, hogy Gyöngyösi belenyúlt Pál püspök szövegébe, és, saját koráét visszavetítve, szervezettebb állapotokat tüntetett fel, lehe-

⁷⁵ F. Romhányi, 2008. 299.

⁷⁶ Erre Holler László is nyomatékosan felhívta a figyelmet, bár más következtetésekre jut belőle, mint én (Holler, 2007. 133.).

⁷⁷ Az almádi monostor körül 1263-ban már működő négy remetesség koordinált és hasonló szabályok szerinti működése biztosra vehető.

tövé téve ezzel, hogy a szerinte már 1250-ben megalapított szentkereszti remeteség előljáróját, Özsébet rendfőnökként tüntesse föl. Gyöngyösi rendtörténetének ez a része mindenképpen következetlen, hiszen nem szolgál magyarázattal arra, hogy Szentkereszt miért hiányzik az 1263-as listáról. Talán ő sem tudta, hogy az „örökölt” Özséb-legenda és a püspök oklevele közötti ellentmondás miként oldható föl.

Két másik lehetőség

Az *Insula Pilup* azonosításában és korai datálásában a Solymosival egyetértő Holler László más okát látja annak, hogy a szentkereszti kolostor nem szerepel Pál püspök oklevelében.⁷⁸ Szerinte már állt 1263-ban, és a püspök szándékosan nem vette fel a listájára. „Rendkívül meglepő és szinte érthetetlen a felsorolt hét kolostorhelyen túl további közösségek alapításának tilalma: »Lakóhelyeik számát nem növelhetik«. Sőt: »Az említett testvéreknek egyházmegyénkben máshol található kolostoraik mostantól fogva *kiközösítés* alá esnek.«”⁷⁹ A nyelvész úgy látja, hogy Pál levele Özséb pilisi közössége ellen irányult, akik keresztettkék az érdekeik azzal, hogy a Gyöngyösi által említett 1262-es látogatást ők (azaz nem a Balaton-felvidékiek) tették IV. Orbán pápánál, és kérték az ágostoni regula használatának engedélyezését. A kérelem szerinte „éppen azt a célt szolgálta, hogy biztosítsa [Özsébék] függetlenségét a megyéspüspök fennhatóságától” és őt erősítse meg a remeteközösségek rendfőnöki posztján. Ezt Pál nyilvánvalóan sérelmesnek találta, az anyagi alapok elégtelenségére hivatkozva megakadályozta a szerzetesi közösségek függetlenedését, és hangsúlyozottan püspöki fennhatóság alatt tartotta őket. „Éppen a legszerényebb körülmények között élő remeték számára ne lett volna biztosítva a szükséges minimális háttér? Hiszen, mint *Insula Pilup* példája is mutatja, egyes közösségek már több mint négy évtizede működtek azonos helyen, remeteházaik és minden bizonnyal templomaik is voltak” – teszi fel a kérdést Holler.⁸⁰

Holler érvelését mindenképpen gyengíti, hogy Gyöngyösi ama kijelentése, miszerint 1262-ben Özséb vezette azt a remeteküldöttséget, amelyik IV. Orbántól az ágostoni szabályok használatának engedélyezését kérte a remete testvérek számára,⁸¹ legfeljebb szájhagyományon alapulhatott. Azt is láttuk, hogy a remeteségek egy része nemesi alapítású, tehát nem spontán szerveződés eredményeként jöttek létre, hanem az alapító által anyagilag támogatott közösségek voltak. A nyelvész azt sem veszi tekintetbe, hogy ha a feltételezett 1262-es római út során a pápa valóban megerősítette volna Özsébet a szerveződés élén, a remeték akkor is megyéspüspöki joghatóság alatt maradtak volna, hiszen azonnali

⁷⁸ Holler, 2007. 123-127.

⁷⁹ Holler, 2007, 132. Kiemelés tőle.

⁸⁰ Holler, 2007, 132.

⁸¹ RTÉ, 37.

rendként való elismerésük egyházi szempontból illuzórikus elvárás lett volna. Igaza lehet viszont abban, hogy az anyagi alapok elégtelensége mellett más ok is közrejátszott Pál elutasító és a remetéket korlátozó döntése mögött. Ezt már Guzsik Tamás is így gondolta, aki azonban nem Pál kicsinyes hatalomvágyát látta a részleges püspöki elutasítás mögött. Az építésmérnök felhívta a figyelmet arra, hogy „Pál püspök [...] [az oklevélben szereplő helyeken – N. Zs.] templommal rendelkező szükségleti épületeket találhatott (titulust – egy kivétellel – mindenhol említ). A templomokat valamikor, valakinek föl kellett szentelnie (konszekráció vagy benedikálás), tehát az illetékes egyházi főhatóságnak ismernie kellett ezek létét: az *osculum*hoz szükséges oltárkövet, illetve ereklyét ugyanis csak erre illetékes főpap vagy (főpapi jogkörrel) fölhatalmazott személy helyezheti el.⁸² Ha pedig »illegálisan« létesített templomok melletti közösségek lettek volna, akkor a püspöknek ezeket is el kellett volna tiltania, nem pedig számukra regulát szerkeszteni”.⁸³

A valódi ok részben az lehetett, hogy a remetéket ideológiai-teológiai ellenőrzés alatt tartsa az egyház. Ennek fő indítékát Guzsik abban látta, hogy „a szervezetlen remeteközösségeknél az eretnekség valamilyen formájának gyanúja merült föl”.⁸⁴ A Képes Krónika 179. szakaszának tudósítása szerint éppen 1263-ban jelentek meg Magyarországon a flagellánsok (önostorozók), akiknek szélsőségesen aszketikus vezeklési formáját az egyház eretnekségnek minősítette és elítélte. Az aggodalom a kor intenzív eretnekmozgalmai fényében bizonyos mértékben érthető lehetett, ám meglátásom szerint az előző fejezetben kifejtett okok játszották a főszerepet. Az új remeteségek létrehozásának kiközösítés melletti eltiltása is ezek sorába illeszkedik: a veszprémi püspök koncentrálni kívánta a meglévőket és rendezni a helyzetüket. Új alapítások e törekvések ellen hatottak volna.

Emlékeztetni kívánok arra a fentebb már említett tényre, hogy az Árpád-korból ismert egyetlen Özséb nevet viselő férfiú esztergomi székhelyű, 1255-ben prebendáriusi titulussal rendelkező személy. Hacsak nem tételezzük föl, hogy ezt a ritka nevet éppen ugyanakkor és ugyanott egy – Gyöngyösi szájhagyományon alapuló leírása szerint – kanonoki

⁸² A kutatást mindez ideig kevésbé foglalkoztatta, hogy a Pál okiratában szereplő remeteségek hogyan tettek szert templomaikra, melyeknek még a titulusaikat is megadta a püspök, kétséget sem hagyva afelől, hogy felszentelt egyházakról van szó. Maguk építették őket vagy elhagyott templomokat vettek a birtokukba? Milyen anyagi és emberi erőforrások álltak a rendelkezésükre? A Sol ispán által a pilupi remetéknek adományozott két szőlő vajon bevételt jelentett nekik vagy többletmunkát? Hihető-e, hogy egy maroknyi, napjai nagy részét imádkozással vagy elmélkedéssel töltő, élelmét maga előállító vagy megszerző remetecsoport erejéből kő- vagy téglatemplom építésre és fenntartásra is futja?

⁸³ Guzsik, 2003, 76.

⁸⁴ Guzsik, 2003, 76.

rangú másik személy is viselte, akkor arra kell következtetnünk, hogy a „rendalapító” még 1255-ben sem remete. Így a Holler-féle változat belső logikája szerint csak az 1255–1262 közötti időszak állt a rendelkezésére, hogy kanonokká avanzsáljon, majd hamarosan kiváljon az esztergomi káptalanból, remetének álljon, megalapítsa a szentkereszti kolostort, elfogadtassa magát a vezetőként veszprémi egyházmegye remetéivel, és a küldöttségüket vezesse Rómába. Ez elvileg lehetséges, de tekintve, hogy ekkor már évtizedek óta remetésegek működtek a veszprémi püspökség területén, kevéssé valószínű, hogy a legfrissebben alapított közösség elöljáróját fogadták volna el a többiek vezetőnek, aki ráadásul a társaitól 150 km-re szolgálta az Urat. Ugyanakkor tanultsága okán lehetett szószólója a remetéknek a pápa előtt 1262-ben, akkor is, ha abban az évben ő még nem tartozott közéjük, csak támogatójuk és jó ismerőjük volt.

Bár Holler ezt nem említi, ha az ő logikája szerint gondolkodunk, Pál püspök aggályainak még egy oka kellett volna, hogy legyen: Özséb, az esztergomi érsekség egyik kanonokja, az ő egyházmegyéje, a veszprémi területén szervez remeteközösséget és emel templomot. A kánonjog szerint ez nem történhet meg a püspök engedélye nélkül, és kiközösített vont volna maga után, ahogyan erre utal is Pál oklevelének szövege. A remeték lakóhelyét és templomát sem szentelhetette föl más, mint a megyéspüspök. Ezeket azonban Özsébnek is tudnia kellett, és a világtól elvonuló életét aligha kezdte az egyházjog sárba tiprásával. Lényegesen életszerűbb azt feltételezni, hogy a szentkereszti alapítás 1263 után történt, és Özséb még befolyásos kanonokként megszerezte a veszprémi püspök engedélyét a monostoralapításhoz, melynek okiratai elvesztek, már Gyöngyösi sem ismerte őket. A püspök meggyőzéséhez lehet, hogy IV. Béla is segítségül hívta, hiszen az alapítás királyi birtokon történt, az uralkodó engedélye és adománya nélkül arra nem kerülhetett volna sor. A rangjáról és javadalmairól lemondó kanonok a szentkereszti remeték vezetőjeként folytatta Isten szolgálatát az 1260-as évek közepétől.

A Holler-féle változat a lehető legtöbbet tartja érvényben Gyöngyösi közléseiből és Özséb legendájából, ami dokumentumokkal csak összeegyeztethető, ám meglátásom szerint kevésbé életszerű, mint a Solymosi és újabban Hervay által képviselt, e tanulmányban továbbgondolt álláspont. Az eltérés viszonylag csekély a két változat között, hiszen a szentkereszti monostor alapítása a Holler-változatban sem kerülhet 1255 elé, mert Özséb akkor még prebendárius, azaz nem remete, ugyanakkor a Solymosi-változatban megtörténhetett már 1264-ben, Pál püspök oklevelének kiadása után.

Legutóbb Scheffer Miklós kísérelte meg Özséb szerepének tisztázását, igyekezve a Gyöngyösi által róla írottak lehető legteljesebb mértékű érvényességét igazolni. Megalapozottan mutat rá, hogy Özséb jog- és írástudó volt, hiszen a föntebb már említett 1255-ös határjárású oklevél,

amelyben „szakértőként” szerepel, erről tanúskodik.⁸⁵ Gyöngyösi ama szavait, hogy egyházi feladatait ellátta úgy értelmezi, hogy Özséb még akkor is prebendárius vagy kanonok, amikor a szentkereszti monostor már működik, ám még nélküle, csak később csatlakozik a remetékhez.⁸⁶ Szentkereszt Gyöngyösi által 1250-re tett alapításának és az 1263-as Pál püspök-féle okiratbeli hiányának ellentmondását azzal kívánja feloldani, hogy az építés elhúzódtott.⁸⁷ Ha ez így lett volna, s ez a teológus elméletének további gyenge pontja, akkor Pál püspöknek a lakóhelyek számának növelésére vonatkozó tiltása Szentkeresztre, mint nem elkészült létesítményre is vonatkoznia kellett volna. Ha pedig azt feltételezzük Scheffer elméletének szellemében, hogy Pál valamelyik elődje engedélyezte a remeteség alapítását, akkor ő aligha tilthatta volna meg az építkezés befejezését. A teológus felteszi azt az „óvatos” kérdést is, hogy „van-e értelme a [Pilis és a Balaton-felvidék] óriási földrajzi távolság[a] ellenére a Szent Kereszt remeteség alapításának kérdését ezen [Balaton-felvidéki] kolostorcsoport összefüggésében vizsgálni, még annak fényében is, hogy Benedek veszprémi püspök 1291-es oklevele már egyben kezeli az idő közben megalakult Pilis és a Balaton tágabb térségének rendházait”.⁸⁸ A választ maga Gyöngyösi adja meg azzal, hogy számos más, ma is ismert korabeli oklevelet figyelmen kívül hagyva éppen Pál püspökét tartotta fontosnak fenntartani. Ezen túlmenően, ha a Pilis és a Nyugat-Bakony között valóban „óriási” a távolság, ami kissé furcsán hangzik, hiszen azonos egyházmegyéhez tartoztak, akkor a Balaton-felvidékiek miért az „óriási” távolságban élő Özsébet kérték volna föl 1262-ben, hogy szószólójuk legyen a pápánál? Látható, hogy Gyöngyösi hiányos és helyenként önellentmondó adataira sokféle gondolati konstrukció illeszthető a teljes tagadástól a teljes elfogadásig, ám ezeket – néhány jó meglátás felsorakoztatása ellenére – szerzőik nem tudtak meggyőzően bizonyítani.

Scheffer különvéleménnyel állt elő a Pálos Rend megalakulásának körülményeivel kapcsolatban is: meglátása szerint Joachim de Fiore eszméi jelentős hatást gyakoroltak rá. Az ő „európai spirituális gondolkodásra nagy hatást tevő munkáiból láthatólag kitűnik az eremitizmus iránti elköteleződés, oly mértékben, hogy a világvége előtti utolsó nagy korszakot a Szentlélek működése által átítatott egyetemes remeteélet idejének tartotta”.⁸⁹ [...] „Teóriám szerint Özséb felsőbb biztatásra (is), megfelelő egyházzogi ismeretek birtokában kezdte meg a pilisi remeték közösséggé

⁸⁵ Scheffer Miklós: *Legenda vagy valóság? Boldog Özséb személye Gyöngyösi Gergely rendtörténeti krónikájában és szerepe a Pálos Rend megalakulásában. Egyháztörténeti Szemle XXI/2 (2020) 19-37.* (továbbiakban Scheffer 2020), 24.

⁸⁶ Scheffer 2020. 28.

⁸⁷ Scheffer 2020. 29.

⁸⁸ Scheffer 2020. 30.

⁸⁹ Scheffer 2020. 35.

szervezését,” amely találkozott a királyi szándékkal.⁹⁰ Rendkívül szimpatikus Scheffer megközelítésében, hogy fokozott figyelmet szentel a rend kezdődő megszerveződése gyakran mellőzött spirituális összetevőinek, ám Fiore nézeteinek ilyen mélységű behatolása a királyi udvar és az egyházi elit világlátásába mindenképpen igazolásra vár. A nyitott kérdéseket további kutatások tisztázhatják, melyhez új dokumentumok előkerülése adhatna támpontot, például Gyöngyösi eredeti kéziratáé, melyet Mályusz Elemér az 1940-es években állítólag még olvasott.⁹¹

A főmonostorok

Nemcsak a szentkereszti, hanem a kékesi kolostor életre hívásának ideje is ismeretlen. Gyöngyösi munkájában az 1294-es évnél bukkan fel, ám azonnal a kiváltságait és a mentességét említi.⁹² E kedvezmények elnyerése már több évtizedes tényleges működést feltételez, azaz jóval korábbi, akár az 1260-as évek második felében történt alapítást valószínűsít. Még Özséb is szóba jöhet a remeteség alapítójaként, amit közvetve támogat, hogy Gyöngyösi nem említi más, hozzá fogható súlyú „alapító atyát” a korai időkben. Romhányi Beatrix helyesen mutatott rá, hogy a pilisi remeteségek csak uralkodói engedéllyel jöhettek létre, hiszen a királyi erdőben létesültek.⁹³ Akár uralkodói alapításokkal is számolhatunk, amelyre Gyöngyösi Gergely munkájában utalást is találunk. „Az Úr 1287-ik évében IV. László király Hévízi Péter testvérnek és az egymás után következő remete testvéreknek ajándékozta a Pilis-szigeten [pontosabban: a Pilis-hegyen vagy a pilisi erdőben – N. Zs.] lévő, bizonyos Bendevölgye nevű területet a palota közelében, azzal a szándékkal, hogy ott az imádságnak kápolnát építsenek. Azt is akarta a király, hogy az említett testvéreket Benedek szentkereszti házfőnök iktassa be az általa ajándékozott birtokba; ez nyilvánvaló a királyok okleveléből”.⁹⁴ Szembetűnő, hogy Árpád-házi uralkodóink azonnal támogatni kezdték adományaikkal a remeték pilisi monostorait, tehát szívügyüknek tekintették a rend szerveződésének előmozdítását. Jó példájukat Károly Róbert, Nagy Lajos, Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás is követték.

Az 1294-es kedvezmények, főleg a megyéspüspöki joghatóság alól való kikerülés, illetve az, hogy házigazdája lehetett az említett 1308-as, kiemelkedő jelentőségű tanácskozásnak, egyértelművé teszi, hogy ebben

⁹⁰ Scheffer 2020. 37. p

⁹¹ Mályusz, 1945. 12. 28. láb.; Hervay, 1988. 21.

⁹² RTÉ, 46.

⁹³ F. Romhányi Beatrix: Ceperuntque simul claustralem ducere vitam. A pálos rend és a Medium Regni kapcsolata. In: In medio Regni Hungariae. Ed.: Benkó Elek – Orosz Krisztina. Bp. 2015, 755–764. 757.

⁹⁴ RTÉ, 44. Gyöngyösi sorai a pilisszentléleki remeteség alapításáról szólnak. Ha adata pontos, akkor érthetetlen, hogy a remeteség miért hiányzik Benedek püspök 1291-es listájáról.

a másfél évtizedben a kékesi volt az alakuló rend legfontosabb és vélhetően legnépesebb, országos ismertségű monostora. A rangot bizonyára a nála hamarabb alapított szentkeresztitől hódította el, hogy aztán 1309-ben elveszítse a szűk évtizede életre hívott, a nagykáptalanok színhelyévé váló szentlőrincivel szemben. Ez utóbbi villámgyors felfutását a „főmonostorok” földrajzi helyének mozgásiránya értelmezi: Budaszentlőrincsel „célba érkeznek” a királyi központba.

Az alakuló rend központjának egyre közelebb kerülése a királyi központhoz egyértelműen uralkodóink tetszésével találkozott, ami a gyors ütemben kapott adományokban öltött testet. Királyaink láthatóan nagyra becsülték a remeték szellemiségét, életszentségét és magas erkölcsi színvonalát, ám jó okkal feltételezhetjük, hogy – később titkokkal és legendás történetekkel övezett – tudásuk is vonzotta őket. Azt viszont még nem tudjuk, hogy IV. Béla és IV. László mit láttak meg a még renddé sem szerveződött remetékben, hogy azonnal adományokkal látták el őket, ráadásul a királyi központ közelében. És nem csak ők: „összességében úgy tűnik, a magyar egyházi és világi elit 1291–1308 között meglehetősen nagy egyetértésben munkálkodott a pálosok útjának egyengetésén – a tartományurak harcai és a dinasztiaaváltás viszontagságai közepette ez akár meglepőnek is tűnhet”.⁹⁵ Scheffer Miklós teóriája magyarázná a pilisi remeteségek királyi alapítását, amennyiben a joachimizmus kedvező fogadtatása igazolódna a 13. század második felében a legfelsőbb magyar egyházi és világi körökben.

Dobszay László hívta föl a figyelmet arra, hogy „a pálosrendi liturgia – egy-két másodrendű különlegességtől eltekintve – az esztergomi rítust követi, s mivel teljesen valószínűtlen, hogy utólagos alkalmazkodásról lenne szó, bizonyosra vehetjük, hogy a rend az esztergomi liturgiának a rendalapítás kori állapotát őrzi, amint ezt a történeti körülmények is alátámasztják”.⁹⁶ A középkori egyházzene kiváló kutatójának e megállapítása is egyértelművé teszi, hogy az alakuló rend szellemi központja legkésőbb a XIII. század végére a Pilisbe került, és a liturgiai egységesítést innen irányították.

Hangsúlyozni kívánom, hogy meglátásom szerint Özséb jelentősége kiemelkedő volt a pálos rend történetében. Feladata az lehetett, hogy a pilisi remetéket egyesítse és szervezett közösségekbe vonja, megmentve őket az ágostonos rendbe kényszerüléstől, lendületet adjon a független remeteségek magyar renddé kovácsolódásának, és a szerveződés központját a Pilisbe vigye. Benne tisztelhetjük a keresztúri (szentkereszt) első templom és remeteség alapítóját. Életszentségével maradandóan rajta

⁹⁵ F. Romhányi, 2016. 16.

⁹⁶ Dobszay László: A középkori magyar liturgia István-kori elemei? In: Szent István és kora. Ed.: Glatz Ferenc – Kardos József Bp., 1988, 151-155. Ld. még: www.egyhazzene.hu/wp-content/uploads/2013/01/istvankori.pdf. Utoljára megtekintve: 2020 02 05.

hagyta a nyomát a formálódó rend szellemiségén, melyből későbbi rendtársai inspirációt merítettek. Jelen tanulmány célja nem Özséb és a Pilis misztériumokkal övezett társadalmi „kultuszának” csorbítása, hanem annak valósabb, elfogulatlanabb alapokra helyezése a történelmi tények és az egyházjogi keretek pontosabb figyelembe vétele mellett. Jelen tanulmányból is látható azonban, hogy – számos kutató tiszteletreméltó erőfeszítése és a kétségtelen eredmények ellenére – a rend megszerveződésének fizikai és szellemi története még nem tisztázott kielégítően.

Milyen lett a pálos rend?

Erre a kérdésre természetesen nehéz néhány bekezdésben válaszolni, egy-két jellegzetessége azonban felvázolható. „A pálos rend merőben más típust képvisel, mint a három nagy koldulórend: a ferences, a dominiánus és az ágostonos. Bár velük egyidőben, a XIII. században alakult meg, nem az ő eszményképük lebegett előtte. Míg azok tudományosan képzett, a városi lakosság vallásos életének irányítására alkalmas, s ha kell, az eretnek tanokkal sikerrel megmérkőzni képes szerzetesek nevelését és harcba vetését tartották feladatuknak, a pálos rend mindvégig megőrizte a remeteélet örökségét. Tagjait nem városi munkakör ellátására szánta, nem akarta őket a tömegek vezetőivé kiképezni”.⁹⁷

Fennmaradt konstitúcióik a rendet „a kolduló rendektől, mint kifejezetten monasztikus orientáltságú közösségektől elhatárolva definiálják”.⁹⁸ Szabályzatuk tiltotta a koldulást, akár a rend számára is. A szerzetesek csak 1359-ben kapták meg azt a kedvezményt, hogy éjszakára levetethik a lábbelijüket, és tilos volt fürdeniük, hacsak nem voltak betegek.⁹⁹ A szigorú előírások Remete Szent Pál és kortársai, a „sivatagi atyák” által elfogadottakéhoz álltak közel. Az ő életvitelükről Európa elsősorban az őket meglátogató és a velük folytatott beszélgetéseket megőrkítő Johannes Cassianus *Collationes Patrum*jából értesülhetett, ami a középkor leggyakrabban lemásolt könyvei közé tartozott. Aszkézisük szigorúságára jellemző, amint az egyik atya megbotránkozva említi Cassianusnak, hogy egyik remetetársa, arra hivatkozva, hogy esetleges vendége kényelmét szolgálja, takarót tart a barlangjában.¹⁰⁰

A rend nem képzett entellektüeleket, tagjai tanulmányait nem támogatta. Világossá tette, hogy aki tanulmányokat akar folytatni, azt a belépése előtt tegye meg. Mint Gyöngyösi rendtörténetéből és okiratokból megtudjuk, a pálos rendnek azért megvolt a maga „értelmisége”, hiszen

⁹⁷ Mályusz, 1945. 24.

⁹⁸ Elm, Kaspar: Pauliner und Kartäuser. Eine Privilegienkommunikation aus dem Jahre 1418. In: *Analecta Cartausiana*, 1981, 3. sz. 112–117. (továbbiakban Elm, 1981.) 116.

⁹⁹ RTÉ, 60.

¹⁰⁰ Cassianus, Johannes: Az egyiptomi szerzetesek tanítása. I–II. rész. Fordította Simon Árkád OSB. Pannonhalma–Tihany, 1998–1999.

számos jól képzett klerikus mondott le javadalmairól és állt közjük.¹⁰¹ Kiemelkedően tehetséges művészekben sem szenvedtek hiányt.¹⁰² Ennek ellenére a napi tevékenység legfontosabb és legtöbb időt kitevő eleme a zsolozsmázás és a kétkezi munka lelkiismeretes végzése volt. E „monoton” elfoglaltságok természetesen a tudat rendezését és lecsendesítését szolgálták, mely előfeltétele annak tisztulásának.

A pálos szerzetes törekvése az aszketikus önmegszentelés, mely böjtölés, bezárkózás, hallgatás és munka útján érhető el.¹⁰³ „Másként, mint a benedeki hagyományokat követő szerzetességnél, az egyén már nemcsak a saját lelki üdvéért felelős, hanem ugyanolyan mértékben a környezetében élőkéért is”.¹⁰⁴ A rend a tagjai számára külső fegyelmet és erkölcsi komolyságot írt elő.

Különleges döntéshozatali mechanizmusuk, mely kiterjedt a rendfőnök választására is, biztosította, hogy a rend arculata ne változhasson, hanem megőrizhesse aszketikus jellegét. „A választások eredménye nem a szótöbbségtől függ. A szavazatokat a pálosok sem számlálják, hanem mérlegelik. A »pars sanior«-é a győzelem, még akkor is, ha az ellenfél a numerikus többség”.¹⁰⁵ A legszentebb életű, legnagyobb tekintélyű, már vezető tisztségeket viselt diffinitor atyák tehát azok, akik választják a rendfőnököt, és a konstitúció finomításával szabályozzák a rend életét. Nincs szó demokratizmusról: egy ügyes törtető hiába szerezne többséget az esetleg kevésbé tájékozott egyszerű nagykáptalani küldöttek között, a rutinos öregek megghiúsítanák a próbálkozását. Gyöngyösi meg is emlékezik egy „entellektüel” puccskísérletről, mely a fenti okok miatt elbukott.¹⁰⁶

Egyszerűsége, hivalkodástól mentessége révén hamar kedveltté vált. Magyarországon a szerzetesrendek közül a ferencesek után a pálosok kapták a legtöbb adományt.¹⁰⁷ 1327-ben harminc, 1470 körül kb. ötven rendházat működtettek egyidőben, melyek száma a mohácsi vészig tizenkettővel még emelkedett.¹⁰⁸ Az alapítások száma ennél jóval több volt, egyes monostoraik működését azonban nem tudták fenntartani; az

¹⁰¹ Mályusz, 1945. 25.

¹⁰² Mályusz, 1945. 34.

¹⁰³ Elm, 1981, 116.

¹⁰⁴ Breitenstein, Mirko: Liber, qui dicitur informacio religiosi. Augsburgi Dávid Formula novitiorumának ismeretlen változata a grünwaldi kolostorból. In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007, 305–312. 312.

¹⁰⁵ Mályusz, 1945. 23.

¹⁰⁶ RTÉ, 88.

¹⁰⁷ Kubinyi András: Magyarország és a pálosok a XIV–XV. században. In: Decus solitudinis. Pálos évszázadok. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007, 40–56. (továbbiakban: Kubinyi, 2007.) 47.

¹⁰⁸ Hervay, 1984. 170.

ott élő szerzetesek más rendházakba költöztek. Bár a pálosok száma még 1500 körül sem érte el az 1000 főt, a rend „mélyen beágyazódott középkori társadalmunkba”.¹⁰⁹ Az egyháztörténész e megállapítása lényeges fordulatra világít rá. „Ismert tény, hogy a tatárjárás és a kunokkal vívott harcok után — főképpen az Alföldön — a monostorok egy része elpusztult, és soha nem is épült újjá. [...] [Ez] azt is bizonyítja, hogy a környék lakossága sem igényelte azt. Úgy látszik, a magyar monostoroknak nem volt kapcsolatuk a környékkel”.¹¹⁰ Mivel Fügedi Erik mondatai a 11-13. századi rendházakra vonatkoznak, Hervay fenti megállapítása egyértelművé teszi, hogy a pálosokkal ez szembeütően megváltozott: ők már a társadalomban, és nem mellett tudtak működni.

A fokozatosan erősödő pálos rend erőfeszítéseket tett arra, hogy Magyarországon kívüli remeteségeket is a kötelékébe vonjon. „Valószínűleg 1340 körül kezdődtek meg azok a törekvések, hogy a dél-német remetét a pálos rendbe olvassák. Azt már biztosan tudjuk, hogy az első hét német pálos kolostort 1350 és 1360 között alapították”.¹¹¹ Valamivel korábban monostorok épültek Horvátországban, az Isztrián, Ausztriában, és később Lengyelországban, Spanyolországban és Portugáliában.

Hitelességük és a környezetükben élők lelki üdvéért is vállalt felelősségük, mely mentes volt inkvizíciós „felhangoktól”, méltán nyerte el a társadalom minden rétegének bizalmát. „A pálosok meg sem közelítették a ferencesek létszámát, szegénységük ellenére (vagy éppen azért?), belső fegyelmük, kisugárzásuk és életszentségük révén mégis népszerűek voltak”.¹¹²

A szerző köszönetét fejezi ki Püspöki Nagy Péter történésznek a Pálos Rend létrejöttével kapcsolatos egyházi kérdésekben vele folytatott értékes diszkusszióért.

¹⁰⁹ Hervay, 1984. 170.

¹¹⁰ Fügedi Erik: Sepelieurunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetiégi monostor. In: *Századok*, 1991. 35-66. 50. Meglepő, hogy a történész nem számol azzal, hogy az elpusztult monostorok egy része görög rítusú lehetett, főleg az Alföldön, azaz a 13. század végén már nem volt egyházpolitikai akarat az újjáépítésükre.

¹¹¹ Brunert, Maria-Elisabeth: A pálos rendtörténet és kutatása. Áttekintés német szemmel. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Ed.: Sarbak Gábor. Bp., 2007. 23-25. 23.

¹¹² Kubinyi, 2007, 49.

— SUMMARIES IN ENGLISH —

Issues of Restructuring and Reorganization of the Catholic Church in the Southern Dioceses of Hungary in the 1710s

Gözszy, Zoltán

The 1710s is considered as a particularly special decade in the history of the dioceses of Pécs, Csanád and Kalocsa. While the tide of war, which had marked the previous decades, was receding, a partly intentional, partly spontaneous transformation was taking place in these regions. The course of the changes was determined by the transitory nature of the period, which rooted in the legal and proprietary uncertainties. This paper analyses the era through the deeds and decisions of the bishops Franz Nesselrode of Pécs and László Nádasdy of Csanád. The exploration of the circumstances contributes to the refinement of our superficial image of their personality. The parallel scrutiny of their activity enables us to shed light upon some unique and general characteristics of the reconstruction of the Hungarian Catholic Church. In this case, we see two prelates who, amongst the intricate procedures of the early 18th century, represented and defended the interests of their institutions, communities and structures according to their own functions.

Clergymen sentenced to prison by the Imperial and Royal Military Tribunal of Pest from 1849 to 1854

Zakar, Péter

As for the order signed by General Julius Haynau all those who took part in the Hungarian War of Independence of 1848-1849, either as military men or civilians had to be tried by court-martial. This paper summarizes the cases of the clergymen who were sentenced to prison by the Imperial and Royal Military Tribunal of Pest. They were mainly accused of high treason, supporting or taking part in armed uprising, organizing the national guard and helping popular revolt. At that time the clergymen counted as state officers so in the eye of the court-martial it was an aggravating circumstance that they supported the revolution. However, there were clergymen who were sent only to a reduced imprisonment as they were found guilty in smaller cases, e.g. those who opposed to read the Emperor's proclamations in the church or who tore them into pieces, or those who were accused of vandalism.

The Question of Mindszenty: The Former Gentiluomo's Notes about the Cardinal and the Church Political Situation

Sági, György

Miklós Esty (1895–1973), was a secular papal chamberlain and the gentiluomo of three former cardinals continuously since the 1920s: first to János Csernoch, then Jusztinián Serédi OSB and finally to venerable József Mindszenty (all three were prince primate of Hungary and archbishops of Esztergom). Besides being the vice-president of the Actio Catholica from 1942 until his death, also he was the delegated administrator of the St. Stephen Association (Szent István Társulat) from 1951 up until his death. He was a prominent and unavoidable catholic public figure for decades.

His two related notes what published here have survived in his legacy in St. Stephen Association. In these he reports on the role of Cardinal Mindszenty in church politics after 1945. Mons. Esty didn't like the cardinal, so he usually writes about him with negative eyes. The former gentiluomo writes about the relationship between the communist Hungarian People's Republic and the Hungarian Catholic Church in the 1960s. He writes the opinion of Pope St. John XXIII from the question of Mindszenty and about Cardinal Franz König's visit to Hungary at Mindszenty.

Grievances suffered by Hungarian Reformed Pastors During the 20 years of Czechoslovak Rule

Harsányi, Béla

The study presents the age that has been mentioned in the title, focusing specifically on the contemporary situation of the Reformed pastors, which was devastating and difficult for the whole hungarian nation. That is, what were the existential, but at the same time closely related, confessional and ethnic difficulties and challenges that the reformed pastors had to face on the part of the foreign state power. How the czechoslovak state bodies, with their own financial and legal possibilities, tried to force the reformed pastors to choose between material subsistence and national loyalty, and loyalty to their church. Also what economic and legal grievances and setbacks the pastors had to suffer as a result of the citizenship act and as a consequence of congruence law. As well as what offensive procedures have been used against the reformed pastors, such as the withdrawal of the state aid, expulsion from the country, or even the initiation of disciplinary proceedings. The study also tries to present some specific cases of the personal abductions that befell the reformed pastors

during 1938 by the czechoslovak army. Although the list of grievances may not be exhaustive, one can broadly familiarize herself/himself with the calvary of the pastors concerned and with the respect and esteem one can state, that they did not allow themselves to be bribed, most of them recognized the traps set from the beginning, and in case of necessity they chose poverty and misery rather than betraying their hungarian people and reformed church.

*In a Time of Pandemic
Pastoral guide from 1739
Tóth, Tamás*

The epidemic claimed the lives of many people at different ages. The Kingdom of Hungary tried to recover from the ordeals of two hundred years of war in the 18th century, when the new war against the Ottoman Turks (1735–1739) and the plague again challenged it. Reading the guide (*Pastoralis instructio*) of Archbishop Gábor Patachich (1733–1745), we get an insight into the way of thinking and the world of the contemporary man, but we also find a summary of pastoral and health principles that are still valid today. If we compare our contemporary and current responses to the epidemic (pandemic), we must conclude that the control strategy has not changed. The principles are still the same as they were then, even though the methods have, of course, changed over time with the development of medicine and the significant increase in population density.

*Open problems concerning the first century of the Paulinian order's history
Németh, Zsolt*

In this paper I revisit some contradictions observed by earlier investigators among the documents related to the early history of the Paulinian order and the legend of Blessed Eusebius, its supposed founder. I argue that Eusebius cannot be the founder of the order, because its earliest hermitages had existed at least three decades earlier than the hermitage in Sancta Crux (Pilisszentkereszt), said to be the first he supposedly established around 1250, which, however, is missing from a crucial document issued in 1263 by the bishop of Veszprém. Nevertheless, his hermitage founding activity as well as his important contribution to the organisation of the future Paulinian order from a network of hermitages scattered around Hungary, and bringing the centre of gravity of the

forming organisation to the vicinity of the Royal headquarters are duly acknowledged. I review the identification of the earliest hermitages listed in the aforementioned document of 1263, and discuss why the organisation of the future Paulinian order began just in 1263. I suggest that the beginnings of the history of the Paulinian order should be investigated in relation to the Benedictine monastery in Almád, around which six of the earliest founded Paulinian hermitages were concentrated.

„Romert sokan, Floriánt csak kevesen ismerik”

Rómer Flóris és Ebenhöch Ferenc levelezése 1845-1888

(Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2019)

A 2017-ben megjelent „Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században” című kötet¹ után egy újabb ízléses kivitelű, gazdag tartalmú kiadvánnyal lepte meg az érdeklődőket a győri Szent Mór Bencés Perjelség. A „Romert sokan, Floriánt csak kevesen ismerik” című, Rómer Flóris és Ebenhöch Ferenc több évtizeden át tartó levelezését közlétező kötetet Csécs Teréz, a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum munkatársa adta közre, látta el mutatókkal és jegyzetekkel, fél tucatnyi munkatárs közreműködésével. Hogy e kötetet kézbe véve az említett előző jutott azonnal eszembe, az egyáltalán nem véletlen: mindkettőt Vertel Beatrix tervezte, és mindkettőt Püspöki Apor gyönyörű fotói díszítik.

A levelek íróiról

A most ismertető kötet két levelezőpartnere közül Rómer Flórist aligha kell bemutatnom, hiszen „a magyar régészet atyja” jelzővel illetett kiváló bencés szerzetesánarról és tudósról számos önálló kötet és sok száz kisebb-nagyobb tanulmány látott már napvilágot. Legutóbb 2015-ben születésének bicentenáriuma adott alkalmat a Rá és szerteágazó életművére való megemlékezésre. Az ez alkalommal született tanulmányok számba vételére itt és most nem vállalkozva csupán annyit említenék meg, hogy a Győrött megjelenő „Arrabona” című múzeumi évkönyv két kötetet² is szentelt életének és munkásságának bemutatására – éppen a mostani kötetet közreadó Csécs Teréz szerkesztésében –, melyekben együttesen nem kevesebb, mint 30 tanulmány, illetve forrásközlés olvasható életének és munkásságának egy-egy érdekes – korábban kevésbé ismert – szeletéről.

Nem hagyhatom említés nélkül azt sem, hogy az éppen a győri múzeum jogelődjének, a bencés főgimnázium Rómer Flóris által megalapított régiséggyűjteményének centenáriuma emlékezve 1959-ben útjára induló „Arrabona” már megjelenésének első másfél évtizedében tucatnyi, az Alapítóhoz kapcsolódó tanulmányt, illetve forrásközlést jelentetett meg.³

¹ Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez. Szerk.: Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2017.

² Arrabona 51. 2013. Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, 2015; Arrabona 52. 2014. Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, 2017.

³ Vö.: Jászberényiné Papp Márta: Repertórium az Arrabona 1-15. sz. (1959-1973) kötetéhez. In: Arrabona 15. Győr, 1973. 379-434.

Közülük jelen kötet szempontjából a levelezésével kapcsolatos közlemények a leginkább érdekesek; ezek közzétételében főként Kőhegyi Mihály és Rákóczi Katalin jeleskedett.⁴ Így ismerhette meg az érdeklődők szélesebb köre Rómer Flóris fogságából Édesanyjához írott hét,⁵ illetve pozsonyi barátjához, Gratzl Józsefhez címzett 27 levelét;⁶ és így válhatott közkinccsé Ipolyi Arnoldhoz 1859-1860-ban küldött 13,⁷ valamint más tudós kutatótársakhoz⁸ írt 46 levele is. Mindez jelentős mértékben segítette a kutatást, miként a későbbi forrásközlések is, hiszen – amint arra Kőhegyi Mihály már bő fél évszázaddal ezelőtt felhívta a figyelmet – a levéltárakban és könyvtárakban őrzött leveleinek közzététele nélkül csak hiányos képünk lehet Rómer Flóris munkásságáról.⁹

Ha az eddig említettekhez hozzávesszük az újabb forráskiadásokat és tanulmányokat – Prohászka Péter például Rómer Flóris fogságából Édesanyjához címzett első levelét adta közre,¹⁰ míg Bánhegyi Miksa OSB Rómer Flóris és Kruesz Krizosztom levelezéséről írt értékes tanulmányt¹¹ –, valamint a „kerek” évfordulókon tartott konferenciák összegző előadásait,¹² elmondhatjuk: valóban tekintélyes mennyiségű szakirodalom segítheti immár életművének megismerését. Ezzel szemben e kötetbeli levelezőpartneréről sokkal kevesebbet tudunk: a győri születésű, 1851-től bő két évtizeden át Koroncó községben plébánosként, majd 1873-

⁴ Jászberényiné i. m. 128-134. tételek.

⁵ Kőhegyi Mihály – Rákóczi Katalin: Rómer Flóris levelei édesanyjához az olmützi kazamatákból. In: Arrabona 8. Győr, 1966. 201-214.

⁶ Kőhegyi Mihály – Rákóczi Katalin: Rómer Flóris levelei Gratzl Józsefhez az olmützi és josefstadi kazamatákból. 1-2. rész. In: Arrabona 10. Győr, 1968. 141-162.; Arrabona 11. Győr, 1969. 143-161.

⁷ Kőhegyi Mihály: Rómer Flóris levelei Ipolyi Arnoldhoz. In: Arrabona 9. Győr, 1967. 195-217.

⁸ Kőhegyi Mihály: Rómer Flóris levelei az Országos Széchenyi [!] Könyvtárban. 1-2. rész. In: Arrabona 12. Győr, 1970. 245-261.; Arrabona 13. Győr, 1971. 275-293.

⁹ Kőhegyi Mihály: Adatok Rómer Flóris munkásságához, 555. In: Arrabona 7. Győr, 1965. 555-556.

¹⁰ Prohászka Péter: Rómer Flóris első levele édesanyjához a fogságból. In: Arrabona 51. 2013. Győr, 2015. 259-268.

¹¹ Bánhegyi Miksa: Kruesz Krizosztom és Rómer Flóris. Egy baráti levelezés margójára. In: Corona fratrum. Dr. Szennay András főpát úrnak 70. születésnapjára. Szerk.: a pannonthalmi és győri bencések. Pannonthalma, 1991. 285-294.

¹² Pl.: az 1989-ben tartott győri konferencia anyagát (Rottler Ferenc, T. Szőnyi Eszter, Szabó Péter, Tóth László és Csóka Gáspár előadásaival) közli: Arrabona 26-30. Győr, 1991. 193-219.

tól haláláig győri kanonokként¹³ működő Ebenhöch Ferenc életével és működésével csupán Katona Csaba foglalkozott elmélyültebben.¹⁴

Rómer Flóris és Ebenhöch Ferenc levelezéséről

Amint az már az eddig leírtakból is kiderülhetett a Tisztelt Olvasó számára, Rómer Flóris szorgalmas levélíró volt, több száz levelét őrzik a közgyűjtemények; de talán egyik partnerével sem ívelt át oly hosszú időszakot levelezése, mint Ebenhöch Ferencel. Ahogy az már a kötet alcíméből látható, 1845-ben keletkeztek az első levelek, és 1888-ban az utolsók; vagyis több mint négy évtizeden át tartott levelező kapcsolatuk, melynek fennmaradt emlékeként nem kevesebb, mint 296 levelet sikerült Csécs Teréznek összegyűjtenie és jelen kötetben közzétennie! Érdemes egy pillantást vetnünk e levelek időbeli, illetve feladó-címezett szerinti megoszlására, melyet az alábbi táblázatban foglalhatok számszerűen össze:

Időszak	Rómer Ebenhöch-nek	Ebenhöch Rómernek	valamelyikük harmadik személynek	Összesen
1845-1848	16	-	-	16
1860-1869	25	1	2	28
1870-1879	66	16	6	88
1880-1889	87	75	2	164
Összesen	194	92	10	296

Amint az a táblázatból látható, a szabadságharc előtti időszakból csupán 16 darab, Rómer Flóris által Ebenhöch Ferencnek írt levél maradt az utókorra (ezek közül négy – a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár állományába tartozó – dokumentum jelenleg lappang, létükre csupán a sorszámozás-

¹³ Életének fontosabb állomásairól ld.: Bedy Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomda, 1938. 484-486.; Győri Életrajzi Lexikon. 2., átdolg. kiad. Szerk.: Grábics Frigyes, Horváth Sándor Domonkos, Kucska Ferenc. Győr, Galgóczi Erzsébet Városi Könyvtár, 2003. 84-85.

¹⁴ Katona Csaba: Ebenhöch Ferenc kanonok személyes iratai – egy pillantás a Győri Egyházmegyei Levéltár iratanyagára. In: Egyháztörténeti Szemle, 3. évf. 2002. 2. sz. 143-154.; Uő: Ebenhöch Ferenc győri kanonok feljegyzései az élete során tett utazásokról. In: Arrabona 48/2. Győr, 2010. 159-182.; Uő: Az Ebenhöch és Jehn család kapcsolata. Adatok Ebenhöch Ferenc kanonok családi hátteréhez. In: In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből. Szerk.: Nemes Gábor, Vajk Ádám. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2011. 247-258.

ból következtethetett a közreadó; vö.: 7., 10., 11., 13. tételek). A következő évtizedből nem maradt fenn nyoma levelezésüknek; ez részben érthető is, hiszen – amint az szélesebb körben ismert – Rómer Flóris katonaként részt vett a szabadságharcban,¹⁵ majd börtönbüntetését töltötte,¹⁶ 1857 őszétől pedig Győrött élt,¹⁷ így személyesen is találkozhatott Koroncon lelkeskedő barátjával – akinek egyébként fiktív leveleket címzett a Győri Közlöny hasábjain keresztül: ebből állt össze azután a nagy közönségsikert (és szerzőjének akadémiai levelező tagságot) hozó, „A Bakony” című kötet.¹⁸ Rómer Pestre költözése után került ismét előtérbe kapcsolattartásuk ezen formája, azonban – amint a táblázatból kitűnik – az 1860-as évekből csupán egy Ebenhöch-levél maradt fenn, és a következő évtizedben is csak bő tucatnyi. Valójában csupán kapcsolatuk utolsó évtizedéből maradt ránk „mindkét oldalról” levelezésük; ennek köszönhető, hogy ebben az évtizedben keletkezett a kötetben közzétett levelek több mint fele. Talán nem érdektelen ennek kapcsán megjegyeznünk: más adatok is arra utalnak, hogy Rómer életében az 1880-as évek első fele egy intenzív levelező korszak: Bánhegyi Miksa említett tanulmányából tudjuk például, hogy 1880 és 1884 között Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapátnak is írt 22 levelet – válaszolva a Tőle kapott 29 küldeményre.¹⁹

A közzététel módjáról

A szép kiállítású és tartalmas kiadvány – melyhez Sárai-Szabó Kelemen OSB, a győri Szent Mór Bencés Perjelség perjele írt értő, a köszönetmondásokra is kiterjedő köszöntőt – a közreadó Csécs Teréz bevezető tanulmányával indul. A rövid (8-21.), de rendkívül informatív tanulmány nem csupán „használati utasítást” ad a kötethez, de szól a levelek őrzési helyéről és fellelésük körülményeiről, valamint bemutatja Rómer Flóris és Ebenhöch Ferenc kapcsolatának alakulását is. Teszi mindezt úgy, hogy a 12 szövegoldalhoz 47 lábjegyzet tartozik, már itt érzékeltetvén a közreadó szakmai alaposságát. Ez utóbbi megállapítást kiterjeszthetem a kötet egészére is, hiszen a bevezető tanulmányt követő, a fellelt 296 levelet időrendben tartalmazó forrásközlő rész ugyanilyen precizitással készült: 1052 további lábjegyzet segíti a levelek tartalmának megértését! De legalább ennyire sokatmondó az is, hogy a kötet végén található irodalomjegyzékben (362-374.) nem kevesebb, mint 312 tételt számol-

¹⁵ Hermann Róbert: Rómer Flóris a szabadságharcban avagy az életrajzírás nehézségei. In: Arrabona 51. 2013. Győr, 2015. 217-258.

¹⁶ Hermann Róbert: Rómer Flóris, az államfogoly. I. rész. In: Arrabona 52. 2014. Győr, 2017. 97-112.

¹⁷ Csóka Gáspár OSB: Rómer Flóris győri évei. In: Arrabona 26-30. Győr, 1991. 217-219.

¹⁸ Rómer Flóris: A Bakony. Terményrajzi és régészeti vázlat. Győr, Sauerwein ny., 1860.

¹⁹ Bánhegyi i. m. 291.

hattam össze; nem pusztán a mennyiséget tartom figyelemre méltónak – legalább ennyire azt is, hogy mennyire „teljességre törekvően” igyekezett Csécs Teréz a szereplőkkel, illetve a korszakkal kapcsolatos szakirodalmat számba venni. Köszönet érte, miként a remek mutatókért is!

Ez utóbbiakról külön is érdemes szólnom, hiszen nem csupán a közreadó alaposságát dicsérik, de kiválóan érzékeltetik a forráskiadvány tematikai gazdagságát is. A Névmutató az utalók nélkül 573 nevet tartalmaz; ez mindenképpen Rómer és Ebenhöch kiterjedt kapcsolatrendszerére, sok közös ismerősére utal. Ugyancsak figyelemre méltónak tartom, hogy a Helynévmutatóban 288 tételt számolhattam össze; ez még azt figyelembe véve is tekintélyes mennyiség, hogy nagyobb – illetve a levelezőpartnerek élete szempontjából fontosabb – városok esetében az egyes említett településrészek külön kerültek felvételre. Így Győr esetében külön tételt kapott Belváros, Nádorváros, Szabadhegy, Kiskút, de például a Püspökvár, a Fácánoskert, a Homokgödör, vagy éppen a Belvárosi temető is; ez a megoldás jelentős mértékben könnyíti a kötet használhatóságát – például a régészeti lelőhelyek esetében. De ezt segíti a remek Tárgymutató 238 tétele is, melyből az is kiderülhet a Tisztelt Olvasó számára, melyek voltak a leggyakrabban előforduló témák levelezésükben.

A levelek forrásértékéről

Remélhetőleg már az említett adatokból is kitűnik: egy alapos munka eredményeként elkészült, jól használható kötetet vehetünk kézbe, mely jelentős mértékben bővítheti Rómer Flórisral, valamint Ebenhöch Ferencsel kapcsolatos eddigi ismereteinket. Jól kirajzolódik például kapcsolatrendszerük. Rokonaik közül Ebenhöch gyakran említett nevelőanyja, illetve Rómer Flóris sógornője mellett találunk említéseket a már elhaltakról is: Rómer gyakran kéri például barátját arra, hogy viseljen gondot 1861-ben Győrött elhalt Édesanyja, illetve az 1857-ben magyarkimlei plébánosként elhalálozott és ott nyugvó testvéröccse, Rómer József Alajos sírjának gondozására. Gyakran szerepelnek a levelekben kutatótársak, valamint közös győri ismerősök is, akiket így egyébként kevésbé ismert oldalukról is megismerhetünk: az íróként, szerkesztőként, kultúraszervezőként ismert Dr. Kovács Pál például – akinek nevét ma Győr közkönyvtára viseli – itt orvosi minőségében bukkan fel; de számos ismert és kevésbé ismert győri kortársról tudunk meg újabb érdekes és értékes adatokat.

Külön is figyelemre méltó Rómer Flórisnak a bencés rendhez, illetve rendtársaihoz fűződő kapcsolata, ennek bemutatása. Számos bencés rendtárs említetik e levelekben, azután is, hogy Rómer Flóris elhagyja a Rendet és a Besztercebányai Egyházmegye papja, majd nagyváradi kanonok lesz; miként figyelemre méltó az is, hogy beöltözésének évfordulóján – október 16-án, Szent Gál ünnepén – rendszeresen visszatér Pannonhal-

mára, hogy együtt ünnepelhesen azokkal, akikkel együtt öltötte magára a rendi ruhát.

A levelekben természetesen nem csupán a magánélet, valamint ket-tejük barátsága kerül szóba; gyakran írnak egymásnak új kutatásairól, kutatási eredményeikről is. Miként mások eredményeire, vagy éppen érdeklődési körükbe tartozó új kiadványokra is rendszeresen felhívják egymás figyelmét – így e levelezés közzétételét tudománytörténeti szempontból is fontos eseménynek tartom.

A kötet „kivitelezése”, illusztrációi

Eddig főként a kötet tartalmi értékeiről, valamint a használatát segítő apparátusról szoltam; engedtessek meg, hogy befejezéseképpen művészi értékeiről is ejtsek néhány szót.

Ahogy arra a bevezetőben már utaltam, a kötet grafikai tervezője és képszerkesztője Vertel Beatrix volt; míg a benne található tárgy- és helyszíni felvételeket Püspöki Apor készítette. Nem csupán azért tartom fontosnak ennek ismételt hangsúlyozását, mert a kiadvány gyönyörű; de legalább ennyire azért is, mert – miként azt az említett „Jezsuita jelenlét Győrben” című kötet esetében is megtapasztalhattuk – az illusztrációk szerves részét képezik a kötetnek, és mennyiségileg is jelentős hányadát alkotják terjedelmének. A „Képjegyzék” (358-361.) 78 tételből áll, mely képek többsége egy-egy egész oldalt tesz ki – egy része viszont dupla oldalas! Így a 407 számozott oldalból álló kötetben 95 oldalnyi – élvezhető méretű, nagyságú, minőségű – illusztrációban gyönyörködhetünk. A Rómer Flóris és/vagy Ebenhöch Ferenc életéhez köthető épületek fotói, valamint a Róluk készített felvételek mellett számos tárgyfoto segíti a kötet tartalmának megértését. Ez utóbbiak közül különösen fontosnak tartom a levelekről készített, kiváló minőségű fotókat, melyek nem csupán a kézírás különleges hangulatát közvetítik, de íráskéjük is sokat elárul írójukról – miként a levélpapír minősége, fejléce, esetleges képi díszítése is további információkkal szolgálhat az olvasók számára.

Összegezve: egy mind tartalmában, mind kivitelezésében különleges értékű könyvvel ajándékozott meg bennünket a győri Szent Mór Bencés Perjelség, mely nem jöhetett volna létre Csécs Teréz, Vertel Beatrix, Püspöki Apor, valamint tucatnyi segítőkük odaadó munkája nélkül. Köszönet érte Mindannyiuknak!

(ism.: *Horváth József*)

Sztaniszlav Kozlov-Sztrutinszkij – Pavel Alekszand-rovics Parfentev: Az oroszországi Katolikus Egyház története¹

Jelen recenzióban bár egy olyan könyvet szeretnénk bemutatni, amely már hat éve hogy megjelent, véleményünk szerint jelen esetben a „régiség” nem lehet kizáró ok, mivel egy olyan munkáról van szó, amely vélhetően ismeretlen a hazai (egyház)történetírásban, ugyanakkor érdeklődésre tarthat számot. A 2014-ben orosz nyelven megjelent *Az oroszországi Katolikus Egyház története* című, illusztrációkkal gazdagon ellátott, tudományos igényű munkát Sztaniszlav Kozlov-Sztrutinszkij és Pavel Alekszandrovics Parfentev írta.

Előbbi jelenleg az oroszországi Mária Rádió főszerkesztője, felsőfokú tanulmányait az *A. A. Zsdanova Leningrádi Állami Egyetemen* (ma: *Szentpétervári Állami Egyetem*), a *Mária – Apostolok Királynéja Felsőfokú Katolikus Papi Szeminárium*ban és az *A. I. Herzen Állami Pedagógia Egyetemen* végezte. Végzettsége szerint entomológus (rovarokkal foglalkozó biológus), és bár tanított középiskolákban is, pályamódosítását jól jelzi publikációs tevékenysége: 3 monográfia, 4 könyv és 112 további publikációja foglalkozik az oroszországi katolicizmus történetével.

P. A. Parfentev a *Szentpétervári Állami Elektrotechnikai Egyetem* Bölcsészettudományi Karán, társadalmi kapcsolatok szakon végzett. Közel egy évtizede az oroszországi alkotmányos családjogi védelemben tevékenykedik, elnöke például a *Családok jogáért (За права семьи)* szervezetnek. Egyéb publikációs tevékenységéről nem találtunk információt. Látható tehát, hogy végzettségre nézve nem két történész munkája a jelzett mű, azonban az értékelés során majd bizonyára kiderül, hogy a kötet nem csak terjedelmében, hanem mélységében is kiemelkedő. Érdemes még megjegyezni, hogy a szakmai lektor az *Oroszországi Állami Bölcsészettudományi Egyetem* két történésze volt: Ilja Viktorovics Szemenko-Baszin és Alekszej Vlagyimirovics Judin (utóbbi azóta már a *Moszkvai Állami Pedagógiai Egyetem* munkatársa).

A keményborítású, közel C/5-ös méretű könyv címlapján egy 20. századi körmenet, míg a hátoldalán Szent Péter apostol látható a 11. századi Gertrúd-kódexből. A könyv hátoldalán található pár soros ajánlóból megtudhatjuk, hogy a könyv az oroszországi katolikusok életéről szól, a történelem különböző periódusaiból. Ezen belül szó esik a katolikus közösség és a mindenkori hatalom kapcsolatáról, illetve a katolikusok szerepéről Oroszország vallástörténetében és külpolitikájában. A kötetnek azonban további célja – fogalmazza az ajánló – az oroszországi katolicizmussal kapcsolatosan létező mítoszok és sztereotípiák leleplezése is. Ennek megfelelően a célközönség nem kizárólag a tudományos élet

¹ Козлов-Струтинский, Станислав-Парфентьев, Павел: История Католической Церкви в России. СПб., Белый камень, 2014. 733.

szereplői, hanem az olvasók széles köre. A kötet kézbevétele után azonban mégiscsak inkább az a szubjektív élményünk, hogy ha csak általánosságban érdeklődnénk az oroszországi katolikusok története iránt, akkor ahhoz a könyvet túl részletesnek tartanánk.

A nagyszabású munka (733 számozott oldal plusz a kép és térkép mellékletek) kiadását egy 2005-ben alapított katolikus kiadó, a *Belij kameny* végezte. A kiadó honlapja szerint az elmúlt 15 évben 16 könyvet adtak ki, amelyek közül, ha nem is a legterjedelmesebb a most recenzált mű, de valószínűleg a legnagyobb jelentőségű. Erről árulkodik a kiadói előszó is: „Ennek a könyvnek az első kiadása sok nehézséggel járt. Szünet nélküli 7 év munka eredménye. (...) Ez az első komoly kiadvány, amely az oroszországi katolikuság történetével foglalkozik.” (5.)

A kötet harminckét fejezetből áll, amihez a már említett kiadói előszón kívül tartozik egy egyházi és egy szerzői előszó, egy kronológia, ami tartalmazza a legfontosabb világi és a (nyugati) kereszténységhez kapcsolódó eseményeket, illetve a kötet végén egy közel száz oldalas(!) irodalomjegyzék. Emellett számozatlan lapokon, gazdag kép- és kevésbé gazdag térképanyag teszi még illusztrisabbá a kiadványt (az összesen 459 kép és 16 térkép hat részletben van befűzve). A személy- és helységnévmutató, illetve a fogalomtár hiánya már első áttekintésre feltűnik, és később, a kötet forgatása közben érződik, hogy nagy segítséget jelentene az óriási mennyiségű adat és információ kezeléséhez. A fogalomtár igen hasznos lett volna, ugyanis egy olyan országban jelent meg a munka, amelynek többségi lakossága nem a nyugati keresztény társadalomhoz tartozik, az ortodox gyökerekkel rendelkező olvasók között bizonyára alig ismertek a latin rítus liturgiai, történeti, hierarchiai kérdései.

Az egyházi előszót Paolo Pezzi, a Moszkvai Főegyházmegye érseke írta. Az érsek először a munka nagyszabású mivoltjáról, a gazdag bibliográfiáról ír, amely azóta is – a témát tekintve – példanélküli. Bár jelentek meg korábban egyháztörténeti munkák, ilyen átfogó egy sem. Véleménye szerint ez azonban nem azt jelenti, hogy most már minden meg van írva, hanem épp ellenkezőleg: a szerzők objektivitásának is köszönhetően, ez egy új fejezetet nyit a párbeszédben. (4.)

A kiadói előszót a Belij kameny kiadó főszerkesztője, Alekszandr Burgosz írta, aki először arról adott hírt, hogy ezzel a kötetel elindul a kiadóban egy sorozat, ami a *Történelmi tár* (Закрома истории) nevet viseli, és amibe olyan köteteket terveznek, amelyek az oroszországi katolicizmussal foglalkoznak. Egy érdekes adatot is említ a főszerkesztő: egyes számítások szerint a katolicizmus az orosz kultúra összerezdményeinek öt százalékáért felelős. Ezt alátámasztandó, név szerint említ oroszországi katolikus egyházi, vagy világi építészeket, költőket, filozófusokat és művészeket. Ebből is jól látszik – írja –, hogy az új sorozat merítési alapja széleskörű. Ennek méltó elindítójának tartja a most recenzált művet, hiszen – emeli ki a főszerkesztő is – ilyen nagyszabású, összefoglaló munka

az oroszországi Katolikus Egyházzal nem jelent meg a történetírásban. (5.)

A szerzőpáros előszavában először a kötet születésének egyes nehézségeiről olvashatunk, majd a teljes tartalomról vázlatosan, amit a szakirodalmi háttér rövid részletezése követ. Külön szólnak arról, hogy amennyiben egy-egy állítás csak hipotézis, akkor ők azt minden esetben kiemelték, hogy a rendelkezésre álló információk birtokában akár az olvasó is levonhassa a következtetéseket. Mindezt természetesen úgy, hogy az olvasó számára ne keveredjenek össze a már bizonyított tények és a hipotézisek. A végső céljuk azonban mégiscsak az volt, hogy az olvasók jobban megismerhessék az oroszországi Katolikus Egyház történetét. A könyv forgatásához még egy további hasznos információt is közöltek: sajnos a felhasznált szakirodalmak sokszor nagyon következtelenek a dátumok használatával (Julianus-naptár/Gergely-naptár), ami magában hordozza a kötetben is a datálási hibák lehetőségét. Ahol tudták, javították ezt, de közel sem minden esetben. Az irányelv egyébként az volt, hogy az 1918.01.26. előtti eseményeket a régi, az azt követő eseményeket az új naptár szerint közölték. Az előszót a köszönetnyilvánítás zárja. (6–8.)

Az előszavakat követő kronológia a 860/867-es évvel, a Kijevi Rusz keresztény hitre való térésével kezdődik. Ezt követően olyan események szerepelnek, mint például a pápai követség fenntartása Ruszban, jelentős házasságok, missziók, egyházmegyék létrejötte és püspökök regnálásának ideje, uralkodói rendelkezések kiadása stb. Az utolsó bejegyzés 2007-es, ami Paolo Pezzi érseki kinevezéséről szól. (9–13.)

A bibliográfia óriási mennyiségű irodalmat foglal magában: a publikált forrás és irodalomjegyzék összesen 1873 tételt tartalmaz, amihez még hozzá kell venni a 15 levéltár több mint félszáz felhasznált fondját. A nagyobb levéltárak (pl. *Orosz Állami Történelmi Levéltár* [РГИА], *Orosz Állami Régi Dokumentumok Levéltára* [РГАДА], *Szentpétervári Központi Állami Történelmi Levéltár* [ЦГИА СПб], *Belorusz Nemzeti Történelmi Levéltár* [НИАБ]) mellett kisebbek is előfordulnak (pl. *Asztrahani Római Katolikus Levéltár*, *Dominikánus nővérek levéltára* [Zielonka, Lengyelország], Sz. G. Kozlov-Sztrutinszkij Magánlevéltára [Szentpétervár]). A publikált irodalomjegyzék először kilenc oldalon keresztül a latin betűs tételeket adja közre, majd a fennmaradó nyolcvannégy(!) oldalon az orosz nyelvű kiadott források és szakirodalmak következnek (pontosabban cirill betűsek, ugyanis néhány ukrán és fehérorosz munka is van közöttük). Ezzel azonban még nincs vége, ugyanis a felsorolás után – számunkra egyébként érthetetlen módon –, már sorszámozás nélkül, pontosvesszővel elválasztva külön irodalomjegyzéket találunk, ami a Német Lovagrendhez és a kalinyingrádi tartomány katolikus egyháznak történetéhez nyújt adalékokat (ez még körülbelül 50 tételt jelent). (632–731.) A tudományos jegyzetelés lábjegyzetek formájában történt, ebből összesen 2826 darab van a könyvben.

A harminckét fejezet tételes felsorolásától eltekintően, azonban valamiféle rendszer szerint be tudjuk mutatni a kötet tartalmát. Talán a szerzőknek is érdekesebb lett volna néhány nagyobb egységre osztani még a kötetet, hiszen önmagában ez a harminckét fejezet elég nehezen kezelhető. A könyv első fele kronologikus rendben halad, ennek megfelelően az első öt fejezet a középkorral, a következő hét fejezet a kora újkorral, majd az azt követő hat fejezet pedig már az új- és legújabb korral foglalkozik. Címeikben is következetlenül századokhoz, vagy uralkodókhoz kötve jelennek meg a fejezetek, de van kivétel is, például a második fejezet címe: *A nyugat és a Horda között. A 20. század elejéig a fejezetek meghatározott időkeretben vizsgálják az oroszországi latin egyház történetét, de előfordul, hogy külön fejezetet kap valamely fontos téma, mint például: A Szentszék és a Moszkvai Rusz diplomáciai kapcsolata; 18. századi moszkvai „egyesültek” stb.*

A könyv második felében, a fennmaradó tizennégy fejezetben viszont inkább tematikus rendben olvasható egy-egy téma, mint például a görögkatolikusok helyzete, katolikus hősök, papképzés, szerzetesrendek, a katolikus irodalom stb. A nagyobb egységekben való rendszerezés talán ebben a második részben lenne szükségesebb, ugyanis előfordulnak 4–5 oldalas fejezetek is, míg a leghosszabbak 30–50 oldalon kerülnek kifejtésre. Ezek a fejezetek általában ismét visszatérnek a kezdetekig, és – amennyiben a téma szempontjából van relevanciája – a 10. századtól kezdve olvashatunk egy adott kérdésről.

A kötetben található néhány magyar vonatkozású téma közül egyet emelnénk ki. A magyar dominikánusok középkori Urál-környéki misszióit egy térképen is jelölték, mint a középkori Katolikus Egyház oroszországi jelenléte. Az első térképen 5-ös számmal olvasható: „magyar dominikánusok missziója Velikija Vengrija [Magna Hungaria – D.P.] területén”. (o.n.) Hogy pontosan milyen missziókról lehet szó, az itt bővebben nem derül ki, és utalás sincs a szöveg azon helyére, ahol írnak róla. Az utolsó előtti fejezet (*Katolikus szerzetesrendek Oroszországban*) *Dominikánusok* című alfejezetében olvashatunk Róbert – későbbi – esztergomi érsek kunoknál végzett missziójáról, IV. Béláról, majd pár sorral később a magyar dominikánusok (Ottó barát és társai, illetve Julianus barát és társai) oroszországi misszióiról. Ennél a résznél egyébként a ferences Johanka barátot egy alkalommal tévesen dominikánusnak írják a szerzők, míg korábban helyesen ferencesnek (606–607.). Találkozhatunk még magyar szerzetes említésével a *Ferencesek* alfejezetben (597., 599.) is, azonban a hivatkozott forrásokban vagy szakirodalomban egyetlen magyar/magyarországi anyag sem található (jobbára orosz, néhol angol nyelvű forrásból vagy irodalomból dolgoztak). A magyar vonatkozású témához felhasznált szakirodalom között van 20. század közepi és kétezres évek utáni is (pl. Письмо брата Иоганки Венгра, Ордена миноритов, к Генералу Ордена, бр. Михаилу из Чизены / Известия венгерских миссионеров XIII–XIV

вв. о татарах и восточной Европе. In: Исторический архив. № 3. 1940; Осуществовании Великой Венгрии, обнаруженной братом Рихардом во времена Господина Папы Григория Девятого. In: Книга странствий. СПб.: Азбука-классика, 2006. 40–45.).

Meglátásunk szerint az oroszországi Katolikus Egyház történetét bemutató, nagyszabású monográfia bár helyenként kevésbé érthető szerkesztési elveket követ, a munka lényegi értékéből ez nem von le. Rendkívül részletgazdag, tudományos jegyzetekkel alátámasztott, alapos munka, amelyet a gazdag képanyag nagyszerűen kiegészít. Ami valóban hiányként róható fel, az a személy- és helynévmutató, illetve a fogalomtár, ami igazán megért volna még pár oldalt a kötetben.

(ism.: *Dinnyés Patrik*)

Kovács Attila Zoltán – Soós Viktor Attila (szerk.): A bíboros jegyzetei a kommunizmusról – Mindszenty József kommunista arcélek

A Szépmíves Kiadó gondozásában 2019-ben jelent meg Mindszenty József Kommunista arcélek című munkája, amelyet Kovács Attila Zoltán és Soós Viktor Attila rendezett sajtó alá. Az igényes kiadványban a bíborosnak az amerikai követségen írt „*Arcképek materialista talajon*” – című írása képezi az alapját, amely a Mindszenty Alapítvány Kézirattárában lelhető fel.

A mű felépítése logikus. Az ajánlót és az előszót követően két fő részre tagolódik: a szovjet és a hazai kommunista arcélek. E két fő fejezet pedig kisebb egységekre oszlik, amelyek egy-egy kisebb résztémát fejtenek ki azok közül, amelyeket Mindszenty bíboros górcső alá vont, így például Sztálin – Hruscsov – Tito – Rákosi, illetve rendszereiknek egy-egy jellemvonása, jellemzője.

A művet Cserháti Ferenc² segédpüspök, a Mindszenty Alapítvány kurátorának ajánló sorai vezetik be. Cserháti püspök úr kiemeli, hogy a bíboros művét nem kiadásra, nem a nyilvánosságnak szánta, azt az amerikai követségi magányában írta meg. Személyes tapasztalatai alapján, a két diktatúra, Magyarország és az Egyház viszonyait igen éles szemmel látja és láttatja.

Az ajánlást Soós Viktor Attila³ szerkesztői előszava követi. Ebben a Szerkesztő is kifejti, hogy a menekült bíboros elsősorban nem a nagyközönségnek szánta művét. A műből kiviláglik Mindszenty érdeklődése a történelem iránt, az igazságkeresés, a diktatúrák ember- és

² Cserhát Ferenc a külföldi magyarok lelkipásztori ellátásával megbízott esztergom-budapesti segédpüspök, a Mindszenty Alapítvány kurátora.

³ Soós Viktor Attila történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja.

jogellenességének kidomborítása iránti vágy. Noha elzártágban élt az amerikai követségben, mégis naprakész információkkal rendelkezett. Ezt mutatja az is, hogy Hruscsov 1956. február 25-én az SzK(b)P XX. kongresszusán elhangzott beszédét ismeri és fel is használja, így megmutatkozik, hogy a bíboros nemcsak harcolt a diktatúrák ember-telensége ellen, hanem át is látta azok ördögi valóságát, illetve sajátos-ságaikat is.

Ezt a tudást mutatja már az is, ahogy mintegy felütés szerűen indítja művét Mindszenty bíboros. Elolvasta, tehát tisztában volt a kommunizmus „nagyjai” Marx, Engels, Lenin, Sztálin Rákosi és mások hivatalos, pártbeliek által megkreált életrajzaival – amelyek takargatnak, nem mondanak el mindent az illetőkről.

Marxról a bíboros kifejti, hogy hazát és vallást cserélt egyén, német területéről Angliába költözött, izraelitából protestáns, majd pedig ateista lett. Mindszenty szerint – elolvastva Marx műveit – nem meggyőzőek elméletei. Noha a kapitalizmusnak vannak hibái, a kommunizmus sem hozta el az ígért megváltást. Mindszenty szerint Marx az emberiség életének felforgatója, 100 év távlatából tekintve elmélete csődöt mondott, hiszen nem az anyag vezérli a változásokat: erre példának hozza fel a bíboros, a fiatal tehetséges bankárt, aki mindent hátrahagyva jelentkezik trappistának. De ezt mutatja a bíboros szerint az is, hogy Marx álmának beteljesülése nem várt fordulatot vett. Ugyanis nem a legiparosabb vidékről, hanem Oroszországból indul „világ körüli” útjára az eszme megvalósulása. Ezek mellett, Mindszenty moralistaként is megvizsgálva összeférhetetlennek, gyenge erkölcsi értékűnek ítéli a „kommunizmus atyját”. Hasonló értékítéletet mond Engelsről, aki szintén erkölcsi kifogások alá esett, véleménye szerint mindennel – tehát csak eléggé felületesen – foglalkozott.

Lenint megvizsgálva Mindszenty bíboros a következőkre jutott: bár Hruscsov eszményíti, kíméletlen, kegyetlen az osztályellenséggel szemben. Noha nem mondja ki, mégis továbbgondolva minden rendszer olyan, amilyen az eszményképe. Leninben furcsa egyveleget képez a tatár – orosz – német vér. Felmenőit, családi hátterét megvizsgálva, családjának vallásossága is kevert: benne megtalálható az „*orosz szkizma és a lutheranizmus*”. Földbirtokos apja lojális a cárhoz, volgai német anyja nem irányító típus, elfogadja gyermeke egyházi – iskolai – állami tekintélyt tagadó látószögét.

A Leninhez legközelebb álló – rá hatni tudó (?) – személyek közül a bíboros először Krupszkaját veszi szemügyre. A nemesi felmenőkkel rendelkező félárva, hamar romlásnak indult lány, a modern radikális nő prototípusa: titkár, harcos – agitátor – és élettársa is Leninnek. Anyja bár vallásos, nem tud sem lányára, sem vejére hatni.

Lenin mentalitásának elemzése során a bíboros kifejti, hogy a versengés, a betegség (paralízises szifilisz), mellett a gátlástalanság jellemző rá – a németek ötven millióját meglovagolva bontotta ki a vörös zászlót – vagyis játszott a szegényt, noha léha életet élt. Terror programját már Svájcban kidolgozta a francia forradalom nyomán. Ebben megfelelő társra talált Dzerzsinszkijben. Így együttműködésük „gyümölcse” a rettegett CSEKA, védelem, tanúk, fellebbezési lehetőségek nélküli pusztán adminisztratív úton zajló bírói eljárások; a kiszállások, tömeges kivégzések, kirakatpercek és a szibériai rabtelepek. Madách szavait kissé átalakítva a bíboros találóan foglalja össze a rendszer működését: „*Kollektív egy miatt!*” – vagyis a szentpétervári lázadás a bíboros szerint sötétbe ugrás volt, a cárizmus ellen indult, de egy sokkal sötétebb, zsarnokibb rendszert szült meg. A bíboros szerint Lenin az elsődleges felelős a bolsevizmus bűneiért, nem Sztálin, ő „*csak*” betetőzése a lenini műnek.

Sztálin körülményeit Leninéhez hasonló alapossággal veszi szemügyre Mindszenty. A grúz származású Sztálin apja cipész volt, az elemi iskola elvégzését követően ortodox kispap, ezt követően veti bele magát a mozgalmi életbe, munkás háttér nélkül. Kétes ügyletei voltak – Tifliszi-i bankrablás Lenin támogatására – azonban mindig enyhe büntetésekkel úszta meg. A bíboros felveti az OHRANA-val való együttműködés kérdését – 1924. előtti tevékenységét a homály fedi.

Az eszményesített vezér himlőhelyes, bal karja gyengébb, apja korán halt, anyja vallásos, gyermekei korán halnak, talán ezért is akarja fiát pópának. Első felesége egy grúz nő, örmény katolikus, földműves családból, brutálisan bánik vele, gyermeküket Jakovot a nagyanyja neveli, majd később német fogságban halt meg. Második asszonya Nadya Allilueva a 17 éves titkárnője. Vele se bánt különkülön, tőle két gyermek született. Noha halála körül különböző suttogások, rejtélyek vannak, fényes temetéssel Péter cár nőrokonai mellé helyezték. A harmadik asszonyról kevés szó esik Mindszenty szerint, ő Kaganovics nővére, Róza.

A bíboros szembe állítja ezt követően a még életében piederstáltra emelt vezért, – akiről ódákat zengedeztek kortársak és talpnyalók, – valamint a hruscsovi XX. kongresszuson elhangzott elítélést. Különböző forrásokból szemezgetve, az olvasó elé magasztosodik „*a nemzetiségi jogok tisztelője, a nemzetiségi kérdések megoldója, a gyermekszerető, a világ és az emberiség megjavítója, a békeszülő, a humanista.*” A Kereszt – a békepapi mozgalom lapja – túltesz mindenen, amikor fennen hirdetve kijelenti – idézi a bíboros: „*Az ő [Sztálin – T. Á.] egyéniségében és munkájában látjuk felragyogni és felloboggni az Evangélium szellemét, a krisztusi tanítások lelkét.*” Erre rákontrázott a canterbury-i

érsek és a moszkvai patriarcha, vagyis szemükben Sztálin az evangéliumi tanítással összeegyeztethető, sőt „*tettei az Evangéliumot valósítják meg.*” Itt magasodik az olvasó elé a bálvány.

Mindszenty József hercegprímás ezzel szembe állítja a másik – a valódi – Sztálint, ezt is a források alapos megjelölésével. A vodkázó orgiákba merülő személyt, akit vetélytársai – vesztükre – közepszerűnek mondanak, noha eszes jó emlékezőképességgel. A vetélytársakat gyorsan kiiktatta. Gyűlölet és bosszúállás jellemezte, áldozatait nemcsak likvidálta, hanem a végsőkig gyötörte. Akire szüksége volt, addig facsarta, míg hasznot hajtott malmára. Elénk tárul a nepotista, aki grúz társait segítette pozícióba, de kíméletlenül eltüntetett mindenkit, aki múltjáról tudhatott valamit. Végtelenségig bizalmatlan, talpnyalókkal és testőrkülönítményekkel vette körül magát.

A XX. kongresszus előtt elhangzott beszédében Hruscsov bírálta Sztálin személyi kultuszát, egyben egy tekintéllyel „hátrébb lépve” felemlítette Lenin utolsó Sztálin-ellenes rendelkezéseit. Hruscsov – a bíboros szerint – azon kesereg, hogy Sztálin a bizalmatlanság, a terror, a félelem és a kétségbeesés légkörét alakította ki, azonban nem tér ki arra, hogy vajon mennyi embert irtottak ki, tehát végeredményben védi, takargatja a rendszer bűneit.

Hruscsov hibáztatja Sztálint a hadvezért, hogy Hitlert engedte Moszkváig jutni. Egyben kifejtette, hogy a támadás nem volt váratlan. Vezetési hibák sorozata, hiányos fegyverzet, felkészülési hátrány, Sztálin közvetlen beavatkozása okozta a gyors német térfyerést. Hruscsov a „leplet lerántva” beismeri, hogy Sztálin sosem járt a fronton, és folyton az elavult frontális támadásokat erőltette a korszerű átkarolás helyett. Mindszenty szerint Hruscsov épphogy keveset árult el Sztálin ebbéli hibáiból.

Hruscsov szerint Sztálint nem érdekelte a mezőgazdaság, sohasem járt vidéken, képzeletében a falvak, a vidék jól élt. A bíboros szerint Hruscsov beszédében épphogy nem tért ki az 1929-33 közötti nagy terrorra, a kollektivizálás érdekében legyilkolt falusiakra és a kényszer beszolgáltatásokra.

Hruscsov bírálta Sztálint, amiért rendszertelenül látta el pártbeli kötelességeit, nem hívta rendszeresen össze sem a Központi Bizottságot, sem pedig a pártkongresszust. Vádolta Sztálint, hogy bizalmatlanságot gerjesztett a pártfunkcionáriusok ellen, és a jézovscsina alatt félelem lett úrrá a párttagok között. Ezenkívül a munkássággal sohasem találkozott, munkásokat gyilkoltatott le. 1941-ben összehívta a Központi Bizottságot, azok két napig várakoztak rá, hogy megnyissa az ülést, hiába.

Noha a dicsérőkörus kiemelte Sztálin és a nemzetiségek kapcsolatát, a bíboros felsorakoztatja az áttelepített, szétszórattatott, elhurcolt és legyilkolt kis nemzetiségek millióit, akikről Hruscsov beszédében

nem emlékezett meg: volgai németeket, baltiakat, krímieket, ukránokat, kalmüköket, csecseneket, ingusokat stb. A volgai németek voltak az első autonóm közösség. A német támadással egy időben ellenséggé lettek, megsemmisítésük nem osztály, hanem nemzetiségi alapon történt. A muszlim vallású nemzetiségekkel „kollaborálás” vádjával hasonlóképpen bánt el a szovjet vezetés, itt azonban a kollaborálás vádjá mellett a vallási kártya is dominált. Mindszenty adatgyűjtése szerint a kb. 35 millió mohamedánnal Lenin kettős játékba kezdett, autonómiát ígért, támogatásért cserébe, közben a térség oroszaival, sőt az ortodoxiával szövetségben ellenük. Az ellenségeskedés magvainak elvetése, és a belőle felnövő gyűlölet aratásánál csak a Szovjetunió járt jól, amely bekebelezte ezeket a területeket. A bíboros jó érzékkel rávilágít arra, hogy ez a kényes kérdés miért is maradt ki a XX. kongresszus pontjai közül. Ennek oka éppen az, hogy a nagy ukrán éhínség főbiztosja nem volt más, mint Hruscsov.

Hruscsov beszédében kiemelte, hogy Sztálint felelősség terheli a Jugoszláviával kialakult viszony miatt. Majd sorra vette azon ténykedéseit, amelyek azt bizonyították, hogy diktátor szerepre tört: Trockij félreállítása Zinovjevvel és Kamenyevvel, majd ezek kiszorítása Buharinnal, Kirov meggyilkolása, a kulák és muzsikirtás, az értelmiségiek és a szocdemek semlegesítése, majd a gyári összeesküvők likvidálása. Mindszenty kiemeli, hogy sokszor az elkövetők, a cinkostársak is követték áldozataikat. Hruscsov azon kesereg, hogy semmi sem indokolta a terrort. Kicsikart beismerések által régi, kipróbált káderrek kerültek a bíróság elé, míg a karrieristák, a talpnyalók egymással vetekedve gyártották a rágalmakat, az ítéletek már borítékolva voltak. Sztálin mellett kiemelte kongresszus előtti beszédében, hogy Berija volt a fő sugalmazó.

Mindszenty bíboros ezt követően Hruscsovot idézve, azonban őt kiegészítve rajzolja meg a sztálini terror sötét pályaképét: 1935. a leningrádi elhurcolásoktól az 1953-as doktorok-peréig. A bíboros Hruscsov beszédével polemizálva kidomborítja a terror azon momentumait, amelyekre Hruscsov értelem szerűen nem tért ki beszédében.

A szörnyű rendszer nem kímélte a családtagokat sem. Hruscsov néhány esetet hoz fel, a bíboros azonban ennél több ügyletet tár fel. Mindszenty szerint Hruscsov nem tért ki a gyermekek kiirtására, és arra az erkölcsi züllésre, amely a rendszer következménye: az elvadult gyermekek csapatokba verődtek és bűnözésből tartották fenn magukat, így 1935. április 7-én meghozták a gyermekek felelősségre vonhatóságának és halálra ítéelhetőségének törvényét.

Mindszenty szerint ebben az ördögi rendszerben burjánzott az öngyilkosságok száma. Statisztikai adatok nincsenek, hiszen ez ronta-

ná a munkásparadicsom mítoszát. Az ügyek *spiritus rectora* Hruscsov szerint maga Szálin volt. Maga a bírósági eljárás pedig csupán egy előre megkomponált színpadi mű. Állandósult a vádlottak fizikai-lelki gyöttrése. Az alkalmazott kényszeren és orvosi injekciókúrákon át, a bíróság előtti kétségbeejtés-reménykeltés váltakozása a tárgyalás. Míg nem a vádlott maga kéri a „méltó büntetést”, egyben dicséri Sztálint, aki ellen vétkezett. A „tragikomédiák” megkomponálásában Sztálin fő segéde Visinszkij volt. Mindszenty azonban felhívja a figyelmet azokra a baklövésekre, amelyeket a Nyugati országok vettek észre: tér- idő- és személyproblémák.

A bíboros szerint Hruscsov beszédében elhallgatta Sztálin mély, zsigeri antiszemitizmusát, noha filoszemitaként próbálják a Sztálin képet felállítani épp Hitlerrel szemben. Bár mind a Szovjetunióban, mind a megszállt területeken a bíboros szerint a vezetésben felülreprezentáltak a zsidó származású káderek, a new yorki Zsidó Világkongresszus adataira támaszkodva a bíboros bemutatja, hogy az 1948-tól elinduló tudatos zsidóüldözés mellett eltörpülnek a cári időszak üldözései.

Mindszenty szerint Hruscsov csak futólag, felületesen emlékezett meg a módszeres vallásüldözésről. Az alkalmazott módszert a bíboros hat lépésben foglalta össze: 1. Az állam és egyház szétválasztása, a vallás magánüggévé váló degradálása. Az egyházi erkölcsi nevelő tevékenység betiltása, ugyanakkor központi szerv felállítása a vallásellenes kampányra. 2. Az ingatlanok elvétele. 3. Szolgazerepbe kényszerítés. A papság állami fizetésben való részesítése, egyben az alsó- és felsőklérus szembeállítás. Az ellenállók elhurcolása és/vagy megsemmisítése, titkosrendőrök beültetése a szemináriumokba. 4. A vallás teljes kiirtása, majd a módosuló harcmódor: a türelem, az összeférhetőség látszatbeli hangsúlyozása, a tudomány propagálása a vallással szemben. 5. Az állam patrónus szerepének hangsúlyozása. 6. A görög keleti (ortodox) egyház állami előnyben részesítése a többi felekezettel szemben, az ortodoxia terjeszkedése bolsevik segítséggel. Majd példákkal gazdagon tarkítva sorra veszi a bíboros az egyes lépéseket, illetve azokat a furmányos gyakorlatokat, amivel a vallásgyakorlást megnehezítették.

Majd mintegy iskolapéldát adva a bíboros bemutatja az ortodoxia és a bolsevizmus viszonyát, az üldözés lépéseit, hogyan használta fel a hatalom a politikai szempontból már „megregulázott” ortodoxiát Róma és Nyugat elleni terveiben. Egyben feltárja mennyiben volt ez előnyére az ortodoxiának, azonban nem feledkezik meg az ortodox egyház vértanúiról sem. Ugyanakkor rávilágít arra, hogy az ortodoxia kiegyező része tevékenyen részt vett a pápa megrágalmazásában, viszont megfeledkeznek arról, hogy a Vatikán elítélte mind a nemzeti szocializmust, mind a bolsevizmust. „Róma és az ortodoxia választott. Róma nem választotta

Barabást” – vagyis Mindszenty szerint az ortodoxia kiegyezőinek nincs alapja a Vatikánt támadni, ez csupán önmentegetés.

Mindszenty szerint Hruscsov saját beszédének súlyát önmaga sem mérte fel, azonban kijelenti, hogy ez csupán taktika volt, nehogy más megelőzze. Találón foglalja össze a rendszer lényegét: „*A világtörténelem legvéresebb rendszere ez, pokolian átgondolva és megtervezve; szervezet és világnézet, tömegbe vert, szervezett milliókkal és a rátelepedett pribék új osztályal. Harc mindenki ellen, még a gondolat ellen is.*” Vagyis minden kecsesgető ígéretének épp az ellenkezője a „*tökélyre emelt család világa*”.

Ezt követi a bolsevik és kommunista uralom alatt élő katolikusok helyzetének leírása. Hiszen a bíboros kijelenti, hogy az egyház a kommunizmus legjobban szervezett és szellemileg is meghatározó ellensége. Több példát hoz a birodalomból, és a szatellit államok katolikusainak szenvedéseiből. Az egyes államokban hogyan használták fel a kirakatpereket, a titkosszolgálatok kezében lévő békepapaságot, vagy a nemzeti egyházakat Róma és a katolicizmus ellen.

Sztálin „arcélét” lezárva a bíboros találón foglalja össze „*Ez volt Sztálin élve és ez volt halva. Oroszországban az egyetlen történés a halál.*” Sztálint lezárva Mindszenty megvizsgálja közvetlen munkatársait is: Malenkov, Berija, Visinszkij.

A követők és közvetlen munkatársak közül Mindszenty kiemeli Hruscsovot, akinek személyiségét mintegy 71 pontban foglalta össze. A bíboros szerint Hruscsov Sztálin néhány bűnéről lerántotta a leplet, nagyon sokat pedig elhallgatott, saját felelősségét kisebbíteni próbálja azzal, hogy mindent Berijára igyekezett kenni. Mindszenty forrásokra alapozva állítja szembe Hruscsovot Hruscsovval, vagyis hogy a beszédében elhangzottak és a valóságos cselekedetei nem fedik egymást, tehát bár látszólag támadja Sztálint, mégis folytatja annak művét, csupán a propaganda és a nyilvánosság szintjén más hangot üt meg.

Hruscsov mellett rövid elemzést ad Titóról és a jugoszláv viszonyokról is, véleménye szerint az ideológiai színárnyalatokat felejteti az eszközök azonossága: éheztetés, megaláztatás, etnikai tisztogatás, vallásüldözés, kényszermunka – vagyis Belgrád módszerei lényegében azonosak Moszkváéval.

Mindszenty szerint Hruscsov több dolgot is elhallgatott, illetve beszédének kiindulópontját megvizsgálva stratégiai lépése a következőképp lenne érthető: több forrás szerint Sztálin az OHRANA ügynöke volt, vagyis egy személyben volt forradalmár és kém. Később Sztálin igyekezett mindenkit eltüntetni, aki erről tudhatott. Erről a hadsereg is tudomással bírt, így született meg a gondolat, hogy visszatérjenek Leninhez. Mikoján a XX. kongresszust megelőzőleg beszédében elítélte az ukrán éhínséget, amelynek egyik fő tettese Hruscsov volt. Hruscsov – aki a XX. kongresszuson inkább Lenin ellenes be-

szédet mondott volna, stratégiát váltott – és elmondja a kongresszusi beszédét, hogy saját felelősségét csökkentse. Mindszenty szerint a felelősség súlya az, amiért a beszéd közben harminchatan ájultak el. A Sztálin-ellenes kirohanást követően nem telik bele egy év sem és Hruscsov kijelenti „*Mi mindannyian sztálinisták vagyunk*”; – vagyis a rendszer visszatért az ördögi körforgásba. Találóan foglalja össze a bíboros: Sztálin, mint Iulius Caesar istenné magasztosult, majd jön a vörös Brutus (Hruscsov), és elképesztően szétrúgja Caesar-cár minden dicsőségét.

A bíboros éles szemmel azonban nem feledkezik meg a Nyugat hallgatásáról, tétlenségéről sem. „*Vásárolnak országokat, hogy ne legyenek vörös forradalmárok; de a forrongás okainak országáról országra megszüntetésére nem vetnek gondot.*” Véleménye szerint Nürnberg elfelejtette Ribbentrop mellé Molotovot ültetni; Nürnberg és a XX. kongresszus az emberiség felszarvazása, lidércfény féligazságokkal fedtetve az egyetlen és tökéletes igazságot, Jézus Krisztust. Saját viszonyát a két diktatúrához így foglalta össze a bíboros: „*Gyümölcsaikbe beleiszonyodtam.... A legborzalmasabb helyen volt kettejük összecsapásában az én kis megcsonkított, boldogtalan hazám, nemzetem. Ők a sír szélére vitték azt, és beárnyékolták életemet. Ültem is mindkettő börtönében, és nem személyi méltóságom megőrzésével.*”

A magyar kommunista arcélek között Rákosi Mátyás az első. A bíboros kielemezti, hogy a zsidó származású, egyházi és állami segélyeken felnövekvő férfi, a későbbi hadifogoly, hogyan lesz Lenin és Sztálin barátja. Hogyan válik az egykori népbiztosból, majd a Szegeden a fogságban is irodán dolgozó rabból, Sztálin utáni második tekintély. Hogy a mongol asszonnyal rendelkező, a hadifoglyokat saját hazájuk ellen uszító vezér hogyan tért haza, mint az ország új vezetője. A bíboros kielemezti az útját a Debreceni látszatkormánytól – ahol a belügyi tálcát már biztosítják maguknak, – a stratégia részeként propagált földreformig. Hogyan ültetik tele a FKgP-ot kakukkfókákkal, hogyan osztják meg a vidéket a Parasztpárt együttműködésre hajló képviselőivel. Lépésről lépésre veszi a bíboros a hatalom megragadását. A gazdasági kulcspozíciók betöltése, a vidéki népitéletekkel elhajtott kellemetlen hivatalnokok, a Baloldali Blokk létrehozása, az összeesküvés konstruálása, az elcsalt választások, a munkáspártok egyesülése, az államosítások – köztük az egyházi iskolák és intézmények. Mindszenty saját sorsáról szerényen csak a következőt írja „*1948. december 26. az ellenálló katolikus egyház fejének lefogása.*”

Mindszenty lerántja a leplet: a gazdaságban számtalan hibát követtek el. Az üzemek élére kerülő munkások között dívott a bércsalás, a korrupció, a munkaszimulálás és a lazálás. A tervgazdálkodás miatt, a hónap elején már lemaradás mutatkozott a termelésben, amit az utolsó dekádban kapkodással és rohammunkával próbáltak behozni, ezzel

azonban romlott a minőség és sok volt a selejt. A takarékoság hiánya áremelkedést okozott, a gyapot és egyéb lehetetlenségek természetese miatt kenyérgabona hiány lépett fel.

Mindszenty szerint a tisztogatásban Rákosi a sztálini modellt követte. A főúri és a középosztály kiirtása, ellehetetlenítése. Kitelepítések, nyugdíjmegvonások, középosztálybeli gyermekek megbélyegzése – ez a bíboros szerint a magyarok „*numerus clausus*”-a. Az emberi jogok megcsúfolása a csehszlovákiai magyarok áttelepítése, a németek és a Déli határsáv délszláv lakosainak elűzése.

Kádár János vizsgálatakor a bíboros érthetetlennek találja, hogy akit a rendszer magát is meggyötört, hogyan vállalkozhat a rendszer helyreállítására Moszkva oldalán. Rengeteg az elűzött, az itt maradókból pedig akasztófaerdőt és gyűjtőtáborokat létesített. Átgázolt barátain, fogoly- és minisztértársain, osztályán, az egész népen. Gyorsított eljárásokat vezetett be, hallállal büntette a sztrájkot, a röpcédulázást, az államellenességet, az idegen jelképek eltávolítását. Mindszenty szerint Kádár „*Haynau-nevet, hóhér- és sírásó emléket szerzett magának. Magyarország legnagyobb kártékony és áruló Júdása.*”

A rendszer bűneit és védekezéseit szemügyre véve a bíboros kijelenti, semmiféle rendszer nem fogyasztotta ily mérvben az emberi életet és magát a vezérkart. Hirdetik, hogy az elkövetett bűnök és az eszme nem azonosak, a bűnök nem az eszméből következnek, hogy a tömeg azt hisse a rendszer megjavítható. Az általánosítás helyett a bűnös vezetőket igyekeznek kioldani a rendszerből, magányos elkövetőkké degradálni. Mindszenty felteszi a kérdést: a gyerek, ha vétkezik, akkor már nem is tartozik a családdhoz? – A rendszer igyekszik megszabadulni a bűnös múlttól, nem a bűn, hanem a kényelmetlenség miatt. Erre példának hozza fel Farkas Vladimir és Andics Erzsébet lányának, Berei Verának házasságát. Amíg Farkas a rendszer védelmezője a frigy áll, amint Farkast letartóztatják, elválasztják őket. Vagyis a bíboros szerint csak az a bűn számít a rendszerben, amit a rendszer megbélyegez, és csak attól az időtől, amikortól annak bélyegzik.

Mindszenty kielemezi az úgynevezett bolsevista erkölcsöt. Véleménye szerint megtévesztő, bürokratikus erkölcs ez. A sok önkritika, a pártbeli alázatosság, csak nevükben azonosak a keresztény erényekkel. „*A keresztény erkölcsöt nemcsak ellökik maguktól, de akár a vallást, az erkölcsöt kifejezetten üldözik, támadják és irtják.*” Az erkölcsösség látzatában akarnak tetszelegni, amikor fellépnek a prostitúció és a magzatirtás ellen. A kezdeti nagy lendület azonban hamar alábbhagy. A bíboros statisztikai adatokkal bizonyítja, hogy épphogy nem csökkentek, hanem növekedtek ezek a számadatok.

Hasonló a helyzet a válásokkal is. A bíboros szerint általánossá vált az erkölcsi lazulás és a szexuális anarchia. A feldúlt házasságok következménye a fiatalkorú bűnözők rátájának emelkedése.

Mindszenty fellép a kicsapongás ellen. Véleménye szerint az állandó eszem-iszom, a „bankettkórság”, az állandó „materialista kérődés” a társadalom gyomor felé való tolása is Moszkvából eredeztethető.

Az általános erkölcsi leromlást Mindszenty Darvas József szavaival illusztrálja: *„A felelőtenség, rothadás, önzés, közöny, törvénytértés, közvagyonherdálás, erkölcsi lazaság terjed. De mindez nem lehet csupán rendőri kérdés. Új közszellem kell. Merjünk így fogalmazni az emberi együttélés legfőbb parancsait: „Ne lopj! Ne csalj!” Mindszenty szerint a társadalmi tulajdon ellen elkövetett bűnök nem magyar sajátosságok, ezek a kommunizmus sajátosságai.*

Noha Istent kiiktatták, mégis erkölcsstanról papolnak az iskolákban. Bűn és erény azonban nem kerül szóba. A bűn jogi fogalommal degradálódott, büntudatra azonban nincs szükség erkölcsi értelemben. A bíboros szerint *„semmilyen rendszer nem bünyüldezőbb a kommunizmusnál. Az üldözés a legnagyobb, de az igazi bűn üldözése a legkisebb. Hamis bűnfogalommal dolgoznak.”*

Mindszenty József bíboros – elsősorban nem kiadásra szánt – műve, pontos képet rajzol meg a rendszerről, amely a vallást megtagadva, a megváltás művét „belügyként” óhajtotta megvalósítani. A bíboros munkáján látszik, hogy nemcsak küzdött a kommunizmus ellen, hanem azt behatóan ismerte is, és vitathatatlanul sok információt gyűjtött össze. A néhol ismétlődő szövegrészek nem zavaróak, hanem a jobb megértést segítik, ahogy az olykor idegen nyelven közbevetett idézetek is, – amelyeknek fordítása a lábjegyzetben találhatóak –, a bíboros széles látókörének és a forrásokhoz való ragaszkodásának bizonyítékai. Az általa idézett gazdag statisztikai adatok, valamint a Szerkesztők által írt jegyzetapparátus a jobb megértést, a jobb megismerést szolgálják. Érdekes olvasmány laikusoknak és a korszakkal foglalkozóknak egyaránt. A mű felhívja a figyelmét az utókornak, egyben feladatot is ad számunkra, amikor Milovan Dilast idézi: *„Ki adja vissza a legmélyebb fogalmak és szavak értékét, erkölcsi tartalmát és komolyságát? A nagy világcsalás, mindent meghamisítás, a bolsevista propaganda II. bábeli nyelvzavara, a határtalan fogalomrombolások, kicserélések és meghamisítások után?”*

(ism.: Török Ádám)

Irene Rabl: „Ite ad Joseph”

Chrysostomus Wieser und die Lilienfelder Erzbruderschaft des Hl. Joseph. St. Pölten: Diözesanarchiv St. Pölten, 2015 (Beiträge zur Kirchengeschichte Niederösterreichs 18, Geschichtliche Beilagen zum St. Pöltner Diözesanblatt 35), 350 pp.

A 18. századi katolikus konfesszionalizáció történetének egyik esettanulmányát dolgozza fel Irene Rabl doktori disszertációja, amelyet a Bécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karán védett meg, és jelentetett meg nem sokkal később nyomtatásban. A dolgozat három fő részre tagolódik, az első Chrysostomus Wieser (1664–1747) lilienfeldi apát életútját ismerteti, a második a lilienfeldi apátság keretei között működő Szent József-társulat történetét mutatja be, a harmadik pedig P. Chrysostomus lelkipásztori működésének írásos emlékeit dolgozza fel. A téma több szempontból is magyar vonatkozású: a lilienfeldi apátság 1680-tól birtokolta az egykor Magyarországon fekvő borsmonostori apátságot (Klostermarienbergről, a mai Burgenland területén), a lilienfeldi Szent József-társulat rektorai között több magyarországi főnemes is találunk, P. Chrysostomus Wieser pedig Lilienfeld apátjaként többek között a ciszterci rend magyarországi általános helynöki tisztségét is betöltötte.

A kötet elején álló két bevezető fejezet rövid áttekintést nyújt a dolgozat kérdésfeltevéséről, a téma forrásadottságáról és a szakirodalom korábbi eredményeiről. Ezt követően megismerhetjük a Johannes Wieser néven született későbbi apát családi körülményeit és fiatalkorának főbb eseményeit. Az alsó-ausztriai Hainfeldben született és apja a tímár mesterséget űzte. Az 1679. évi pestisjárvány a családra nézve tragikus következményekkel járt: szülei, öccse és húga is áldozatul esett a betegségnek, így a tizenöt éves kamaszfiú árvaságra jutott. A lilienfeldi apátság egyik szerzetese, P. Franz Ticin vette gyámság alá, aki az apátsághoz tartozó, Hainfeld melletti Bergau uradalom jószágkormányzója volt. Az ő segítségével került Johannes Wieser a morvaországi Znaim (Znojmo) jezsuita gimnáziumába, majd a bécsi egyetem teológiai fakultására. Valószínűleg gyámja halála következtében később megszakította bécsi tanulmányait, és a grazi egyetemen hallgatott fizikát. Csak ezt követően lett a lilienfeldi ciszterci apátság konventjének tagja 1688-ban, ahol a Chrysostomus nevet vette fel. 1691. évi pappá szentelését követően főként lelkipásztori tevékenységet folytatott az apátság joghatósága alatt álló plébániákon. Ezek közül kiemelkedik Annaberg, ahol a később részletesen tárgyalt prédikációi is születtek.

P. Chrysostomus ezután az apátságban töltött be vezető tisztségeket (alperjel, novíciusmester, perjel), míg végül 1716-ban a konvent lilienfeldi apáttá választotta. Személyében tehát egy nem nemesi származású

rendtag került az intézmény élére, ezzel prelátusként mind az egyházi, mind pedig a világi társadalom magas presztízsű tagjává vált. Életútja a kora újkori társadalmi mobilitás egyik tipikus példáját tárja elénk: a katolikus egyház sajátos pozíciójának köszönhetően évszázadokon keresztül a felemelkedés lehetőségét nyújtotta az alacsonyabb származású fiatalok számára. A püspöki székek a korszakban előre haladva ugyan egyre kevésbé voltak elérhetőek nem nemesek számára, a szerzetesi közösségek azonban továbbra is nyitva álltak előttük. A lilienfeldi konventben is többségben voltak a nem nemesi, elsősorban polgári származású rendtagok.

A fejezet egy kitérő erejéig összehasonlítja Wieser apáti működését a kor három másik, a szakirodalomból jól ismert alsó-ausztriai szerzetesi előljárójáéval. A Gottfried Bessel (bencés apátság, Göttweig), Robert Leeb (ciszterci apátság, Heiligenkreuz) és Hieronymus Übelbacher (ágostonos prépostság, Dürnstein) tevékenységével történő összehasonlítás során kirajzolódnak a 18. század első felében működő apátok, prépostok főbb jellemvonásai, amelyek a hangsúlyeltolódások ellenére sok hasonlóságot mutatnak egymással a pasztoráció, a tudományos tevékenység vagy a barokk templomépítéssel támogatása terén.

A következő fejezet a lilienfeldi Szent József-társulat történetébe kalauzolja az olvasót. Először betekintést nyerünk a Szent József-kultusz ausztriai meghonosodásának körülményeibe, valamint a Habsburg-dinasztia egyes tagjainak Lilienfeldhez fűződő kapcsolatába. A fejezet a vallásos társulatok szerepével is foglalkozik. Ezeket a közösségeket Thomas Winkelbauer személetes hasonlatát alkalmazva „lelki biztosítótársaságoknak” nevezi: a 17-18. századi katolikusok tagságuk révén kívánták biztosítani maguknak az üdvösséget, részint az életükben végzett jámbor cselekedetek által, részint pedig haláluk után a közösség életben maradt tagjainak közbenjáró imádságai segítségével. A lilienfeldi társulat a jelentősebb testvérületek közé tartozott: egyrészt Matthäus Kollweiß (1620–1695) apát, a ciszterci rend ausztriai és magyarországi általános helynöke, a bécsi egyetem rektora alapította 1653-ban, másrészt a társulat kezdettől fogva élvezte a Habsburg-dinasztia tagjainak támogatását.

Kollweiß apát 1655-ben elérte, hogy VII. Sándor ún. „főtársulat (*archi-fraternitas, Erzbruderschaft*)” rangra emelje, ami számos előnyvel járt (helyhez nem kötött búcsúik hirdetése, filiák alapítása stb). A pápa emellett egyesítette a társulatot a római Szent József-társulattal (*Arcifraternita di San Giuseppe dei Falegnami*), így közvetlen kapcsolatot teremtve a lilienfeldi közösség és a katolicizmus központja között. A lilienfeldi társulat ezt követően számos filiát alapított, köztük 1735-ben a borsmonostori apátságban működő Szent József-társulatot. A lilienfeldi „főtársulat” a többi hasonló vallási közösséggel együtt II. József 1783. évi rendeletét követően szűnt meg. A társulat jelentőségét mutatja az is, hogy rektorai a főpapság és főnemesség tagjai közül kerültek ki. Magyar főnemesei családok tagjait is megtaláljuk a rektorok között: Esterházy Pál

későbbi nádort (1679), Drugeth Bálint korbáviai választott püspököt (1690), Bornemissza János erdélyi alkancellárt (1723), Eszterházy Jánost (1733), Erdődy György kamaraelnököt (1741), Forgách Pál rosoni választott püspököt (1744), Batthyány Károly József tábornokot (1758) és Széchényi Ignácot (1765). A társulatnak fennállása során több mint háromszázezer tagja volt, a létszám 1755-ben érte el a csúcspontját, amikor 12 578 tag csatlakozott hozzá. Ez az adat érzékletes példája a Habsburg Monarchia területén megfigyelhető ún. kései konfesszionalizációnak. A fejezetből képet kapunk a társulat anyagi helyzetéről, és a megjelentetett nyomtatványokról is, amelyek között magyar nyelvű is szerepel.

A kötet harmadik nagy tematikus egysége P. Chrysostomus Wieser lelképásztori tevékenységét mutatja be, amely több szálon kapcsolódott a Szent József-társulathoz, mivel Wieser 1698 és 1707 között a társulat *praesese* is volt. Ezek közül az annabergi gyermekprédikációkat (*Annaberger Kinderlehren*) érdemes kiemelnünk. A kötet részletesen elemzi ezeket, és függelékben teljes szövegüket is közli. Az egyszerű nyelvezetű, sokszor kérdés-felelet formájában megírt prédikációk egységes felépítést mutatnak: mindegyiket egy latin nyelvű bibliai idézet vezet be, amelyet a szöveg rögtön német fordításban is közöl. Ezt követi a prédikáció témájának megadása (pl. Advent, utolsó ítélet, istenkáromlás), amelyet ezután részletesen tárgyal, és példákkal illusztrál. Wieser természetesen felnőttek számára is írt prédikációkat, ezek külön csoportját alkotják a Szent József-társulat tagjainak készült szövegek.

A kötet főszövegét terjedelmes függelék egészíti ki. Itt találjuk a már említett gyermekprédikácók mellett a lilienfeldi Szent József-társulat vezető tisztviselőinek névsorát, az apátságban őrzött, Chrysostomus Wieserhez és a Szent József-társulathoz köthető tárgyak katalógusát, valamint P. Chrysostomus prédikációinak listáját is.

A kötetnek felróható, hogy (felvállaltan) nem foglalkozik a 18. századi katolikus konfesszionalizáció kutatásának elméleti és módszertani kérdéseivel, a vizsgált jelenségeket általánosan az „ellenreformáció” témakörébe utalja. Ez szokatlan megoldás egy német nyelvű történettudományi munkától, hiszen a kérdésnek hatalmas német irodalma van. A magyar olvasónak ezenkívül a téma hazai leágazásainál támadhat hiányérzete: a szerző ugyan számos levéltárat felkeresett, de magyarországi forrásokat nem használt munkája megírásához. Ettől eltekintve a kései konfesszionalizáció korának magyarországi kutatói is haszonnal forgathatják a kötetet, mert az számos új és érdekes adattal gazdagítja a *Pietas Austriaca* 17. század végi és 18. század eleji megnyilvánulásairól szerzett eddigi ismereteinket.

(ism.: *Forgó András*)

E számunk szerzői:

GÓZSY ZOLTÁN: egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem BTK
Történettudományi Intézet. E-mail: gozsy.zoltan@pte.hu

BUDA PÉTER: PhD-hallgató, International History, Graduate Institute
of International and Development Studies, Genf.
Email: budapeter@gmail.com

SÁGI GYÖRGY: tudományos segédmunkatárs, MTA-PPKE Fraknói
Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Budapest; PhD-hall-
gató, PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Buda-
pest. E-mail: sagi.gyorgy@btk.ppke.hu

HARSÁNYI BÉLA: református lelkész Iregszemcse.
E-mail: harsanyibela@freemail.hu

TÓTH TAMÁS: egyháztörténész, főiskolai tanár, a Magyar Katolikus
Püspöki Konferencia titkára.

HORVÁTH JÓZSEF: Történész és könyvtáros, a győri Dr. Kovács Pál
Könyvtár és Közösségi Tér igazgató-helyettese.

TÖRÖK ÁDÁM: (1988) A PPKE BTK Történettudományi Doktori
Iskolájának doktorandusza, a NEB Hivatalának tudományos
kutatója.

FORGÓ ANDRÁS egyetemi docens, PTE BTK Újkortörténeti Tanszék,
Pécs. E-mail: forgo.andras@pte.hu